

**Національний університет цивільного захисту України
Кафедра психології діяльності в особливих умовах**

Ушакова І.М.

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**

Курс лекцій

**Національний університет цивільного захисту України
Кафедра психології діяльності в особливих умовах**

Ушакова І.М.

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**

Курс лекцій

Рекомендовано до друку
методичною радою НУЦЗ України
Протокол від 19.05.16 № 9.

Рецензенти: кандидат філософських наук, доцент Н.М. Дашенкова, доцент кафедри філософії Харківського національного університету радіоелектроніки;
доктор соціологічних наук, професор О.В. Скориніна–Погребна, професор кафедри психології діяльності в особливих умовах НУЦЗ України.

Теоретико-методологічні проблеми психології: курс лекцій /
Ушакова І.М. – Х.: НУЦЗУ, 2016. – 191 с.

Дане навчальне видання містить аналіз закономірностей розвитку психологічної науки і її загальної теорії, загальні принципи системного підходу в психології та її базові категорії, принципи та проблеми.

Курс лекцій допоможе озброїти магістрантів знаннями, які дадуть їм можливість працювати з різними теоріями психологічної науки, розширити та поглибити їх знання стосовно особливостей базових категорій та принципів психологічної науки, закріпити уявлення про структуру психології як системи знань, сформулювати уявлення про парадигми психологічної науки (проблеми предмету, методу, пояснення).

Для студентів, викладачів і всіх, хто цікавиться теоретичними та методологічними проблемами психології.

ЗМІСТ

Протокол від 19.05.16 № 9.....	2
Розділ 1 Загальні уявлення про теорію та методологію науки	5
Лекція 1. Теорія та методологія в науці.....	5
1.1 Теорія і методологія в складі наукового знання.	5
1.2 Рівні методології.....	12
1.3 Філософський рівень методології	14
1.4 Загальнонауковий рівень методології	15
Лекція 2. Наука та наукове знання.....	17
2.1 Наукове та ненаукове знання	17
2.2 Структура сучасного наукового знання	20
2.3 Способи побудови та підтвердження наукових теорій.....	23
2.4 Закони у складі наукового знання	27
2.5 Мова сучасної науки: знаково-символічні засоби.....	29
Лекція 3. Специфіка методології в психології.....	32
3.1 Особливості психологічного знання.....	32
3.2 Ненаукове психологічне знання та можливість психологічного знання як наукового	35
3.3 Структура психологічних теорій. Теоретичні та емпіричні методи в психології.....	37
3.4 Моделюючий підхід в теорії пізнання та психологічні гіпотези.....	43
Лекція 4. Основні теоретичні підходи в психології.....	45
4.1 Історія розвитку уявлень про наукове пізнання.....	45
4.2 Раціональна та емпірична психологія.....	48
4.3 Асоціативна психологія як один з перших напрямів.....	51
4.4 Психологічні теорії періоду відкритої кризи.....	53
4.5 Сучасне розуміння предмету та завдань психології	54
Лекція 5. Парадигми та дихотомії в психології.....	58
5.1 Поняття парадигми та наукової революції (за Т. Куном).....	58
5.2 Принцип фальсифікації гіпотез в теорії критичного реалізму К. Поппера	61
5.3. І. Лакатос та концепція внутрішньої єдності доказів та спростування	64
5.4 Старі дихотомії у сучасних наукових підходах.....	66
5.5 Постнекласична наука та її основні відмінності.....	69
Розділ 2. Теоретичні та методологічні засади психології	72
Лекція 6. Конкретно-науковий рівень методології в психології	72
6.1 Психічні явища як предмет вивчення у психології.....	72
6.2 Етапи побудови психологічних теорій.....	74
6.3 Психіка в контексті різних підходів.....	79
6.4 Наукове пізнання психічних явищ. Форми психологічних знань.....	82
6.5 Проблема пояснення психічних явищ.....	84
Лекція 7. Принципи наукової психології	90
7.1 Відкритість системи принципів.....	90
7.2 Принцип детермінізму. Види детермінізму.	92
7.3 Принцип активності та діяльнісний підхід.....	96

7.4 Принцип системності.....	99
7.5 Принцип розвитку	104
Лекції 8, 9. Категорія відображення в психології.....	107
8.1 Категоріальний лад психології.....	107
8.2 Відображення з точки зору різних підходів.....	111
8.3 Системна природа психічного відображення.....	112
9.1 Рівні психічного відображення	115
9.2 Активність психічного відображення.....	121
Лекції 10, 11. Категорія діяльності в психології	127
10.1 Загальна характеристика діяльності в психології.....	127
10.2 Діяльнісний підхід в психології: основні напрямки досліджень	131
11.1. Структурний, процесуальний та функціональний аналіз діяльності.....	138
11.2 Соціальна природа діяльності та основні її види.....	141
Лекція 12. Мотивація як базова категорія психології.....	144
12.1 Поняття мотивації та мотиву в психології.....	144
12.2 Види мотивації.....	146
12.3 Структура мотивації.....	148
12.4 Теорії мотивації.....	149
12.5 Мотивування та його методи	150
Лекція 13. Проблема особистості в психології	153
13.1 Підходи до розуміння особистості в сучасній психології.....	153
13.2 Розвиток поняття "особистість" у психології.....	155
13.3 Структура особистості.....	157
13.4 Л.С. Виготський про особистість	161
13.5 Основні постулати теорії особистості. Розвиток особистості.....	162
Лекція 14. Спілкування як базова категорія психології.....	165
14.1 Відносини (спілкування) як категорія в психології.....	165
14.2 Загальна характеристика спілкування	167
14.3 Структура процесу спілкування	169
14.4 "Формула" спілкування	174
Лекція 15. Закони та проблеми в психології	176
15.1 Закони в психології	176
15.2 Основні проблеми психологічної науки.....	178
15.2.1 Психофізіологічна (психофізична) проблема	178
15.2.2 Психогностична проблема	180
15.2.3 Психомотиваційна проблема	183
15.2.4 Психопраксична проблема.....	184
15.2.5 Психосоціальна проблема.....	187

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ТЕОРІЮ ТА МЕТОДОЛОГІЮ НАУКИ

ЛЕКЦІЯ 1. ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ В НАУЦІ

План:

- 1.1. Теорія і методологія в складі наукового знання.
- 1.2. Рівні методології.
- 1.3. Філософський рівень методології.
- 1.4. Загальнонауковий рівень методології.

Література:

1. Андреев И.Д. Научная теория и методы познания.. / И.Д. Андреев. – М.: Наука, 1975. – 64 с.
2. Корнилова Т.В. Методологические основы психологии./ Т.В. Корнилова, С.Д. Смирнов – СПб.: Питер, 2006. – 320 с.
3. Корольчук М.С. Методологічні та теоретичні проблеми психології. – К.: Эльга, 2008. – 336 с.
4. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии./ Б.Ф. Ломов – М.: Наука, 1984. – 444 с.
5. Максименко С.Д. Развитие психики в онтогенезі. У 2-х т. – Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. / С.Д. Максименко – К.: Форум, 2002. – 319 с.
6. Маланов С.В. Методологические и теоретические основы психологии. / С.В. Маланов. – М., Владимир: МПСИ, НПО "МОДЭК", 2005. – 336 с.
7. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату). Навч.-методичний посібник./ В.В. Рибалка. – К.: Ніка-центр, 2003. – 204 с
8. Рузавин Г.И. Методология научного познания / Г.И. Рузавин. – М.: Юнити-Дана, 2012. – 287 с.

1.1 Теорія і методологія в складі наукового знання

У науці мають ся різні **уявлення про теорію** та її **ознаки**, як про:

- найважливішу функціональну підсистему системи "наука";
- універсальну ділянку наукового знання, як основну одиницю його аналізу;
- відображення сутності предметів, явищ об'єктивного світу;
- перевірені практикою положення (на відміну від гіпотези), із різних областей знання та й окремих наук;
- велику ділянку знань, що розкриває закономірності функціонування й розвитку певної сукупності явищ матеріального і духовного світу, що описує і пояснює ці явища і спрямоване на прогресивне перетворення природи, суспільних відносин і самої людини ;

- механізм особливої когнітивної структури, що забезпечує передачу і збереження наукового знання, його функціонування і розвиток, методи пізнавальної діяльності;

- форму пізнавальної діяльності, властиву тільки науці, яка не зустрічається в інших формах пізнання;

- концептуальну систему, за допомогою якої відображуються визначені закономірності функціонування і розвитку відповідних реальних систем;

- результат пізнання, коли головна увага приділяється не структурі, чи процесові, а досліджується процес формування теорій.

Теорію розглядають як систему категорій та законів, що відображує у своїй структурі суттєвість предмета дослідження у цілому, іншими словами, його цілісну характеристику.

Теорія виникає лише при досить високому ступені розвитку пізнання (емпіричного знання) певної сукупності явищ і містить у собі цілу низку елементів, як більш простих форм виявлення знань.

Теоретична проблема виникає тоді, коли мова йде про цілісність предмета, об'єкта, що розглядається, як знання про предмет у цілому.

У **структурі теорії** визначальне значення мають різні фактори:

1. Принципи, що зв'язують чи взаємопов'язують усі підсистеми - елементи теорії в єдине ціле в наукову систему; як основний початок, як вихідний пункт концепції певної сукупності знання Вони підлягають принципіві, показуючи, розкриваючи його сутність на всіх рівнях та в будь-яких умовах

Принцип - корінна основа теорії, навколо якої синтезуються всі її поняття, судження, закони й інше.

Принцип виконує синтезуючу функцію, без якої немає теорії.

Принцип не дається досліднику в готовому виді, а постійно розкривається, удосконалюється в процесі дослідження, остаточно стає кінцевою стадією дослідження.

Принцип визначає пізнавальну цінність дослідження, що залежить не стільки від ступеня його визначення, скільки, від його істинності. Принципи бувають різні, а теорія може базуватися на декількох різних принципах.

2. Закони, розкриті наукою і діючі в даній ділянці дійсності (принципу). Вони відображують істотні, стійкі зв'язки між явищами, що описуються даною теорією. У теорію входять закони різного ступеня спільності, що всебічно характеризують сутність явищ, охоплених даною теорією, їхніх зв'язків і відносин. Сутність теорії ніби визначає один чи декілька незалежних, але рівноправних законів. Звичайно вони є найбільш загальними для цієї ділянки знання, не виведеними з інших законів.

У свою чергу з цих законів виводяться закони даної теорії другого, третього порядку, що, зберігаючи самостійність, системно доповнюють ієрархічно вище розташовані закони. Варто підкреслити, що закони теорії, хоча знаходяться в нижній частині ієрархічної градації, можуть мати не мен-

ше значення для процесу розкриття сутності досліджуваного явища чим принципи.

Принцип наукової теорії і закони, що її розкривають, та знаходяться у верхній частині ієрархічної таблиці складають ядро наукової теорії, її головну сутність розглянутих даною теорією, у їхніх зв'язках і відносинах розкривають істотні властивості предметів, явищ і наукові факти, що охоплені теорією.

3. Судження, як логічна форма може виражати не тільки наукове, але і донаукове знання, та інші форми мислення. Форму суджень приймають здогадки, гіпотези, і наукові висновки, у тому числі відкриття.

Судження - форма думки, в якій стверджується або заперечується щось, відносно предметів чи явищ. Письмово вони виступають як речення; з їх допомогою розкривається і сама теорія.

4. Поняття, як форма мислення і вираження наукових знань, яка фіксує найбільш загальні властивості предметів, явищ їх найважливіші зв'язки і відносини. Основні наукові дані складають зміст теорії, концентруються в наукових поняттях, визначених у відповідних законах; до складу теорії входять теж накопичені людством і перевірені практикою факти. Теорія - сукупність багатьох фактів. Свідчення багатьох фактів заслуговує на більшу увагу, ніж свідчення одного з них;

Поняття – спосіб розуміння та абстрактного уявлення результатів пізнання певної предметної сфери через усвідомлення істотних характеристик її об'єктів.

5. Теорія містить так само різні *формальні розрахунки, логічні символи, формули, правила*, тощо.

Функції теорії

Кожна теорія (як нове знання) має певні функції. Різними авторами функції теорії визначаються по-різному.

Так, А.І. Ракітов вважає, що наукова теорія виконує кілька взаємозалежних функцій:

- евристичну, чи функцію продукування нового знання;
- епістемологічну, чи функцію відображення фрагментів дійсності,
- генетичну як функцію передачі і збереження наукового знання.

Г.І. Рузавін, виходячи із уявлень про системний характер теорії, виділяє чотири її функції:

- інформаційну;
- системоутворюючу;
- прогностичну
- пояснювальну.

І.Д. Андрєєв додає до них ще:

- практичну, що характеризує зв'язок теорії з практикою;

- методологічну, оскільки, на його думку, наукові теорії вирішують важливі методологічні завдання, сприяють розвитку й удосконалюванню науки в цілому, поповнюючи її новими знаннями.

Л.Б. Баженов виділяє чотири відносно самостійні функції теорії:

- описову, пов'язану зі створенням мови й описом емпіричним даних, тлумаченням показань приладів і таке інше, тобто усього того, що створює умови для встановлення експериментальних законів;

- пояснювальну,

- віщувальну, як передбачення нового факту на основі твердо встановленої теорії;

- синтезуючу, що виражається в тенденції до принципової простоти і максимальної спільності.

У філософській та методологічній літературі підкреслюється *роль взаємозв'язків теоретичного та емпіричного знання*, заперечується існування "чистих" емпіричних даних, що не мають теоретичного навантаження. На всіх стадіях побудови теоретичного знання чуттєві дані, емпіричні факти тісно переплітаються з теоретичними поняттями і передумовами. Границя між теоретичним і емпіричним умовна, вони відрізняються лише як два аспекти в розвитку наукового знання, у тому числі і теорії. Однак, теоретичний рівень пізнання не зводиться до нагромодження і систематизації емпіричних фактів, а складає якісно новий ступінь наукового знання. У ході побудови наукової теорії інформація, що базується на емпіричних даних, перетворюється в низку ідеалізованих моделей, устанавлюється логічний зв'язок між ними, налаштовується істинність кожного з елементів нової теорії. Теоретичний рівень пізнання в науці має відносну самостійність, адже нові теоретичні побудови можуть виникати теж у результаті вирішення чисто теоретичних проблем, не зв'язаних безпосередньо з даними досвіду. У такому випадку нове наукове узагальнення є способом розв'язання конфлікту між реальною практикою освоєння дійсності і колишніми теоретичними її осмисленнями.

Методологія та її роль в процесі пізнання

Потреба в методології в процесі пізнання виникає тоді, коли є нова проблема (незалежно від рівня її розкриття), є теорія, але немає ясності в тому, як її вирішувати, коли старі методи (підходи, способи мислення) вже не діють, а нових поки що немає.

Виділення типових ситуацій методологічної практики:

- коли завдання виникає в конкретній науці, та не може бути вирішена в даній нормативній сфері; тоді засоби рішення шукають у іншій сфері;

- коли на основі діяльності в інших сферах науки ставляться нові завдання у даній науці;

- коли вирішується задача формування нової нормативної сфери, що творить нову науку.

Методологія – вчення про структуру, логічну організацію, методи та засоби діяльності; компонент будь-якої діяльності, внутрішня організація та

регулювання процесів пізнання; це система пізнавальних та загальнотеоретичних принципів, що наперед визначають програму та спосіб дослідження, вчення про логічну організацію, структуру та засоби діяльності.

Методологія науки - це система знань про принципи побудови, форми і способи організації наукового пізнання, а також про способи встановлення ступеня достатньої обґрунтованості та верифікованості знань, одержуваних у процесі наукового дослідження природних і соціальних явищ.

Методологія науки:

- займається спеціальним вивченням самого процесу наукового дослідження, прийомів, методів та засобів пізнання;
- це сукупність загальних методів та принципів, що використовуються в науковому дослідженні;
- це система пізнавальних та загальнотеоретичних принципів, що наперед визначають програму та спосіб дослідження,
- це вчення про логічну організацію, структуру та засоби діяльності.

Загалом сучасна методологія, як виявив В.В. Рибалка, виконує такі **основні функції**:

- соціокультурну, оскільки вона вивчає сенс наукової діяльності та її взаємозв'язок з іншими видами діяльності з позицій практики, розвитку і надбань суспільства, його матеріальної та духовної культури, ступеня розвитку;
- орієнтовно-спрямовуючу, бо вона слугує основою вибору теоретичної та практичної діяльності;
- стимулюючу, оскільки методологія каталізує процес пізнання, критичне осмислення ідей, що функціонують у науці, стимулює культуру мислення, розширення світогляду і формування на цій основі творчої особистості науковця;
- організаційно-структурну: забезпечує організацію, структурування наукового знання, його синтезування шляхом розробки системи загальнонаукових принципів, підходів, категорій, понять, методів, технологій;
- евристичну, яка полягає в можливості використання, переносу за певних умов принципів, підходів, категорій, понять, методів, технологій однієї науки в інші науки;
- прогностичну, оскільки вона відіграє певну роль у розробці стратегії розвитку науки, в оцінці перспектив певного наукового напрямку, теорії, школи, течії, на основі чого визначається найімовірніший шлях до отримання потрібного наукового результату;
- проєктивну, яка полягає у розробленні певних комплексних досліджень, в обґрунтуванні цільових програм тощо;
- інтерпретаційну, оскільки забезпечує філософську, світоглядну інтерпретацію отримуваних наукових даних;
- науково-дослідницьку, оскільки забезпечує визначення об'єкта і предмета наукової діяльності, їх співвідношення.

- конструктивну, коректуючи дії дослідника. На цьому етапі частіше за все включаються нові поняття, методи обробки даних та інші засоби, придатні до розв'язання поставленого завдання.

Методології реалізації теорії ділять на:

- загальні, без уточнення місця чи умов її реалізації,
- спеціальні, орієнтовані на конкретну ситуацію.

Як вважають, сьогодні в науці відмічається певний розрив між потребами науки в методологічних розробках та наявністю необхідних засобів методологічного забезпечення. Сучасний психолог сприймає питання методології як щось зовнішнє, чуже та непотрібне, і це в той час, коли методологія повинна стати важливою базою підготовки, навчання психологів та їх практичної діяльності.

Існують також суттєві протиріччя між потребами науки в методологічній регуляції, та стихійно-емпіричним пошуком методологічних принципів. Якщо на емпіричному рівні досліджень сам дослідник будує (а точніше, підбирає) для себе власну (а точніше, придатну для себе) методологію, як певний порядок дій, скерований на досягнення його "особистої" цілі, то суттєво інакша ситуація складається в умовах системних досліджень, коли виникає необхідність інтегрувати дослідження різних напрямків, щоби досягти єдиної для усіх кінцевої мети. Очевидно, що при цьому треба враховувати специфічні особливості кожного напрямку досліджень. В таких випадках "індивідуальні" методики стають недостатніми.

Далі з'ясуємо деякі загальні питання методології.

Об'єктом методологічної діяльності є не сам предмет чи явисьє, а тільки дослідницька діяльність "довкола" цього предмета, чи явища, як наука. Відповідно, **метою** такої науки буде не отримання нового знання про об'єкт, а зміни способів бачення цього об'єкту та власної діяльності довкола об'єкту, спосіб бачення своєї власної науки, з приданням їй більш адекватних форм та змісту.

Основним **завданням** методології, а точніше методологічної діяльності як ділянки наукової діяльності вважають пошук, фіксацію та трансляцію конкретних зразків успішної та, що не менш важливо, неуспішної діяльності вчених. Інше основне **завдання** методології вбачають в узагальненні, систематизації та схематизації досвіду методологічної діяльності в інших зразках.

Методологічні засоби створює кожна конкретна наука для себе. В кожному випадку необхідно виділяти та організаційно оформляти **компетенції загальної та спеціальної методології науки** як двох самостійних але, взаємопов'язаних сфер наукової методологічної діяльності.

Основні проблеми загальної методології:

- визначення предмета загальної методології науки;
- побудова методологічної картини науки;

- виділення методологічної діяльності вчених на відміну від предметної діяльності;
- фіксація та опис конкретних зразків методологічної діяльності;
- типологізація методологічної діяльності вчених;
- виявлення та формулювання конкретних методологічних засад та регуляторів, що керують процесом пошуку та вирішенням задач.

Конкретні завдання методології:

- визначення основних напрямків та програм досліджень;
- забезпечення коректної постановки проблем;
- розробка методів та засобів наукового дослідження;
- забезпечення вчених інтелектуальною технікою наукової діяльності;
- пошук загальних підходів до наукового дослідження;
- визначення загальної стратегії наукового пошуку;
- корегування розвитку досліджень за предметним змістом;
- пошук принципової структури та основних ліній взаємозв'язків в досліджуваному об'єкті;
- розробка критеріїв оцінки досліджень;
- побудова обґрунтування предмета наукового дослідження.

Засоби здійснення методологічної діяльності:

- спеціальні методи вирішення принципово інших завдань;
- вибір загальних схем предметної діяльності;
- набір філософських категорій.

Основне значення для умов розробки спеціальної (предметної) методології мають вибір типів ситуацій, пошук напрямків конкретної методологічної діяльності, розробка нових методологічних регуляторів чи нормативів.

Нині традиційними методологічними проблемами вважають:

- системний розгляд різних рівнів методології – філософського, загальнонаукового, конкретно-наукового – і властивих для них компонентів наукового апарату – філософських передумов, принципів і підходів, категорій, понять, теорій, концепцій, методів, технологій;
- вивчення категоріально-поняттєвого апарату, мови науки;
- аналіз етапів, процедури наукового дослідження, роз'яснення, доведення експериментальних даних, їх втілення у практику;
- наукове обґрунтування та проектування методів і технологій практичної діяльності.

Проте, завдяки диференціації та інтеграції сучасного наукового знання виникають нові методологічні проблеми, які вимагають нового рівня узагальнення й теоретизації наукового мислення.

Необхідно також розрізняти поняття "методологія" та "метод". **Методологія** - це система організації дій в певній сфері діяльності, або вчення про систему способів чи прийомів дій, загальна теорія методу, теорія в дії. **Метод** - спосіб дії суб'єкта в будь-якій формі.

Наводимо деякі особливості **логічних взаємопов'язань теорії та методу**:

1) теорія – результат попередньої діяльності - метод -, вихідна точка та передумова подальшої діяльності;

2) головні функції: теорії – з'ясування та передбачення (з метою пошуку істини, законів, причин та ін., а методу – регуляція й орієнтація діяльності;

3) теорія – система ідеальних образів що відображають суть, закономірності об'єкта, метод, система регуляторів, правил, передбачень (провіщень), що виступають в якості інструменту подальшого пізнання та зміни дійсності;

4) теорія націлена на вирішення проблеми, якою є даний предмет, методологія орієнтована на виявлення способів, механізмів його дослідження та перетворення;

5) метою теоретичного дослідження буде отримання нового знання про об'єкт, а методологічного - зміни способів бачення власної діяльності, своєї власної науки чи теорії, з наданням їй більш адекватних форм та змісту. дійсності.

Отже, методологія - це теорія методу діяльності суб'єкта. В той же час теорія та метод - це дві відносно самостійні форми освоєння дійсності, але поміж ними існує глибокий взаємозв'язок. Побудова нової методології в кожному випадку пов'язана з виникненням нових теоретичних уявлень, узагальнень. Та, навпаки, відкриття нового методу приводить до перебудови відомих теоретичних уявлень.

1.2 Рівні методології

Рівні досліджень в методології:

- філософський , що задає загальну орієнтацію наукового дослідження;
- рівень загальнонаукових принципів та форм дослідження (загальнонаукові концепції);
- спеціальний рівень, що формується у сфері окремих наук, з конкретно-науковими методологіями;
- дисциплінарні та міждисциплінарні дослідження;
- окремі поняття окремих наук.

В.К. Маланов виділяє **три рівня методологічного аналізу** наукових досліджень і отриманих результатів - наукових знань: філософський, загальнонауковий і конкретно-науковий.

Філософський рівень методологічного орієнтування визначається тими філософськими позиціями, котрі займає вчений по відношенню до досліджуваних явищ. Діапазон можливих стихійних або усвідомлюваних філософських позицій досить широкий, і їх послідовний аналіз або обґрунтування вимагає від дослідника високої філософської культури.

Загальнонауковий рівень методологічної орієнтування забезпечує обґрунтування тих критеріїв, відповідно до яких організація досліджень і одержувані результати визнаються науковими і відносно вірними для даного рівня розвитку пізнавальної діяльності.

Конкретно-науковий рівень методології забезпечує орієнтування в організації наукової діяльності та в аналізі наукових знань в рамках кожної конкретної науки.

Загалом **структура методології** науки "по вертикалі" містить такі її **рівні**:

- 1) рівень філософської методології;
  - 2) рівень загальнонаукових принципів і форм дослідження;
  - 3) рівень конкретно-наукової методології;
  - 4) рівень методики і техніки дослідження, практичної діяльності
- (В.П. Зінченко, С.Д. Смірнов).

Філософська методологія виконує роль загальної світоглядної основи для інтерпретації результатів наукової діяльності з точки зору певної картини світу, здійснює конструктивну критику отриманого наукового знання – щодо його відповідності методологічній базі та логіці розвитку науки. У минулому столітті найбільш адекватною філософською методологічною базою вітчизняної науки визначали діалектичний матеріалізм, закони діалектики. Сьогодні її можна розглядати ширше і більш різноманітно.

Загальнонаукова методологія базується на змістовних загальнонаукових концепціях (теорія еволюції Ч. Дарвіна, теорія управління у кібернетиці, концепція ноосфери П'єра Тейяра де Шардена і В.І. Вернадського тощо), на універсальних концептуальних конструкціях (загальна теорія систем Л. Бернталанфі), на логіко-методологічних концепціях (структуралізм у мовознавстві та етнографії, структурно-функціональний аналіз у соціології, системний аналіз, логічний аналіз тощо), на принципах логічної організації, формалізації та врівноваження наукового змісту (за допомогою таких логічних операцій, як аналіз-синтез, узагальнення-конкретизація, індукція-дедукція, деструкція-систематизація чи класифікація). Загальнонауковий рівень методології має міждисциплінарний характер, завдяки чому узагальнюються спільні риси наукової діяльності в різних її формах.

Конкретно-наукова методологія відображає принципи і методи певної наукової діяльності – відповідно до предмета конкретної дисципліни. Вона має спеціальний дисциплінарний характер, її розробляють спеціалісти певної галузі знань. Конкретно-наукова методологія зіставляється із законами, принципами, методами філософської методології як безпосередньо, так і опосередковано – через рівень загальнонаукової методології.

Методико-технологічний рівень методології найбільше наближається до специфіки дослідження та перетворення предмета конкретної науки. Він пов'язаний із конкретними завданнями, методами, прийомами, процедурами, умовами наукової діяльності.

1.3 Філософський рівень методології

Філософський рівень методологічних уявлень визначає основи світогляду суб'єкта, що пізнає світ. Такі уявлення можуть бути сумісні з загальнонауковими методологічними позиціям, але можуть бути і прямо протилежними.

На рівні філософського аналізу психічних явищ можна виділити кілька основних філософсько-методологічних позицій, які можна займати в інтерпретації значення, ролі, сутності, а також причин виникнення психіки в світі. Такі позиції найвиразніше проявляються у відповіді на питання: що виступає першоосною (субстанцією) всіх явищ у Всесвіті?

При відповіді на це питання дослідник може займати такі **світоглядні позиції**:

1) Позиція панпсихізму. В основі всього існуючого закладена єдина субстанція, яка є його першоосною. Психічні характеристики так само, як і матеріальні характеристики, представляють собою властивості (атрибути) будь-якого явища. Всі явища у світі мають більшу чи меншу ступінь одухотвореності, існує градація цих ступенів.

2) Позиція ідеалізму. Першоосною всього існуючого виступає духовна субстанція - загальний розум або персоніфікований Бог. Такий розум або творить матерію, або матеріальні властивості явищ є продуктами його сприйняття і мислення. Якщо в якості першооснови, причини всього матеріального в світі визнається творчий акт загального розуму або Бога, то це позиція *об'єктивного ідеалізму*. Якщо ж в якості першооснови, причини всього в світі суб'єкт визнає самого себе - діяльність своїх органів чуття і свого мислення, то це позиція *суб'єктивного ідеалізму* (позиція *соліпсизму*).

3) Позиція матеріалізму. Першоосною всього визнається одна субстанція - матерія, існування якої підкоряється об'єктивним природним законам розвитку. У міру еволюції, розвитку матеріальні явища набувають особливих властивостей - бути живими і передавати життєздатність іншим організмам. У деяких живих організмів формуються і розвиваються особливі функціональні здатності і органи, які забезпечують орієнтування організму в зовнішньому середовищі, побудова на основі такого орієнтування власної рухової активності, а також переживання організмом внутрішніх станів і ставлення до подій у зовнішньому світі. Сукупність таких здатностей (функцій) живого організму відносять до сфери психічних явищ. При цьому слід розводити позицію *вульгарного матеріалізму*, яка стверджує, що психіка є особливий вид тонкої матерії, і позицію *наукового матеріалізму*, яка стверджує, що психіка є особлива, притаманна живим організмам функція, яка формується і розвивається в процесах взаємодії з навколишнім світом.

4) Позиція дуалізму. Першоосновами всього існуючого вважаються дві субстанції: матерія (речовина) і психіка (мислення, дух). При цьому обидві вони або визнаються такими, що існують паралельно, або такими, що існують в постійній взаємодії. Позицію дуалізму займають прихильники *психофізичного паралелізму* і деякі представники концепцій *психофізичної взаємодії*.

Між такими крайніми філософськими позиціями можуть спостерігатися змішані, іноді суперечливі форми, які не завжди усвідомлюються авторами психологічних текстів і які не завжди легко буває виявити.

Зазначені позиції зазвичай не формулюються вченими при проведенні досліджень, але обов'язково відображаються в інтерпретації і характері пояснення результатів, отримуваних в процесі дослідження.

До філософського рівня методології відносяться також і **питання про віру і атеїзм, а також про можливості і неможливості (агностицизм) об'єктивного пізнання навколишнього світу.**

У зв'язку з цим зауважимо, що в своїх кінцевих філософських підставах будь-який світогляд спирається на віру. Наприклад, вчений-атеїст, що стоїть на позиціях наукового матеріалізму, також має особливу форму віри. Він вірить в те, що природа існує незалежно ні від будь-чийого свідомого втручання і розвивається за внутрішньо притаманним їй законам. Вчений також вірить в те, що такі закони природи він має можливість пізнавати, фіксувати і спиратися на них при організації життєдіяльності. В даний час, мабуть, корисно визнати, що суперечки і дискусії між різними людьми, спрямовані на виявлення кінцевих (філософських) підстав віри, поки не дозволяють знайти єдино вірного рішення.

Відзначимо також, що і серед вчених-натуралістів, і серед вчених, які досліджують психічні явища, є глибоко віруючі, релігійні люди. Це не обов'язково є перешкодою до здійснення серйозної наукової діяльності. Проте, в даний час при організації своїх досліджень вчений стихійно або свідомо змушений спиратися на загальновизнані наукові методи і дотримуватися загальнонаукової методології. В іншому випадку результати його досліджень не будуть визнані як науково обґрунтовані.

1.4 Загальнонауковий рівень методології

Філософський погляд на світ визначає готовність науковця розділяти або відкидати: а) різні варіанти ненаукових і науково обґрунтованих уявлень, на які може спиратися світогляд людини; б) різні варіанти загальнонаукової методології. Загальнонаукові методологічні проблеми традиційно досліджуються в рамках таких систем знань, які отримали найменування "гносеологія", "епістемологія", "теорія і логіка наукового пізнання".

Наука - сфера людської діяльності, результатом якої є нове знання про об'єктивно існуючу дійсність, яке відповідає критеріям відносної істинності, яке вдосконалюється і конкретизується в міру розвитку методів наукового пізнання. Історія розвитку науки дозволяє зробити висновок про те, що знання не може бути абсолютним. Наукові уявлення про різні явища постійно доповнюються, уточнюються, а іноді - в періоди "наукових революцій" - радикально перетворюються.

Загальнонауковий рівень методології спирається на ряд положень, які можуть бути сформульовані як **загальнонаукові принципи класичного природничо-наукового дослідження**:

- Світ реальний і об'єктивний. Події в світі відбуваються незалежно від нашого знання про них, незалежно від нашої присутності і спостереження (за виключенням деяких явищ в мікросвіті: у сфері біології, соціології та психології).

- Простір, в якому відбуваються події, за своїми фундаментальними властивостями є однорідним (ізотропним): в будь-якій частині простору явища, об'єкти і процеси підкоряються одним і тим же природним законам.

- Час є безперервним і направленим від минулого в майбутнє. Події є незворотними; наслідки не можуть бути раніше причин.

- Явища в об'єктивному світі взаємопов'язані, підкоряються причинно-наслідковим зв'язкам і не можуть протікати абсолютно ізольовано одне від одного.

- Закони (причинно-наслідкові зв'язки), яким підкоряються всі явища і події в світі, є об'єктивними і пізнаваними.

На зазначеній системі припущень стихійно або свідомо базується світогляд сучасних вчених, які виступають представниками природознавства.

Із зазначених світоглядних позицій випливають і **вимоги до** отримуваних в ході наукової діяльності **знань**. Науковий результат повинен бути інваріантним щодо простору, часу, типу об'єктів і типу суб'єктів досліді кризи в сучасному науковому пізнанні. Це пов'язано з тим, що в науці відбуваються швидкі і глобальні зміни. Зростає кількість методів дослідження, які набувають все більш опосередкованого характеру. Збільшується складність і кількість теорій і гіпотез, підтвердження яких стає все більш опосередкованим і непрямим. Дослідження ведуться в міждисциплінарних областях і охоплюють все більш віддалені від повсякденного життя явища (квантова механіка, космологія). Формуються нові критерії "науковості" у соціальних і гуманітарних сферах пізнавальної діяльності. З кожним роком зростає кількість знаково-символічних засобів, в яких різними способами фіксуються результати наукового пізнання. Таким чином, сучасні наукові знання стають все менш однорідними з точки зору традиційних критеріїв "науковості".

ЛЕКЦІЯ 2. НАУКА ТА НАУКОВЕ ЗНАННЯ

План:

- 2.1 Наукове та ненаукове знання.
- 2.2. Структура сучасного наукового знання.
- 2.3 Способи побудови та підтвердження наукових теорій.
- 2.4. Закони у складі наукового знання.
- 2.5. Знаково-символічні засоби науки.

Література:

1. Корольчук М.С. Методологічні та теоретичні проблеми психології. – К.: Эльга, 2008. – 336 с.
2. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии./ Б.Ф.Ломов – М.: Наука, 1984. – 444 с.
3. Маланов С.В. Методологические и теоретические основы психологии. / С.В. Маланов. – М., Владимир: МПСИ, НПО "МОДЭК", 2005. – 336 с.
4. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату). Навч.-методичний посібник./ В.В. Рибалка. – К.: Ніка-центр, 2003. – 204 с
5. Рузавин Г.И. Методология научного познания / Г.И. Рузавин. – М.: Юнити-Дана, 2012. – 287 с.
6. Юдин Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность. – М.: Эдиториал УРСС, 1997. . – 444 с.

2.1 Наукове та ненаукове знання

Поряд з науково обґрунтованими знаннями, кожна людина є носієм і ненаукових знань. Людина (і людство) в пізнанні навколишнього світу спирається на різні форми пізнавальної діяльності. Умовно можна виділити чотири **основні джерела знань**, на які в різній мірі спирається людина, орієнтуючись в навколишньому світі і пізнаючи його.

1) Буденне, наївне пізнання: набувається в повсякденних формах взаємодії з предметним світом і іншими людьми переважно індуктивним шляхом, часто спирається на одиничні, неузагальнені факти, одержувані в індивідуальному життєвому досвіді; базується на суб'єктивній статистиці збігів або на обмеженій кількості спостережуваних подій; знання неповні і не систематизовані, недостатньо рефлексивно і усвідомлені; знання некритично запозичуються на основі безпосередніх прагматичних або емоційно-ціннісних уподобань.

2) Релігійно-містичне пізнання: часто має гіпотетико-дедуктивний характер, може базуватися на системі взаємопов'язаних постулатів і мати видимість достатньої обґрунтованості і систематизованості; спирається на віру, апелює до віри; ґрунтується на "одкровенні" - безпосередній даності окремим "обраним" особистостям; принципово не підлягає емпіричній верифікації.

3) **Емоційно-ціннісне пізнання:** спирається на досвід емоційних переживань суб'єкта і емоційно-оціночного ставлення до навколишньої дійсності; результати суб'єктивні і не можуть бути зафіксовані однозначно, але можуть виражатися в об'єктивних творах мистецтва; передбачає багатозначність інтерпретацій подій і явищ з позицій емоційних узагальнень і ціннісного ставлення.

4) **Наукове пізнання:** спирається на ретельно організовані і сплановані методи отримання знань, передбачає постійну верифікацію отриманих знань загальнолюдською практикою і експериментом. Мета наукового пізнання - опис, пояснення і передбачення подій і явищ в навколишньому світі на основі сформульованих у ньому законів. Результати наукового пізнання можуть максимумом однозначно транслюватися і при їх використанні забезпечують отримання однакових результатів різними людьми.

Порівняння наукового та ненаукового знання показує їх суттєві відмінності:

Ненаукове знання	Наукове знання
Джерело отримання знання	
Ненаукові знання можуть бути: • <i>паранаукові</i> – знання, які включають вчення або роздуми про феномени, пояснення яких не є переконливим з точки зору критеріїв науковості; • <i>лженаукові</i> – такі, які свідомо експлуатують домисли і забобони. Лженаукове знання часто представляє науку як справу аутсайдерів. Як симптоми лженауки виділяють малограмотний пафос, принципову нетерпимість до спростувальних доводів, а також претензійність. Лженаукове знання дуже чутливе до злочиства, сенсації. Його особливістю є те, що воно не може бути об'єднане парадигмою, не є систематизованим, універсальним. • <i>квазінаукові</i> – це лженаукові знання, які привертають собі прихильників, спираючись на методи насильства і примусу. Квазінаукове знання, як правило, розквітає в умовах суворо ієрархізованої науки, де неможлива критика, де жорстко проявлений ідеологічний режим. • <i>антинаукові</i> – це знання, які є утопічними і такими, що свідомо спотворюють уявлення про дійсність. Предмет і способи дослідження тут є протилежними науці. Особливий інтерес і тяга до антинауки виникає в періоди соціальної нестабільності. • <i>псевдонаукові</i> - такі, що спекулюють на сукупності популярних теорій і попу-	Наукові знання можуть бути: • <i>емпіричні</i>, отримані на основі дослідження або спостереження Емпіричні знання отримують в результаті застосування емпіричних методів пізнання - спостереження, вимірювання, експерименту. Це знання про видимі взаємозв'язки між окремими подіями і фактами в певній сфері. Воно, як правило, констатує якісні і кількісні характеристики об'єктів і явищ. • <i>теоретичні</i>, які формуються на основі аналізу абстрактних моделей. Теоретичні уявлення виникають на основі узагальнення емпіричних даних. У той же час, вони впливають на збагачення і зміну емпіричних знань. Теоретичний рівень наукового знання припускає встановлення законів, що дає можливість ідеалізованого сприйняття, опису і пояснення емпіричних ситуацій, тобто пізнання суті явищ. Подібні об'єкти неможливо піддати безпосередній експериментальній перевірці.

ляризації відомих наукових теорій. • <i>повсякденно-практичні</i> – такі, яких людина набуває в буденному житті і суб'єктивному спостереженні. Іноді аксіоми розсудливості суперечать науковим положенням, перешкоджають розвитку науки. Іноді, навпаки, наука довгим і важким шляхом доказів і спростувань приходиться до формулювання тих положень, які давно затвердили себе в середовищі буденного знання. Буденне знання включає і здоровий глузд, і прикмети, і повчання, і рецепти, і особистий досвід, і традиції. Воно хоч і фіксує істину, але робить це несистематично і бездоказово. Його особливістю є те, що воно використовується людиною практично неусвідомлено і в своєму застосуванні не вимагає попередньої систем доказів. Інші його особливості – суб'єктивність та можливість фіксації лише в усному мовленні. • "<i>народно – наукові</i>" - особлива форма позанаукового і нераціонального знання, яка в даний час стала справою окремих груп або окремих суб'єктів (знахарів, цілителів, екстрасенсів, а раніше шаманів, жерців, старійшин роду). Виникла як феномен колективної свідомості і виступала як етнонаука. Як правило, народна наука існує і транслюється в неписьменній формі від наставника до учня. Вона також іноді виявляється у вигляді забобонів, повчань, ритуалів тощо.	
Об'єкт	
Конкретні життєві знання: вони пов'язані з конкретними ситуаціями, конкретними людьми, конкретними завданнями тощо.	Узагальнені наукові знання у вигляді понять, суджень і законів.
Методи отримання знань	
Спостереження і роздуми	Спостереження, експеримент, емпіричне та теоретичне узагальнення.
Характер репрезентації знань	
Носять <i>інтуїтивний</i> характер. Це пов'язано з особливим способом їх отримання: вони набуваються шляхом практичних проб і пристосування.	Вони <i>раціональні</i> і цілком <i>усвідомлені</i> . Звичайний шлях їх формування полягає у висуванні словесно сформульованих гіпотез і перевірці наслідків, які логічно випливають з них.
Спосіб передачі знань	
Неявні і неформалізовані способи трансляції знань.	Знання фіксуються в науковій літературі і передаються за допомогою вербальних

Питання передачі знань не є принциповим.	та інших знаково-символічних засобів. Питання передачі знань є принциповим.
Доведеність знань	
Не може і не має бути доведене або спростоване якоюсь сукупністю дослідних фактів. Воно виходять за рамки нашого досвіду і виступає як знання про те, що в досвіді не дано і не може бути ним верифіковано. Спираються не на факти, а на думки про те, що слід вважати бажаним, кращим, необхідним. Ніякими дослідженнями перевірити і обґрунтувати істинність думок про цінності та ідеали неможливо, так як ці цінності та ідеали створюються (усвідомлюються, утворюються, виробляються) в самих думках.	Наукове знання ґрунтується на основі фактів. Навіть найсміливіші наукові гіпотези повинні знаходити підтвердження в даних досвіду (суспільного). Тільки знання, перевірене і підтверджене емпірично чи теоретично вважається в науці істинним.
Систематизованість знань	
Життєвий знання зберігається і існує у відповідності з тими видами практики, з яких він був отриманий і які він виявляє. Підстави систематизацій залишаються конкретними, ситуативними. Якщо ситуативні висновки суперечать один одному, то життєву мудрість це не бентежить, їй немає потреби прагнути до однаковості.	Наука систематизує знання у формі логічних несуперечливих положень, аксіом і гіпотез. Знання направлено акумулюються, служать базою розширення та поглиблення знайдених закономірностей і відбувається це завдяки наявності спеціальної предметної мови (системи знаків).
Доступність знання	
Буденні знання, здавалося б, легко доступні, оскільки є згустками життєвого досвіду. Однак, скористатися цим досвідом непросто: повсякденні знання не фіксують реальні умови, в яких вони були отримані, а ці умови є вирішальними при спробі використовувати знання іншою людиною і в новій ситуації. Власний досвід, у відповідності зі своїми можливостями і специфічними умовами, доводиться переживати і накопичувати заново.	Наукове знання містить інформацію про умови, необхідні і достатні для відтворення тих чи інших явищ. Отримані знання упорядковані в наукових теоріях і передаються шляхом засвоєння узагальнених, логічно пов'язаних положень, які служать підставою для висунення нових гіпотез. Завдяки розвитку експериментального підходу науковий досвід містить факти, недоступні життєвому пізнанню.

2.2 Структура сучасного наукового знання

Які типи знань є всередині кожної наукової сфери?

Наукове пізнання необхідно **спирається**: а) на *безпосередньо-чуттєві дані* сприйняття подій і явищ в світі, одержувані на основі індивідуальних спостережень; б) на *раціональні форми* (способи) фіксування чуттєвих даних і їх подальше пояснення. Раціональні знання фіксуються за допомогою мови і інших знаково-символічних засобів і, в силу цього, набувають суспільний, узагальнений і конвенціональний (такий, що спільно верифікується і узгоджується) характер.

Як **результати наукового пізнання** виступають:

- а) **факти** - результати емпіричного (дослідного) наукового пізнання;
- б) **теорії** - результати побудови наукових пояснень відомих фактів.

Наукові теорії та факти **фіксуються**:

- а) в дослідних процедурах;
- б) в знаково-символічних засобах.

Факти являють собою сферу описових наукових знань. Це зафіксовані в знаково-символічних засобах (zareєстровані і описані) безпосередньо спостережувані або zareєстровані за допомогою приладів події і явища. Явища і події можуть виступати перед спостерігачем як об'єкти і процеси. У свою чергу, і у об'єктів, і у процесів можуть бути виділені склад і структура, властивості, зв'язки, відносини, залежності (Р.Р. Ільясов).

Слід розрізнити наукові, достовірно встановлені, і ненаукові факти. *Наукові факти* зазвичай реєструються за допомогою вимірювальних засобів або приладів і підлягають ретельній перевірці за критеріями надійності, валідності, статистичної значущості тощо. *Ненаукові факти* виступають результатом випадкових або неорганізованих спостережень.

Сучасні наукові факти часто залежать від методів їх отримання. Науковий факт є функція (залежність) від властивостей об'єкта і операцій з ним.

Як найбільш узагальненої форми наукового знання виступає **теорія** - внутрішньо несуперечлива система знань про частини реальності.

Основні функції теорії в науковому пізнанні: пояснення і передбачення явищ і подій. **Похідна функція** - теоретичне узагальнення фактів і явищ. У зв'язку з цим слід розрізнити різні **типи наукових узагальнень**. *Емпіричне узагальнення* - об'єднання предметів і явищ за емпіричними, такими, що можна спостерігати або вимірювати підставами. *Теоретичне узагальнення* - об'єднання предметів і явищ з позицій єдиного способу пояснення їх структурних, функціональних або генетичних особливостей.

До **складу наукової теорії** включаються логічно взаємопов'язані компоненти:

- вихідна емпірична основа: факти і емпіричні закономірності. Така емпірична підстава називається **предметна віднесеність теорії**;

- **вихідні умовні припущення** у формі гіпотез, припущень, законів, аксіом, постулатів, а також моделей, які фіксують ідеалізований об'єкт (предмет) теорії;

- зазначені компоненти входять до складу сучасних наукових теорій і виступають в якості підстав для пояснення емпіричних фактів і закономірностей. Це **пояснювальні принципи теорії**. При цьому особливо слід відзначити, що закони, що формулюються в теорії, описують не реальність, а ідеалізований теоретичний об'єкт;

- **логіка теорії**, яка представляє собою правила виведення наслідків і побудови пояснень. В логічно не строгих теоріях (біологія, психологія) задаються зразки способів пояснення, які є допустимими в рамках теорії. Залежно від логічної строгості слід розрізнити *неформалізовані* (якісні) і *формалізовані* теорії;

- **закон** як результат узагальнення отриманих фактів та пояснень, виходячи з логіки теорії.

Початково наукові теорії будуються на основі висування **гіпотез** - наукових припущень, які в подальшому або підтверджуються, або спростовуються в процесі емпіричних досліджень. За ступенем узагальненості слід розрізняти:

- *теоретичні гіпотези (припущення)*, які входять в структуру теорії як пояснювальні принципи і підлягають опосередкованому (непрямому) підтвердженню або спростуванню;

- *емпіричні припущення*, які підлягають емпіричній, дослідній перевірці.

Для пояснення будь-якої події або явища потенційно може бути запропоновано безліч різних пояснень на основі різноманітних гіпотез. Тому слід розрізняти *наукові і ненаукові гіпотези і пояснення*. Гіпотеза визнається науковою, якщо існує принципова можливість її підтвердити або спростувати в процесі організації наукових досліджень. У разі недотримання цієї умови гіпотеза (припущення) стає недостатньо обґрунтованим предметом віри. Такі гіпотези не розглядаються як наукові.

За змістом гіпотези можна розділити на припущення: а) *про наявність явища і його властивостей*; б) *про склад і структуру явищ*; в) *про зв'язки між явищами і їх властивостями* (просторово-часові, функціональні, генетичні, кореляційні або причинно-наслідкові зв'язки)

При спробах пояснити різноманітні явища людиною інтуїтивно висувуються припущення, які можуть набувати форми **наївних теорій** і концепцій. Такі пояснення спираються на щоденний досвід, усвідомлюються і можуть набувати великої стійкості (стають **звичайними теоріями**). В подальшому звичайні теорії можуть ускладнювати освоєння і використання наукових теоретичних пояснень.

Наївні теорії передаються з культурою повсякденного життя, пов'язані внутрішньою логікою і втілюються в інтуїтивній моделі-уявленні, яка є продуктом узгодження наївних припущень, що постійно підтверджується щоденним досвідом. Найбільш явно таке спонтанне формування теорій спостерігається по відношенню до трьох сфер явищ, які є центрами відносин між людиною і світом: фізичної, психічної і біологічної.

Власне наукові теорії, в залежності від складності досліджуваного об'єкта і прогностичних можливостей пояснення, часто умовно поділяють на "*сильні*" і "*слабкі*". Для перших характерні: термінологічна точність і висока однозначність інтерпретації, математизація пояснювальних підстав; висока емпірична підтвердженість наслідків, що впливають з пояснень; статистична значимість емпіричних фактів. "Слабка" версія пояснень нематематизована, заснована на емпіричних доказах, що спираються на вірогідну статистику, загальні закони в таких поясненнях формулюються природною мовою із залученням спеціальної термінології і носять зазвичай якісний характер.

2.3 Способи побудови та підтвердження наукових теорій

Як диференціюються наукові знання? Традиційно наукові сфери класифікують за певними підставами, відповідно до яких здійснюється і диференціація наукових знань.

За відмінностями в об'єкті і предметі розмежовують:

- *природничі науки*, які вивчають природні явища;
- *гуманітарні та суспільні науки*, що вивчають людину і суспільство;
- *технічні науки*, спрямовані на "конструювання" штучних об'єктів людської культури з природної речовини на основі відомих законів природи;
- *точні науки*, спрямовані на "конструювання" знаково-символічних засобів, а також правил їх перетворення і використання, які забезпечують логічну і кількісну точність, а також виступають засобами моделювання в процесах фіксування результатів різноманітних досліджень.

За загальним характером цілей наукові дослідження умовно поділяють на фундаментальні і прикладні:

- *Фундаментальні* наукові дослідження спрямовані на глибоке пізнання реальності без урахування практичного ефекту від подальшого застосування знань, на аналіз нових природних явищ і пошук нових пояснень (теорій).
- *Прикладні* наукові дослідження спрямовані на використання наявних наукових знань з метою побудови технічних об'єктів і вирішення різноманітних практичних проблем, що постають перед людством.

За способом побудови розрізняють теорії:

а) *аксіоматичні*: будуються на системі необхідних і достатніх аксіом, які недоведені в рамках теорії. Так будуються логіко-математичні теорії;

б) *гіпотетико-дедуктивні*: будуються на припущеннях, що висуваються з метою пояснення певного кола емпіричних фактів. Так будується більшість сучасних природничо - наукових теорій.

Досить часто сучасні наукові теорії розрізняють за ступенем узагальнення:

а) *теорії "нижнього рівня"* - основу утворюють емпіричні узагальнення, в яких поняття мають безпосередню, дослідно дану предметну віднесеність;

б) *теорії "середнього рівня"* - основу утворюють поняття, які: фіксують гіпотетичні характеристики або моделі певного діапазону предметів і явищ та вимагають емпіричної верифікації - підтвердження наслідків, що випливають з гіпотез і припущень, в спеціально організованих емпіричних дослідженнях;

в) *теорії "верхнього рівня"* - основу утворюють поняття, які: фіксують гіпотетичні характеристики предметів і явищ, мають максимальну ступінь узагальненості і складають структуру наукових категорій, а також визначають наукові уявлення в образі світу вченого.

Залежно від того, на що спрямована пізнавальна діяльність вченого - на аналіз одиничних, унікальних явищ або на узагальнення явищ на основі встановлення законів, виділяють два **підходи в науковому пізнанні явищ**:

- спрямованість пізнання на спостереження і опис унікальних, неповторних подій і явищ, а також на реєстрацію їх особливостей. Це *ідеографічний підхід*, на який спираються, наприклад, історіографічні науки. Такий підхід може використовуватися і в психології для опису унікальних явищ або результатів клінічних спостережень (О.Р. Лурія);

- спрямованість пізнання на узагальнення і пошук закономірностей, яким підкоряється безліч подій. Цей підхід (*номотетичний*) найбільш характерний для природничих наук.

При реалізації номотетичного підходу в дослідженні явищ корисно розрізнати ряд **загальнонаукових логіко-гносеологічних методів наукового пізнання**:

1) **Індуктивний метод** природничо-наукового пізнання був розроблений і сформульований Ф. Беконом. Суть методу - послідовне максимально широке отримання дослідних даних з їх подальшим узагальненням. Цей метод отримання наукових знань дозволяє зафіксувати і описати результати спостережень, вимірювань, експериментів, але не дозволяє вказати внутрішні, приховані від безпосереднього спостереження причини подій і явищ.

З того моменту, коли вчені в певній галузі знань починають ставити питання, спрямовані на пояснення спостережуваних подій і явищ, постає потреба в іншому методі пізнання - гіпотетико-дедуктивному.

2) **Гіпотетико-дедуктивний** метод наукового пізнання спирається на ряд процедур: а) висування гіпотез і побудова моделей, що дозволяють пояснювати і прогнозувати події і явища; б) планування і проведення експериментальних досліджень, що дозволяють перевіряти прогнози, які випливають зі сформульованих гіпотез; в) інтерпретація отриманих даних, на основі яких робиться висновок про підтвердження або спростування гіпотез. Підтвержені гіпотези набувають статусу наукових теорій.

3) В точних науках (математика, геометрія, логіка) використовується **аксіоматичний метод** пізнання, який заснований на умоглядному конструюванні (постулюванні) символічних об'єктів з наступним приписуванням їм певних властивостей і на розробці правил їх перетворення. У сучасних дослідженнях вчені можуть в тій чи іншій мірі спиратися на всі методи отримання наукового знання, використання яких залежить від поставлених завдань.

Умовно можна виділити чотири основні **типи** гіпотетико-дедуктивної **побудови теоретичних пояснень** (Г.І. Рузавін та Р.Р. Ільясов):

- *атрибутивні* - пояснення однієї властивості об'єкта через іншу властивість цього ж об'єкта (аналіз шляхом виділення властивостей);

- *структурно-складові* - пояснення предметів і явищ шляхом виділення їх складу, елементів і відносин між такими елементами (розкладання цілого на складові - аналіз шляхом виділення елементів, компонентів, складу);

- *функціональні* - пояснення будь-якого предмета або явища через його роль, функцію в більш складній системі предметів або об'єктів (аналіз шляхом виділення зв'язків і взаємних впливів, що викликають зміни і перетворення предметів і явищ);

- *генетичні* - пояснення, що ґрунтуються на виділенні вихідної "одиниці-клітинки" - одиниці аналізу, що потенціально містить всі основні вихідні властивості, які визначають подальший розвиток-ускладнення явища (аналіз "шляхом виділення вихідних одиниць" з подальшим виявленням законів і умов їх розвитку).

Питання про істинність знань, одержуваних в наукових дослідженнях, - одне з центральних для методології науки. В історії науки висувалися різні критерії для віднесення певних знань до категорії "наукових" або "ненаукових". При цьому "науковість" даних, які емпірично реєструються, не викликає у вчених особливих протиріч, особливо якщо такі дані є потенційно відтворюваними в певних експериментальних ситуаціях. На цій основі висувається ряд **вимог до наукових теорій**, які визначають ступінь їх науковості. Серед таких вимог можна вказати:

- визначення і чітке вказування на діапазон пояснюваних теорією предметів і явищ - предметну віднесеність теорії;

- чітке формулювання пояснювальних принципів теорії;

- "пояснювальну силу" теорії - діапазон пояснюваних теорією предметів і явищ, а також діапазон передбачуваних і емпірично підтверджених наслідків (прогнозів), логічно виведених з теорії.

Протиріччя між вченими найчастіше виникають при поясненні одних і тих же фактів з різних теоретичних позицій. Тому **встановлення істинності, обґрунтованість наукових теорій** є постійною і неминучою методологічною проблемою. Історія розвитку методології науки показала, що обговорення цієї проблеми може бути плідним, коли йдеться про встановлення відносної, а не абсолютної істинності теорій. Для встановлення відносної наукової достовірності (відносної істинності) теоретичних пояснювальних принципів в якості критеріїв приймалися такі процедури:

Принцип верифікації (О. Конт): теорія вважається відносно істинною, якщо її положення і передбачення підтверджуються, узгоджуються з фактами.

Принцип фальсифікації (К. Поппер): науковим визнається тільки таке теоретичне знання, яке потенційно може бути відкинуте (визнане хибним) у процесі емпіричної перевірки. При цьому слід вважати, що для спростування теорії досить одного спростовуючого факту. Основні положення теорії фальсифікації, які є релевантними сучасним науковим принципам:

- Науковою не визнається теорія, зміст якої неможливо емпірично перевірити.

- Про причини, що лежать в основі різних явищ, можливо висування нескінченного числа пояснювальних гіпотез.

- Вчений заздалегідь не знає, які пояснювальні гіпотези вірні, а які помилкові.

- Проблема вирішується шляхом емпіричного виключення (спростування) гіпотез.

Розвиваючи і узагальнюючи ідеї К. Поппера, І. Лакатос сформулював *методологію дослідницьких програм*. Її основні положення:

1. Наукове дослідження реалізується в рамках дослідницької програми, яка включає: ядро програми (сукупність основних теоретичних принципів), сукупність методологічних правил, які орієнтують дослідника у виборі проблем і шляхів їх вирішення (позитивна евристика), сукупність правил, спрямованих на захист теоретичних принципів від спростування шляхом висування допоміжних гіпотез (негативна евристика).

2. Дослідницька програма знаходить своє здійснення в серії взаємопов'язаних теорій різного рівня узагальненості, що виникають на основі вихідних теоретичних принципів (ядра програми) за правилами евристики.

3. Теорії, що реалізують дослідницьку програму, можуть забезпечувати: "прогресивні зрушення" у вирішенні проблем, коли кожна нова теорія дозволяє прогнозувати нові факти, існування яких підтверджується експериментально та "регресивні зрушення" у вирішенні проблем, коли будується допоміжна теорія для пояснення фактів, що спростовують вихідну теорію. При цьому допоміжна теорія, як правило, не дозволяє передбачати і прогнозувати нові факти

4. Фальсифікація теорії можлива тільки з появою нової теорії, а не на основі емпіричних спростувань.

Принцип "взаємного прояснення" (К. Лоренц): наукова теорія - це система ретельно перевірених гіпотез, що підтримують одна одну за принципом "взаємного прояснення". Гіпотези можуть спростовуватись тільки іншими гіпотезами, яким підкоряється більше число фактів, а не поодинокими неузгодженими з нею фактами.

Виходячи з такого розуміння розвитку теорії, постає питання їх зміни іншими теоріями. **Яка узагальнена логіка зміни наукових теорій?**

З того моменту, коли у сферу спостережень і описів (область емпіричних досліджень) починають включатися спроби пояснити явища через недоступні безпосередньому спостереженню причинні підстави - через внутрішні структурно-функціональні або генетичні особливості явищ, - можна говорити про елементи теоретичного дослідження. В основі процедури теоретичного пояснення емпіричних фактів і залежностей лежить введення гіпотез, які виступають в ролі пояснювальних підстав, принципів, пояснювальних моделей. Після цього емпіричні залежності починають розумітися (і презентуватися) через приховані від безпосереднього спостереження зв'язки за рахунок розумової конструкції (Г.П. Щедровицький).

Т. Кун підкреслював, що в основі зміни організаційних форм сучасного наукового дослідження і наукової методології лежать не стільки процеси пе-

реосмислення теоретичних уявлень про світ і явища, скільки зміни в організації всієї системи наукового пізнання:

1. Еволюція наукового знання протікає як формування, конкуренція і зміна парадигм.

2. **Парадигма** (зразок, модель, приклад) в науці - тип організації наукового дослідження, прийнятий певною групою авторитетних вчених за зразок. Парадигма визначається:

- узагальненими цілями досліджень, які формулюються по відношенню до законів, закономірностям, фактами, які повинні бути встановлені, досліджені і пояснені;
- способами досягнення таких цілей, які залежать від пріоритетних гіпотез і пояснень (теорій), методів отримання емпіричних даних, винаходи нових засобів (апаратури) і прийомів обробки даних;
- системою певних вимог до методів отримання наукових знань і критеріїв для їх обґрунтування й оцінки.

Таким чином, розвиток науки полягає:

а) в реєстрації явищ і фактів з подальшим встановленням емпіричних і теоретичних законів, яким явища і факти підпорядковуються;

б) у встановленні діапазону застосування таких законів шляхом поширення їх дії на нові умови;

в) у встановленні діапазону умов, які обмежують наявні закони (М.С. Арсеньєв).

2.4 Закони у складі наукового знання

Закон - об'єктивно існуючий причинно-наслідковий зв'язок між явищами, який за певних умов необхідно відтворюється. Закони, які виявляються у науковому дослідженні, можуть носити емпіричний (дослідний) і теоретичний (гіпотетико-дедуктивний) характер.

Емпіричні закони часто називають закономірними зв'язками (закономірностями), які найбільш строго встановлюються і реєструються в експериментальних дослідженнях.

Теоретичні закони спочатку формулюються як теоретичні гіпотези і побічно верифікуються шляхом експериментального підтвердження наслідків. При цьому наслідки - це прогнозовані явища і ефекти, що реєструються в дослідженні або дедуктивно виводяться з теоретичних гіпотез. **Теоретичний закон** - передбачуваний зв'язок між гіпотетичними предметами і явищами, наявність якого можна емпірично перевірити, реєструючи наслідки, які дедуктивно виводяться з такого зв'язку.

За ступенем узагальнення також виділяють:

- **Універсальні закони** - відображають загальні, необхідні, повторювані й стійкі зв'язки між явищами і процесами об'єктивного світу.

- **Часткові закони** - виводяться з універсальних законів, відображають закони обмеженої сфери дійсності.

За точністю передбачень закони також можуть бути: **статистичні та динамічні**.

Причинно-наслідковий (каузальний) зв'язок між предметами і явищами встановлюється при наявності ряду умов:

- Дія одного предмета або явища (які розглядаються як причина) передує змінам в іншому предметі чи явищі (які розглядаються як наслідок).
- Такий зв'язок між предметами або явищами носить не випадковий характер і постійно відтворюється в одних і тих же умовах.
- При встановленні такого зв'язку відсутні впливи інших предметів і явищ, які можуть бути іншою можливою причиною наслідку.

В основі встановлення емпіричних причинно-наслідкових зв'язків лежить **індуктивний метод наукового пізнання**. Цей метод спирається на два правила, які були сформульовані Дж. Міллем. Ці правила лежать в основі організації наукового експерименту.

1) "Правило згоди": якщо два різних комплекси чинників (причин) викликають один і той же ефект (наслідок), то він обумовлений факторами, спільними для цих комплексів.

2) "Правило відмінності": якщо група чинників при наявності фактора X викликає ефект Y, а та ж група чинників без фактора X призводить до зникнення ефекту Y, то, отже, Y обумовлений фактором X.

Слід розрізняти **типи каузальних зв'язків**:

- *фізична, фізіологічна причинність* - наявність матеріальної причинно-наслідкового зв'язку між явищами в рамках об'єктивного простору або часу;
- *економічна, соціологічна, інформаційна причинність* - наявність статистичних причинно-наслідкових функціональних і конвенціональних (коли людьми вводяться правила і обмеження) зв'язків, які встановлюються по мірі розвитку людського суспільства і людських відносин;
- *психологічна причинність* припускає встановлення неспостережуваних причин, які лежать в основі формування і розвитку психічних функцій, які, в свою чергу, закономірно визначають особливості організації поведінки.

Описані зв'язки встановлюються в процесі організації наукового дослідження. Які **етапи** можна умовно виділити в сучасній науковій діяльності?

1. Виникнення проблеми. При цьому джерела проблем можуть мати як емпіричний, так і теоретичний характер.

2. Висування гіпотез і позначення конкретної галузі дослідження для отримання нових фактів. Виділення і фіксація об'єкта і предмета дослідження, постановка цілей та формулювання завдань дослідження.

Гіпотези - це припущення про можливі результати, які будуть отримані в ході дослідження.

Об'єкт дослідження - це існуючий об'єктивно, такий, що має нескінченну кількість властивостей, зв'язків, відносин фрагмент навколишнього світу, який цікавить дослідника.

Предмет дослідження - чітко визначена сторона (властивість, зв'язок, відношення) об'єкта, яку передбачається дослідити.

Цілі дослідження - те, що передбачається отримати як основні і узагальнені результати дослідження.

Завдання дослідження - формулювання того, як, якими способами можуть бути отримані намічені результати. Це "кроки", які необхідно здійснити досліднику в напрямку цілі (мети).

3. Планування дослідження і вибір конкретних методів.

4. Реалізація дослідження.

5. Обробка отриманих результатів: якісна і кількісна (статистична).

6. Інтерпретація та узагальнення отриманих результатів: спростування або підтвердження гіпотез; формулювання законів і залежностей; побудова наукових теорій.

Слід зазначити, що реалізація дослідницької діяльності може відрізнятися від формальної послідовності її етапів.

2.5 Мова сучасної науки: знаково-символічні засоби

Сучасна наука немислима без використання різноманітних знаків і символів, які дозволяють фіксувати і транслювати знання, отримувані в науковій діяльності. При цьому способи використання знаково-символічних засобів у науковому пізнанні стають все більш складними і не завжди носять усвідомлюваний і рефлексивний характер.

Які основні **функції** виконують мовні та інші **знаково-символічні засоби** в життєдіяльності людей:

1) *вказування* на предмети та явища;

2) *заміщення* предметів і явищ;

3) *комунікативні* функції, які включають:

- інформаційний аспект - обмін значеннями і смислами, а також привласнення і вироблення нових значень;

- регулятивний аспект - організацію і регуляцію поведінки інших людей і спільної діяльності в процесі спілкування;

4) *пізнавальні* функції:

- фіксація значень - збереження і передача суспільно-історичного досвіду;

- засіб організації мислення - оперування уявленнями об'єктів і предметів і їх перетворення у внутрішньому плані свідомості;

- побудова "іншої реальності", "образу світу" - системи моделей, що дозволяють орієнтуватися в навколишньому світі;

5) функція самоорганізації і самоконтролю - засіб організації рефлексивного управління своєю поведінкою і психічними процесами (О.Р. Лурія, Н.Г. Салміна).

В онтогенезі знаково-символічні системи людина опановує в наступній послідовності:

- **природні знакові системи**, де базисними знаками виступають жести, предмети, слова;

- **системи запису**, де базисними знаками можуть виступати зображення, символи (ікони, ієрогліфи), знаки (літери);

- **знаково-символічні системи**, що складаються з формалізованих знаків, символів, моделей, які довільно вводяться в залежності від завдань.

Саме останню групу знаково-символічних засобів і використовують в розвинених наукових системах для максимально однозначного фіксування знань.

Слідом за Ф. Соссюром більшість авторів називають три основних **типи семіотичних функцій (засобів)**:

- **індекси** - це позначення, невіддільні матеріально, просторово і у часі від того, що вони позначають;

- **символи** - це позначення, які відрізняються від того, що вони позначають, але мають певну схожість з тим, що вони позначають;

- **знаки** - це позначення, які відрізняються від того що вони позначають, носять умовний характер і можуть вводитися довільно.

Властивості знаково-символічних засобів науки:

- наявність матеріальної форми знака (звук, зображення, жест), що забезпечує можливість для його зорового або слухового сприйняття;

- наявність означуваного змісту, яке складається з двох компонентів: *предметної віднесеності* (того, що позначається і заміщується знаком) і *значення* - системи стійких узагальнень (уявлень, понять), які актуалізуються у свідомості суб'єкта при використанні знака. Суб'єкт повинен оволодіти такими уявленнями і поняттями, щоб мати можливість активно і самостійно користуватися знаком в різних видах діяльності;

- наявність сенсу, який може отримуватись суб'єктом з повідомлення: *ситуативного (контекстуального) сенсу* (який має відношення до даного моменту, контексту, ситуації; *особистісного сенсу* (індивідуальне, суб'єктивне емоційно-мотиваційне ставлення людини до того, що позначається).

Протягом індивідуального життя кожна людина необхідно змушена опанувати різними знаково-символічними системами. Це означає, що суб'єкт опанує **способами використання знаково-символічних засобів**, які забезпечують вирішення різноманітних завдань і організацію виконання різних дій. Такі способи використання знаків і символів в психології фіксуються терміном "знаково-символічні (семіотичні) дії" (Н.Г. Салміна; Г.А. Глотова):

- **Вказівка (індексація)** – одиничні знаково-символічні засоби використовуються в присутності об'єкта дії (того, що позначається) з метою його виділення, фіксування.

- **Заміщення** - поодинокі знаково-символічні засоби використовуються у відсутності позначуваного предмета для заміщення ситуацій, об'єктів, дій без розкриття їх змісту.

- **Кодування-декодування** - за відсутності означуваних предметів або явищ використовуються системні знаково-символічні засоби з метою передачі складних повідомлень, що дозволяють розкрити структуру, елементи і зв'язки, які характеризують зміст, що заміщується .

- **Схематизація** - операції і дії, що забезпечують встановлення ієрархічної категоризації різних понять, формування схем мислення, на основі яких здійснюється орієнтування в складних структурованих відносинах і зв'язках, характерних для певних предметних ситуацій і сфер.

- **Моделювання** - дослідження об'єктів пізнання на їх моделях; побудова і вивчення моделей реально існуючих об'єктів, процесів або явищ з метою отримання пояснень цих явищ, а також для передбачення явищ, що цікавлять дослідника. Моделі можуть бути: матеріально-предметними, буквено-цифровими і просторово-графічними.

ЛЕКЦІЯ 3. СПЕЦИФІКА МЕТОДОЛОГІЇ В ПСИХОЛОГІЇ

План:

- 3.1 Особливості психологічного знання.
- 3.2. Ненаукове психологічне знання та можливість психологічного знання як наукового.
- 3.3. Структура психологічних теорій. Теоретичні та емпіричні методи в психології.
- 3.4. Моделюючий підхід в теорії пізнання та психологічні гіпотези.

Література:

1. Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса. / Л.С. Выготский – М.: Наука, 1982 -376 с..
2. Корнилова Т.В. Методологические основы психологии./ Т.В. Корнилова, С.Д. Смирнов – СПб.: Питер, 2006. – 320 с.
3. Корольчук М.С. Методологічні та теоретичні проблеми психології. – К.: Эльга, 2008. – 336 с.
4. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии./ Б.Ф.Ломов – М.: Наука, 1984. – 444 с.
5. Максименко С.Д. Развитие психики в онтогенезе. У 2-х т. – Т.1. Теоретико-методологические проблемы генетической психологии. / С.Д. Максименко – К.: Форум, 2002. – 319 с.
6. Маланов С.В. Методологические и теоретические основы психологии. / С.В. Маланов. – М., Владимир: МПСИ, НПО "МОДЭК", 2005. – 336 с.
7. Петровский А.В. Теоретическая психология как основание «общей психологии» / А.В. Петровский // Вопросы психологии. – 2000. - № 4. - С. 3-9
8. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату). Навч.-методичний посібник./ В.В. Рибалка. – К.: Ніка-центр, 2003. – 204 с

3.1 Особливості психологічного знання

Змістом конкретно-наукового рівня методології виступає аналіз проблем, пов'язаних зі специфікою наукових досліджень в кожній конкретній галузі наукових знань. Така специфіка визначається цілою низкою чинників: предметом дослідження даної науки; основними методами отримання знань про предмет дослідження; способами побудови пояснень (теорій).

При вивченні психічних явищ виникає необхідність в побудові конкретно-наукової методології. Це пов'язано з тим, що предмет психології надзвичайно складний і до теперішнього часу не існує повного згоди між науковими напрямами дослідження психічних явищ навіть у тому, що таке психіка.

Існує цілий ряд **особливостей психологічного знання**, які роблять взаємозалежності між психологією і методологією науки особливо тісними, а ро-

зв'язок їх – взаємно обумовленими. До числа найважливіших особливостей такого роду відносяться наступні:

1. Об'єкт психології - одна з найскладніших і поки ще погано визначених реальностей, які коли-небудь ставали предметом наукового аналізу.

2. У психології збігаються суб'єкт пізнання (хто пізнає) і об'єкт пізнання (що пізнається). Зокрема, об'єктом наукового пізнання стає і сам процес пізнання. Це дає підставу багатьом наукознавцям, починаючи з таких універсальних мислителів, як Платон і Аристотель, відводити психології центральне місце в різних класифікаціях наук. Так, Б.М. Кедров поміщає психологію в центр трикутника, на трьох вершинах якого розташовуються філософські, природничі та соціальні науки. При цьому математика логіка і кібернетика знаходяться на стику філософських і природничих наук; техніка і медицина - на стику природних і соціальних, а педагогіка - на стику соціальних та філософських наук.

3. Психічні процеси і феномени в принципі недоступні об'єктивному зовнішньому спостереженню, але зате значна їх частина відкривається суб'єкту в процесі самоспостереження (інтроспекції), яке не спирається на якісь засоби і не вимагає особливих органів сприйняття, аналогічних органам чуття при спостереженні за зовнішніми об'єктами.

4. Психологічні властивості і особливості людини знаходяться в безперервній зміні і розвитку, і швидкість цих змін набагато вище, ніж в геологічних, біологічних і інших складних системах. Через цю особливість психології конкретної людини отримані про неї знання часто застарівають раніше, ніж ми встигнемо їх використати.

5. Процедури та методики психологічного дослідження та обстеження неминуче вносять зміни в досліджувану реальність. Положення це визнається неklasичною наукою справедливим для будь-якого наукового дослідження, але у випадку з психологією воно носить настільки істотний характер, що, на думку деяких авторів будь-яке вивчення психологічних феноменів може бути реалізовано тільки як процес їх одночасного породження або формування. Все це висуває особливі вимоги до ретельності опису самої ситуації психологічного дослідження або обстеження, процедур дослідження і засобів, характеристик досліджуваного та експериментатора. Всі ці моменти є не просто умовами отримання психологічного знання, але становлять саме його "тіло".

6. Після проведення психологічного дослідження змінюється не тільки об'єкт, що вивчається, але і сам дослідник, бо, дізнавшись щось нове про психіку людини, він дізнається і щось нове про себе. Як справедливо відзначається сьогодні багатьма авторами, психологія - це наука, яка не тільки пізнає, а й конструює, творить людину.

7. Психологічне знання має виражену активну, дієву складову. Психолог не тільки вивчає людину, він також конструює, допомагає їй стати людиною, народитися як особистість, змінюватися, розвиватися як людина. Ця творча функція як зворотну сторону несе в собі небезпеку технократичного, маніпулятивного підходу до людини. Усвідомлення і "щеплення" проти цієї

небезпеки може забезпечити насамперед методологічне знання в його аксіологічній складовій.

8. Психологічне знання несе велике світоглядне навантаження, оскільки воно має безпосереднє відношення до відповідей на питання про сутність особистості; про природу людських цінностей, що визначають ставлення до світу; про сенс існування людини і її місце у світі.

9. Оскільки ідеї, впроваджені співтовариством психологів в суспільну свідомість, мають прямий вплив на формування норм і правил поведінки, цінностей та ідеалів окремих людей, груп і суспільства в цілому, психологи несуть особливу відповідальність за наукову обґрунтованість і достовірність опублікованих результатів досліджень, коректність висновків, чесність, щирість і відкритість своєї наукової позиції. У психології тісніше, ніж в будь-якій іншій науці, об'єктивні компоненти знання поєднані з його суб'єктивними (особистісними і моральними) компонентами.

10. Поряд з відповідальністю за результати фундаментальних досліджень викликаний їх оприлюдненням громадський резонанс психологічної практики несуть не меншу відповідальність за якість і обґрунтованість висновків за результатами психологічних досліджень і експертиз, що виконуються на замовлення окремих людей, роботодавців, установ освіти, охорони здоров'я або судових органів. Тут необхідно строго виконувати вимоги професійного морального кодексу не тільки в плані дотримання стандартів проведення обстежень та експертиз, а й щодо використання їх результатів.

11. Психологія, будучи одночасно природничою і гуманітарною наукою, використовує найширший спектр методів і процедур дослідження в порівнянні з будь-якою іншою наукою.

12. У психології паралельно існує безліч парадигм, які одного разу з'явившись, не "сходять зі сцени" іноді протягом століть. Вони "застрагають" на стадії "нормальної науки" (за Т. Куном), а міні-революції, які постійно відбуваються, лише породжують нові міні-парадигми, що створює ефект перманентної кризи в науці і перманентної революції. Все це дає підставу ряду дослідників говорити про те, що психологія знаходиться на допарадигмальній стадії розвитку і в цьому сенсі не є розвиненою наукою або (крайня точка зору) не є наукою взагалі.

13. В психології досі не відбулося досить повного і чіткого розмежування наукового і навколонукавого і навіть відверто псевдонаукового знання. Якщо астрономія повністю відмежувалася від астрології, а хімія від алхімії, то психологія набагато толерантніше відноситься до парапсихології і часто намагається (не без користі для себе) асимілювати досвід життєвої психології.

14. У психології отримані дані, які дозволяють обґрунтувати необхідність методологічного знання як деякого попереднього знання, без якого взагалі неможлива пізнавальна діяльність колективного або індивідуального суб'єкта. Необхідність попереднього знання в тій чи іншій його формі чітко зафіксована вже на рівні чуттєвого пізнання і з усією виразністю виступає в разі

раціонального, а тим більше власне наукового пізнання. Визнання найважливішої ролі такого попереднього знання автоматично призводить до вимоги максимально глибокої його рефлексії, що і складає предмет методології. Роблячи внесок у методологічне знання взагалі, психологія тим більше високо повинна оцінювати значення методології для себе самої. Більш того, психологи здавна підкреслюють особливу її потребу в допомозі з боку методології і неможливість вироблення орієнтирів для побудови і розвитку психологічної науки, виходячи з власне психологічного знання. Сама "можливість психології як науки є методологічна проблема перш за все", - зазначав Л.С. Виготський в роботі «Історичний сенс психологічної кризи», спеціально присвяченій обговоренню методологічних проблем побудови наукової психології.

"У жодній науці немає стільки труднощів, нерозв'язних контроверз, з'єднання різного в одному, як в психології. Предмет психології - найважчий з усього, що є в світі, найменш піддається вивченню; спосіб його пізнання повинен мати безліч особливих хитрувань, щоб отримати те, чого від нього чекають". І далі: "Жодна наука не представляє такого розмаїття і повноти методологічних проблем, таких туго затягнутих вузлів, нерозв'язних суперечностей, як наша. Тому тут не можна зробити жодного кроку, не зробивши тисячу попередніх розрахунків і застережень".

"Ні в одній з наукових сфер результати конкретного дослідження не залежать такою мірою прямо і безпосередньо від вихідних методологічних послань і використовуваних методичних прийомів, як в психології".

3.2 Ненаукове психологічне знання та можливість психологічного знання як наукового

У розвитку психологічного знання істотно змінювалися критерії науковості. Але досі, на думку К. Поппера, немає усталених критеріїв, які дозволили б визначити, "де закінчується міф і починається теорія, де мало місце прозріння, а де – помилка". Роль поглядів, оцінених як помилки, може бути цілком евристичною. А на зміну апробованій, емпірично "правильній" теорії може прийти нова, конкуруюча.

Але зазвичай можна розрізнити системи теоретичних положень, які передбачають, що вони мають відношення до світу реальності (для психологічних теорій це світ суб'єктивної, або психологічної, реальності), і положень, які не націлені на співвіднесення світу теорії та світу реальності. Перші завжди передбачають можливість їх верифікації чи фальсифікації.

Поряд з науково-психологічним знанням існують такі його види, які не претендують на статус науковості, але виконують важливі функції в орієнтації поведінки людини, вирішення ним практичних життєвих завдань і навіть у виробленні систем цінностей і світогляду в цілому. Йдеться про буденне, художнє та релігійне психологічне знання.

Життєва психологія - сукупність психологічних знань, що не відповідають стандартам науковості (з точки зору способів отримання, стандартів

опису, системності, несуперечності і верифікованості) і закріплених у формі традицій, обрядів, норм і правил поведінки, народної мудрості, афоризмів та стереотипів (тобто, утворень суспільного досвіду), а також у вигляді індивідуального досвіду людини.

Кращими життєвими психологами є, як правило, представники професій типу "людина – людина" за класифікацією Є.А. Клімова (журналісти, дипломати, священники, працівники сервісів, педагоги та ін.). Для наукового психолога життєві спостереження служать важливим джерелом нагромадження досвіду, що підлягає подальшому науковому аналізу, а також джерелом гіпотез і припущень при вирішенні теоретичних і прикладних завдань, сформульованих в рамках строго наукового дослідження.

Життєве (буденне) психологічне знання відрізняється від наукового за наступними параметрами:

- воно є більш конкретним, менш узагальненим і спрямоване на вирішення переважно прагматичних завдань;
- найчастіше має характер імпліцитного (прихованого) знання, інтуїтивного за своєю природою, без поділу на теорію і емпірію;
- не спирається на експеримент або інші формалізовані процедури отримання нового знання (питання методів отримання знань не обговорюється і не є принциповим);
- не має чіткої структури або дисциплінарної будови, як це властиво науковій психології;
- використовує інші носії, способи зберігання і передачі інформації в порівнянні зі знаннями науковим.

В тій чи іншій мірі життєвим (буденним) психологічним знанням володіє кожна людина, оскільки воно формується стихійно.

Художня форма психологічного знання фіксує і передає унікальне і неповторне сприйняття автором властивостей і закономірностей конкретної психологічної реальності. Згідно думки О.М. Леонтєва, наука добуває, фіксує і транслює об'єктивне знання в значеннях, а мистецтво висловлює і передає ставлення художника до світу за допомогою образів - носіїв особистісних смислів. Художнє мислення, прийоми художнього аналізу часто чинять величезний вплив на мислення вченого. Особливу роль відіграють художні образи в творчому мисленні.

Релігійна форма психологічних знань – це знання, зафіксовані у вірі. Це питання вже обговорювалось нами стосовно загальнофілософського рівня методології науки (див. 1.3). Тут необхідно додати, що в психології зв'язок між цією та науковою формою знання є настільки міцним, що їх іноді неможливо відділити одна від одної. Хоча психолог має пам'ятати про їх відмінності, оскільки релігійні психологічні знання не відповідають критеріям науковості.

У літературі зазначається тривалий процес розмежування наукової психології з навколонуковими або навіть відверто псевдонауковими підходами.

Парапсихологія, біоенергетика, екстрасенсорика, психотроніка - лише деякі з назв різних напрямків квазінаукової діяльності, які іноді маскуються під наукову психологію, а іноді відверто кидають їй виклик. Зростання інтересу до ірраціональних форм освоєння дійсності спостерігається зазвичай в періоди соціальної нестабільності і невпевненості людей в завтрашньому дні. Тому сьогодні такі знання є дуже популярними.

Не можна сказати, що вони завжди відіграють однозначно негативну роль у розвитку суспільної свідомості. Відомо, що алхімія сприяла становленню хімії як науки. Феномени екстрасенсорній чутливості іноді стають предметом цілком плідного наукового вивчення, а помилкові в цілому ідеї можуть містити навідні підказки. Іноді псевдонаукові підходи з успіхом виконують психотерапевтичні функції як на рівні окремої людини, так і суспільства в цілому. Проте, не можна недооцінювати негативні наслідки широкого поширення ірраціональних установок в суспільстві, які можуть привести до зниження соціальної активності, спотворення систем цінностей та інших деструктивних процесів. Одним із засобів запобігання цьому є посилення просвітницької діяльності психологів, підвищення доступності наукового психологічного знання для широких верств населення. А сама психологія також потребує, за висловом А.В. Юревича, "раціональної методологічної терапії".

3.3 Структура психологічних теорій. Теоретичні та емпіричні методи в психології

Найбільш виразно проступають елементи **стандартної структури психологічних теорій - центр і периферія** як певні базові твердження та ідеї, що утворюють **ядро теорії**, і допоміжні по відношенню до них **досвід і когнітивні конструкції (неявна сфера)**.

Центр психологічних теорій. До центральних компонентів психологічних теорій можна віднести:

- 1) загальний образ психологічної реальності;
- 2) центральну категорію;
- 3) відповідний феномен;
- 4) набір основних понять;
- 5) систему відносин між ними ("сітку відносин" за В.С. Стьопіним);
- 6) базові твердження.

Загальний образ психічної реальності зазвичай задається крізь призму центральної категорії теорії (наприклад, психіка - це діяльність, відносини, трансформація образів, поведінка, несвідоме тощо) яка "знята" з відповідного феномена.

Центральна категорія задає бачення центрального феномена і загальне трактування психічної реальності.

Буває, що понятійні апарати різних теорій, особливо таких, що належать до однієї парадигми, перетинаються, але вони ніколи повністю одна з

одною не збігаються, тому набір основних понять можна вважати специфічною ознакою кожної конкретної теорії. Основні поняття теорії завжди підпорядковані її центральній категорії, які, в свою чергу, включені в базові поняття теорії. Дані зв'язки зливаються в "сітку відносин".

Периферична частина теорій. Периферичну частину психологічних теорій можна розділити на два компоненти: *власне теоретичний і емпіричний*. Теоретична периферія включає допоміжні твердження теорії як систему її аргументації, емпірична - емпіричний або буденний досвід, який підтверджує теорію.

Теоретичне знання є системою не лише тверджень, але і передбачень з приводу виникнення різних феноменів, переходів від одного твердження до іншого без безпосереднього звернення до чуттєвого досвіду.

Неявна сфера. Будь-яка наукова теорія, особливо гуманітарна, завжди включає деякий неявний компонент. Він виявляється лише шляхом спеціально організованої рефлексії, а в "офіційному житті" теорії практично завжди залишається "за кадром". Тут можна вловити *особистісний і груповий компоненти*, в свою чергу, розділивши кожен з них на *когнітивну, емоційну і поведінкову частини*.

Сьогодні в науковій (академічній) психології не говорять окремо про теоретичну і емпіричну її галузі, а порівнюють різні **методи емпіричної перевірки теоретичних гіпотез**. Теоретичні та емпіричні методи в психології мають ту спільну мету, що вони спрямовані на отримання наукового психологічного знання. Це знання включає як формулювання психологічних законів, так і виявлення емпіричних закономірностей або дослідних даних, на основі яких можлива перевірка теоретичних узагальнень.

Метою теоретичного дослідження є розробка концепцій та гіпотез експериментального, методичного дослідження. Труднощі виокремлення методів теоретичного дослідження в психології базуються на тому, що в теорії нелегко виділити основні структурні компоненти. Вичленення стандартної структури психологічних теорій, як і всіх інших концепцій в гуманітарних науках, ускладнюється типовою формою їх викладу. Якщо природничі теорії викладаються чітко і компактно, а виражаються, наприклад, в математичних формулах, то гуманітарні постають у вигляді багатотомних творів, в яких власне теорію нелегко виокремити з супутніх її викладу думок і роздумів.

Але, не зважаючи на таке єднання теоретичного та емпіричного дослідження, в психології все ж розділяють їх методи.

Почнемо з **методів теоретичного дослідження**.

У зв'язку з математизацією психологічної науки в ній все ширше використовується особливий прийом теоретичного мислення - **формалізація**. Цей прийом полягає в побудові і абстрактно-математичних моделей, що розкривають сутність досліджуваних процесів дійсності. При формалізації міркування про об'єкти переносяться в площину оперування зі знаками (формулами). Відносини між знаками замінюють собою висловлювання про властивості і відносини предметів. Таким шляхом створюється узагальнена знакова мо-

дель певної предметної сфери, що дозволяє виявити структуру різних явищ і процесів при відволіканні від якісних характеристик останніх. Виведення одних формул з інших за суворими правилами логіки і математики дозволяє формально дослідити основні характеристики структури різних, часом далеких за своєю природою явищ.

Специфічним методом побудови розвиненої теорії є **аксіоматичний метод**. При аксіоматичній побудові теоретичного знання спочатку задається набір вихідних положень, які не потребують доведення: ці положення називаються аксіомами або постулатами. Потім з них, за певними правилами, будується система похідних тверджень. Сукупність вихідних аксіом і виведених на їх основі висновків утворює аксіоматично побудовану теорію.

Аксіоматичний метод розвивається з розвитком науки

- "Начала" Евкліда були першою стадією його застосування, яка отримала назву *змістовної аксіоматики*. Аксіоми тут вводилися на основі вже наявного досвіду і вибиралися як інтуїтивно очевидні положення. Правила виведення в цій системі також розглядалися як інтуїтивно очевидні і спеціально не фіксувалися. Все це накладало певне обмеження на змістовну аксіоматику.

- При *формальній побудові аксіоматичної системи* вже не ставиться вимога вибирати тільки інтуїтивно очевидні аксіоми, для яких заздалегідь задана сфера об'єктів, які характеризуються ними. Аксіоми вводяться формально, як опис певної системи відносин; терміни, які фігурують в аксіомах, спочатку визначаються тільки через їх співвідношення. Отже, аксіоми у формальній системі розглядаються як своєрідні визначення вихідних понять (термінів). Іншого, незалежного визначення зазначені поняття спочатку не мають.

- Подальший розвиток аксіоматичного методу привів до третьої стадії - побудови *формалізованих аксіоматичних систем*. Формальний розгляд аксіом доповнюється на цій стадії використанням математичної логіки як засобу, що забезпечує суворе виведення з них наслідків. В результаті, аксіоматична система починає будуватися як особлива формалізована мова (обчислення). Вводяться вихідні знаки - терміни, потім вказуються правила їх з'єднання в формули, задається перелік вихідних формул, які приймаються без доказів і, нарешті, правила виведення з основних формул похідних. Так створюється абстрактна знакова модель, яка потім інтерпретується на найрізноманітніших системах об'єктів.

Побудова формалізованих аксіоматичних систем призвела до великих успіхів, перш за все, в математиці. Але, на відміну від математики і логіки в емпіричних науках теорія повинна бути не тільки несуперечливою, але і обґрунтованою дослідним шляхом. Звідси виникають особливості побудови теоретичних знань в емпіричних науках. Специфічним прийомом такої побудови і є **гіпотетико-дедуктивний метод**, сутність якого полягає в створенні системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, з яких, в кінцевому рахунку, виводяться твердження про емпіричні дані. Розвинуте теоретичне знання будується не "знизу" за рахунок індуктивних узагальнень наукових фактів, а

розгортається ніби "зверху" по відношенню до емпіричних даних. Метод побудови такого знання полягає в тому, що спочатку створюється гіпотетична конструкція, яка дедуктивно розгортається, утворюючи цілу систему гіпотез, а потім ця система піддається дослідній перевірці, в ході якої вона уточнюється і конкретизується. В цьому і полягає сутність гіпотетико-дедуктивного розгортання теорії.

Дедуктивна система гіпотез має ієрархічну будову. Перш за все, в ній є гіпотеза (або гіпотези) верхнього ярусу і гіпотези нижніх ярусів, які є наслідками перших гіпотез. Кожна гіпотетико-дедуктивна система реалізує особливу програму, суть якої висловлює гіпотеза верхнього ярусу. Тому конкуренція гіпотетико-дедуктивних систем виступає як боротьба різних дослідницьких програм. У боротьбі конкуруючих дослідницьких програм перемагає та, яка найкращим чином вбирає в себе дослідні дані і дає передбачення, яке є несподіваними з погляду інших програм.

Завдання теоретичного пізнання полягає в тому, щоб дати цілісний образ досліджуваного явища. Будь-яке явище дійсності можна уявити як конкретне переплетення найрізноманітніших зв'язків. Теоретичне явище виявляє ці зв'язки і відображає їх за допомогою певних наукових абстракцій. Але простий набір таких абстракцій не дає ще уявлення про природу явища, про процеси його функціонування і розвитку. Для того щоб створити таке уявлення, необхідно подумки відтворити об'єкт у всій повноті і складності його зв'язків і відносин, а потім, поступово розгортаючи зміст абстракцій, побудувати цілісну систему понять. Такий прийом дослідження називається *методом сходження від абстрактного до конкретного*. Застосовуючи його, дослідник спочатку знаходить головний зв'язок (відношення) досліджуваного об'єкта, а потім, крок за кроком простежуючи, як він видозмінюється в різних умовах, відкриває нові зв'язки, встановлює їх взаємодії і таким шляхом відображає у всій повноті сутність досліджуваного об'єкта.

Важлива вимога, яку пред'являє сучасна психологія до наукового дослідження, полягає в зверненні до генетичного (історичного) принципу вивчення психічних фактів. Це один з особливих прийомів дослідження, які застосовуються при побудові теоретичних знань про складні об'єкти, які історично розвиваються. Такі об'єкти найчастіше не можуть бути відтворені у досвіді. Наприклад, неможливо в досліді відтворити історію становлення Всесвіту, походження життя, виникнення людини. При відповіді на питання, чи можлива теорія таких унікальних об'єктів, виявлено специфічні прийоми побудови теоретичних знань про об'єкти, які історично розвиваються, діалектика співвідношення історичних і логічних методів дослідження.

В основі *історичного методу* лежить вивчення реальної історії в її конкретному різноманітті, виявлення історичних фактів і на цій основі таке розумове відтворення історичного процесу, при якому розкривається логіка, закономірність його розвитку. Досліджуване психічне явище розглядається як процес, і дослідник прагне відновити всі моменти його розвитку, побачити і

зрозуміти, як вони змінюють один одного, робить спроби представити досліджуваний психічний факт в його конкретній історії.

Логічний же метод виявляє цю закономірність іншим способом: він не вимагає безпосереднього розгляду ходу реальної історії, а розкриває її об'єктивну логіку шляхом вивчення історичного процесу на вищих стадіях його розвитку. Об'єктивною основою такого способу дослідження є наступна особливість складних об'єктів, що розвиваються: на вищих стадіях розвитку вони стисло відтворюють в своїй структурі та функціонуванні основні риси своєї історичної еволюції. Ця особливість яскраво простежується, наприклад, в біологічній еволюції (онтогенез повторює філогенез). У деяких випадках логічний метод є ефективним засобом розкриття закономірностей і тенденцій історичного процесу.

Ще одним варіантом загальної класифікації теоретичних методів можна вважати наступний (В.М. Дружинін):

1) **дедуктивний (аксіоматичний і гіпотетико-дедуктивний)**, інакше - сходження від загального до конкретного, від абстрактного до конкретного. Результат - теорія, закон.;

2) **індуктивний** - узагальнення фактів, сходження від часткового до загального. Результат - індуктивна гіпотеза, закономірність, класифікація, систематизація;

3) **моделювання** - конкретизація методу аналогій, "трансдукція", умовиводи від часткового до часткового, коли в якості аналога складнішого об'єкта береться більш простий і (або) доступний для дослідження. Результат - модель об'єкта, процесу, стану.

Класифікації теоретичних методів зазвичай не розглядаються окремо від структури тієї чи іншої психологічної теорії. У той же час, основні емпіричні методи менше пов'язані зі змістовною стороною психологічних теорій. Спосіб теоретичної інтерпретації досліджуваних феноменів включений, як і способи збору емпіричних даних, в єдину парадигму дослідження, якій слідує представники певної психологічної школи. Можна сказати, що в психології рідко представлена спеціальна рефлексія теоретичного методу дослідження. Вважається, що для психологічних реконструкцій досліджуваних явищ і процесів досить використання положень тієї чи іншої психологічної теорії. У разі ж, коли така методологічна рефлексія здійснюється, автори ніби забувають про те, що при розробці теоретичного методу необхідно мати на увазі подальший перехід до рівня емпіричної перевірки гіпотез.

Класифікації **емпіричних методів в психології** представлені зазвичай в теоретичних курсах з різних галузей психології (загальна, вікова, соціальна, експериментальна психологія тощо). Частіше за все такі класифікації базуються, виходячи з етапів емпіричного дослідження (Б.Г. Ананьєв).

Така класифікація добре відома, немає сенсу її повторювати. Але звернемо увагу на наступні моменти:

1. У сучасній систематиці важливо враховувати розведення понять методу і методики. Якщо **метод** визначає шлях пізнання, шлях збору емпіри-

чних даних як структуру емпіричного дослідження, то **методика** характеризує спосіб, або "техніку", фіксації психологічних показників або управління ними.

2. Відмінності в методах задані, по-перше, особливостями психологічних гіпотез, емпірична перевірка яких будується на основі різних схем професійних міркувань психолога. Так, розрізняють **гіпотези описові** і **пояснювальні**, **гіпотези про розвиток**, **гіпотези каузальні** (або **причинно-наслідкові**), **гіпотези про зв'язки між змінними**, **кількісні гіпотези** і ряд інших. По-друге, різні методи відрізняє певне ставлення до досліджуваних процесів - **активне** (втручання в досліджуваний процес) або **пасивне** (фіксація проявів тієї чи іншої психологічної реальності).

3. У навчальній літературі склалася традиція окремого представлення **методів спостереження, психологічного вимірювання, психологічного експерименту і методів психодіагностики**. Перші три групи методів розкриваються як засоби отримання психологічних знань в дослідницьких цілях - вивчення психологічної реальності, розкриття психологічних закономірностей, побудови і перевірки узагальнених (теоретичних) уявлень про неї. Крім власне психодіагностичного інструментарію дані спостереження, експерименту або бесіди також можуть служити цілям постановки психологічного діагнозу.

4. **Експериментальний метод** посів особливе місце в виділенні психології в самостійну науку. Якщо **метод інтроспекції** розглядався як такий, що дає суб'єктивну інтерпретацію емпіричних даних про стани свідомості, то перехід до експериментування поставив питання про можливість і критерії об'єктивного знання в психологічному дослідженні. Зовнішнє **спостереження**, або екстероспекція, так само як і будь-які форми самозвітів, є лише постачальником емпіричних даних. І ці дані, так само як і експериментальні, мають на меті емпіричну перевірку психологічних гіпотез. Однак, шляхи узагальнень при використанні різних методів істотно відрізняються. Крім того, для експерименту головне - не звернення до факту як до такого, а процедура його встановлення і та логіка міркування, в рамках якої отримується наукове знання.

5. В останні роки психологи стали приділяти особливу увагу методу, що об'єднав під назвою "квазіексперимент" досить різні схеми збору даних. Можна сказати, що **квазіексперимент** - це сукупність досліджень, які займають проміжне місце між експериментальним і кореляційним дослідженнями. Як і експеримент, квазіексперимент націлений на перевірку причинно-наслідкових гіпотез. Як і в кореляційному дослідженні, в квазіекспериментальному може не досягатися контроль над експериментальним фактором або іншими умовами, тому загальним визначенням цього поняття буде наступне: квазіексперимент - це експеримент з обмеженнями в формах контролю за змінними (лонгітюдні, кроскультурні, психогенетичні і ряд інших).

Орієнтування на зазначені підходи не вичерпує інших можливих принципів класифікації методів психологічного дослідження і обстеження. При

цьому методи психологічного дослідження не слід плутати з уявленнями про *методи обробки даних*. Останнє відбувається, зокрема, у зв'язку з встановлення зв'язків між змінними - *коваріації або кореляції між змінними*.

Всі описані методи пізнання в реальному науковому дослідженні завжди працюють у взаємодії. Їх конкретна системна організація визначається особливостями досліджуваного об'єкта, а також специфікою того чи іншого етапу дослідження. В процесі розвитку науки розвивається і система її методів, формуються нові прийоми і способи дослідницької діяльності

3.4 Моделюючий підхід в теорії пізнання та психологічні гіпотези.

При реалізації моделюючого підходу вважається, що дослідник в ході *уявного експерименту* оперує моделями, що заміщають об'єкти на підставі подібності. При цьому приймається, що в будь-якому експерименті ми маємо справу не з самим досліджуваним предметом, тобто досліджуваною реальністю, а з моделлю цієї реальності.

Модель - це подумки представлена чи матеріально реалізована система змінних, яка відображає досліджувану реальність і здатна заміщувати її так, що її вивчення дає нову інформацію про досліджувану залежність.

Результатом *теоретичного моделювання* є *ідеальна модель*, що є ідеалізованим образом об'єкта, ситуації і тощо і представлений в свідомості дослідника. Основні засоби побудови ідеальної моделі, - це *ідеалізація і абстрагування*. За допомогою абстрагування ми виділяємо істотні сторони модельованого об'єкта і відкидаємо несуттєві, усуваючи джерела систематичного змішування. Шляхом ідеалізації ми переходимо до аналізу реальності з ідеальними властивостями, тобто до неіснуючої насправді, але такої, що уявляється як зразок, по відношенню до якого емпірична реальність завантажена безліччю інших властивостей. Використання ідеальної моделі робить уявний експеримент сильнішим з точки зору можливостей теоретичного узагальнення. Ідеальна модель використовує не тільки апарат абстрактно-логічного мислення, а й засоби візуалізації. Психологу ясно, що такі засоби пізнання істотно спрощують реальність інтелектуальної діяльності людини.

Те ж стосується і *знакових моделей*. Ідеальна модель називається знаковою, коли її компоненти пов'язані з елементами оригіналу тільки формально, не перебуваючи з ними в відносинах подібності.

Одним з різновидів знакових моделей є *кібернетична модель*. Використання "комп'ютерної метафори" в психології є прикладом того, наскільки буквально дослідник може використовувати засоби моделювання для інтерпретаційних цілей при вивченні пізнавальних процесів людини. Для сучасної когнітивної психології так зване "блокове" мислення як виконує евристичну функцію, так часом і збіднює змістовні пояснювальні схеми.

У філософських і наукознавчих роботах *моделювання* як вид пізнавальної діяльності вченого розглядається в контексті співвіднесення подумки встановлюваних і реально представлених структурно-функціональних характеристик досліджуваної реальності. За можливості виконання умов причинного виведення в мисленнєвій моделі фіксуються як експериментальні умови,

так і передбачувані гіпотетичні конструкти, що пояснюють закономірний характер виявлених залежностей.

Уявне експериментування може як випереджати, так і заміщати збір емпіричних даних. Воно може розумітися як "програвання" дослідником у внутрішньому плані дій того чи іншого способу доказу психологічної гіпотези, безвідносно до того, чи можлива організація відповідного емпіричного дослідження.

Отже, при традиційному розумінні модель розглядається як така, що відтворює ті або інші властивості психологічної реальності в спрощеній, схематичній формі. Зазвичай таке розуміння моделі характеризує так звані теорії "середнього рівня", які претендують на формалізацію уявлень про досліджувані психологічні залежності. Наукова теорія при цьому виконує аналітичну функцію прояснення структурно-функціональних зв'язків між змінними, врахованими в моделі. Експериментальна перевірка наслідків з цих моделей будується за допомогою висування каузальних гіпотез про те, що якась змінна може розглядатися як причина (в рамках заданої експериментальної моделі).

ЛЕКЦІЯ 4. ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ В ПСИХОЛОГІЇ

План:

- 4.1 Історія розвитку уявлень про наукове пізнання.
- 4.2. Раціональна та емпірична психологія.
- 4.3. Асоціативна психологія як один з перших напрямів.
- 4.4. Психологічні теорії періоду відкритої кризи.
- 4.5. Сучасне розуміння предмету та завдань психології.

Література:

1. Корольчук М.С. Методологічні та теоретичні проблеми психології. – К.: Ельга, 2008. – 336 с.
2. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии./ Б.Ф.Ломов – М.: Наука, 1984. – 444 с.
3. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі. У 2-х т. – Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. / С.Д. Максименко – К.: Форум, 2002. – 319 с.
4. Маланов С.В. Методологические и теоретические основы психологии. / С.В. Маланов. – М., Владимир: МПСИ, НПО "МОДЭК", 2005. – 336 с.
5. Платонов К.К. О системе психологии. / К.К. Платонов. - М., Мысль.1972. – 216 с.
6. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття. / В.А. Роменець. – К.: Вища школа, 1998. – 517 с.
7. Роменець В.А. Історія психології ХІХ - початку ХХ століття. / В.А. Роменець. – К.: Вища школа, 1995. – 614 с.
8. Українська психологічна термінологія: словник-довідник. / [За ред. М.-Л.А. Чепи]. – К.: ДП "Інформаційно-аналітичне агентство", 2010. – 694 с.

4.1 Історія розвитку уявлень про наукове пізнання

Першою стадією розвитку або формою існування науки стала "**замкнута теоретична наука**", прикладом якої може служити вчення *Піфагора* (друга половина VI ст. до н. е.). Наукове знання тут виступає у формі особливої реальності ідеалізованих сутностей, насамперед чисел та геометричних форм. Робота з цією реальністю означала особливу форму наукової діяльності (в Стародавній Греції ще не відокремлену від філософської). Наукове знання в Піфагоризмі перетворювалося на самоцінність, а установка на чисте пізнання, на самодостатність науки припускала, що завдання її ніяк не пов'язані із запитами практики, хоча її результати при нагоді можуть бути застосовані для вирішення прикладних завдань.

Наступною формою наукового пізнання стала "**фактуально-описова наука**", прикладом якої може служити грандіозна для свого часу система наукового знання, викладена *Арістотелем*, що на багато століть задала основний вектор розвитку наук. На відміну від відірваної від реальності замкнutoї

теоретичної науки фактуально-описовій науці властива установка на вивчення реальних об'єктів в навколишньому світі, їх класифікацію, систематичний опис, співставлення одне з одним. Уявлення про ідеальні об'єкти зберігалось, але вони не витісняли завдання вивчення реальних об'єктів. Натуралістичність такого наукового підходу проявлялася в тому, що досліджуваний об'єкт розумівся як незалежний від акту пізнання.

Синтез першого і другого підходів був здійснений в науці Нового часу (XVII ст), коли відбулася **перша наукова революція** (Г. Галілей, М. Коперник, І. Кеплер, І. Ньютон та ін). Елементами, фактами науки стали визнаватися не будь які чуттєво сприйняті події, а факти особливі, витлумачені (такі, що піддаються інтерпретації).

Вперше емпірична сфера науки будувалася як особливий прошарок наукової картини світу, в якій функціонують ідеальні об'єкти нового типу – теоретичні конструкти та наукові моделі, в яких відображені істотні сторони і зв'язки реальних об'єктів. Ці моделі будуються на припущеннях та ідеалізаціях які одночасно і спрощують, і ускладнюють наукову картину світу. Можливо, найбільш важливим надбанням науки Нового часу є поява експериментального методу, формулювання норм і правил наукового експериментування. Відбувається технологізація мислення, виникає інженерно-конструктивний тип пізнання, в якому взаємодія з реальним об'єктом опосередкована ідеальним об'єктом (теоретичним конструктом).

На цій стадії розвитку науки з'являється установка не тільки на пізнання, але й на перетворення світу за допомогою певних технологічних операцій. В основі першої наукової революції було також з'єднання математичних методів з емпіричними дослідженнями, що вперше призвело до виникнення власне теоретичної науки – науки класичної. Результати мисленнєвого експерименту вчені прагнули втілити в практико-предметному, матеріальному вигляді.

Класична наука (класичне природознавство) – система знань і способів його отримання, побудована на абстракції суб'єкта, винесеного за межі самого процесу пізнання і пізнаваного об'єкта.

Світ у відповідній класичній картині світу представлявся як сукупність атомів (речових, конкретних і окремих), що існують в порожньому просторі поряд з людиною.

Це ніби дві різні речі, дві незалежні одна від одної реальності. У науковій картині реальності класичного природознавства факти і елементи реальності є речовинними і субстанціональними, вони відокремлені не тільки від суб'єкта, а й один від одного.

Друга наукова революція відбулася в XVIII – першій половині XIX ст, коли виникла дисциплінарна будова науки. Механічна картина світу втратила статус загальнонаукової, специфічні картини світу з'явилися в біології, хімії та інших сферах знання. Почалася дисциплінарна диференціація ідеалів і норм наукового знання. Різко зросла продуктивна сила науки, наукові знання стали перетворюватися на товар, що має ринкову ціну і приносить прибуток

при його виробничому споживанні. Почала складатися система прикладних та інженерно-технічних наук, що відіграють роль посередника між фундаментальними знаннями і виробництвом. Відбувалася диференціація і спеціалізація різних форм наукової діяльності та склалися відповідні їм наукові співтовариства. Ці стадії розвитку науки відповідають такій формі методологічної рефлексії над наукою, як **"онтологізм"**.

Третя наукова революція, яка повністю перетворила ідеали і норми наукового пізнання, відбулася в кінці XIX – початку XX. Радикальна зміна картини світу почалася ще раніше з відкриттям електрики, коли було введено уявлення про поле сили, що заповнює простір між об'єктами. Саме різні види взаємодій між об'єктами зайняли центральне місце в новій картині світу. З відкриттям елементарних частинок і подільності атома, становленням релятивістської і квантової теорії, появою концепції нестационарного Всесвіту в космології та іншими епохальними відкриттями сформувалася нова (некласична) парадигма природознавства.

Некласична наука (некласичне природознавство) - система знань і способів їх отримання, заснована на уявленнях, що сам процес і продукти пізнання не можна абстрагувати від процедур і засобів (включаючи наукові теорії), за допомогою яких ми пізнаємо світ. Не існує "чистих" фактів як таких: якщо у факті немає місця самому суб'єкту пізнання, то це не науковий факт. Одразу за виникненням некласичної науки філософія стала осмислювати зміни типу раціональності як певної "онтології розуму", що стоїть за уявленнями про критерії наукового пізнання. Для класичної науки ці критерії передбачали орієнтування наукового знання як об'єктивного на класичний "ідеал раціональності". Некласична проблема онтології розуму сягає своїм корінням у ті зміни в ній, які виникають в XX ст. – у зв'язку із завданням введення свідомих і життєвих явищ в наукову картину світу" (О. Мамардашвілі)

Змінилися самі питання, які можна вважати науковими (з погляду некласичного природознавства питання про те, якою є реальність сама по собі, позбавлене сенсу. Пізнаючи світ, ми констатуємо його і не тільки виявляємо, але і створюємо в ньому такі властивості, які до людської діяльності не існували і виникають у взаємодії з людиною. Ця ідея, яка є парадоксальною для буденної свідомості, насправді прямо впливає з наступного загальноприйнятого твердження. "Будь-яка властивість будь-якого об'єкта не належить цьому об'єкту самому по собі, а завжди проводиться тільки у взаємодії з яким-небудь іншим об'єктом, інакше кажучи, існує в просторі між першим і другим, третім і іншими об'єктами. І з появою у світі якісно нового об'єкта інші об'єкти набувають нових властивостей, що можуть себе виявити тільки у взаємодії з цим новим об'єктом. Таким іншим об'єктом є людина як суб'єкт пізнавальної діяльності та її свідомість". І наукова картина світу є сукупністю властивостей, які виявляються світом в ході пізнавальної взаємодії з суб'єктом пізнання (форма методологічної рефлексії над наукою, розкрита як **"гносеологізм"**).

Отже, у ХХ ст. змінилися ідеали наукової істинності і були сформульовані нові ідеали, або типи, раціональності – некласичний, а також постнекласичний. Це було підготовлено також визнанням об'єктивного існування випадковості і тим, що на зміну класичним уявленням про жорстку і лінійну детермінацію прийшли ідеї ймовірнісної детермінації, цільової і колової причинності.

Останню третину ХХ ст. пов'язують не стільки з новою науковою революцією, скільки з виникненням нової стадії у розвитку сучасного суспільства, або нової епохи в житті людини, коли праця все більше опосередковується сферою наукового знання. Виробництво знань починає займати домінуючу роль по відношенню до матеріального виробництва. Століття інформаційних технологій – одна з метафор, що описують цю стадію. Комунікація починає опосередковуватись інформаційними потоками, а мережева організація знань – реалізована, зокрема, в Інтернеті – все більше втручається у функціонування спочатку більш тонких і замкнутих систем професійних знань.

4.2 Раціональна та емпірична психологія

Поняття "**дослідна наука**" як наука про досвід людини вперше прозвучало в ХІІІ ст в роботах англійського мислителя доктора Роджера Бекона. Він же ввів двояке уявлення про сам досвід. *Один вид досвіду* - це такий, що набувається за допомогою "зовнішніх відчуттів". Зокрема, він писав про те, що "земні речі" ми пізнаємо за допомогою зору, а, наприклад, небесні тіла спостерігаємо за допомогою спеціально виготовлених для цього інструментів; від інших знаючих людей ми дізнаємося про ті місця, де нас не було. Але є й *інший досвід* - духовний; в цьому досвіді розум йде по шляху пізнання, знаходячи "внутрішнє осяяння", що не обмежується відчуттями. Духовні предмети пізнаються і через їх "тілесні наслідки", і раціонально – розумом. Таким чином, вже в докартезіанську епоху прозвучало уявлення про зв'язок дослідного (емпіричного) пізнання і раціонального.

Наступний великий англієць з тим же прізвищем – Френсіс Бекон – розвинув **вчення про досвід**, ввівши уявлення про його опосередкованість знаряддями: як знаряддя направляють рух руки, так розумові знаряддя дають розуму вказівки чи застерігають його. Але "ідоли" розуму і заважають пізнанню (психологам добре відома його концепція чотирьох типів помилок), розум повинен від них звільнитися. Займаючись наукою, людина є, за Ф. Беконом, зазвичай або *емпіриком*, або *догматиком (раціоналістом)*. Емпірики тільки збирають дані (і задовольняються зібраним), у той час як раціоналісти, подібно павуку, відтворюють щось із себе самих. Третім шляхом був би *шлях бджоли*, яка збирає нектар, але переробляє його. Справа філософії – не дослідження начала речей або абстракція від природи, а осмислення отриманого за допомогою досвіду матеріалу за допомогою категорій – "середніх аксіом". У кожній науці такі аксіоми будуть своїми. Тобто, в концепції Ф. Бекона

йдеться не про психологічне знання як таке, а про необхідність з'єднання дослідного і раціонального в пізнанні, що протиставляється схоластиці.

Він завершив ототожнення категорій душі і свідомості. В роботах Ф. Бекона психологія - в рамках філософії - перестає бути наукою про душу. Він вводить індуктивну логіку в закони пізнання. Цей автор пропонує також можливість емпіричного вивчення психічних процесів і явищ, причому в емпіричній установці на те, "як вони є".

Критерій відділення таких явищ від організмичних дав пізніше – в першій половині XVII ст. – Рене Декарт. Він також описав класичну парадигму в розведенні рухів тіла і душі - академічне формулювання **психофізичної проблеми**. З одного боку, він послідовно "раціоналізував" уявлення про людину (в її тілесній сутності) у своєму *вченні про рефлекс*, відмовившись від ідеї розуму (або душі) як такої, що забезпечує рухи тіла. З іншого – він ввів *ототожнення душі і свідомості*, віддавши емпіричну дань мисленню як кінцевому критерію психічного. В якості мислення у нього виступила вся сукупність безпосередньо сприйнятого, тобто це і відчуття, і почуття, і думки – все, що усвідомлюється. Він продовжив емпіричну лінію у вивченні свідомості.

Таким чином, в рамках філософського знання різним чином представлені раціоналізм і емпіризм не були спочатку розведені по різних "поверхах" пізнання. У Р. Декарта при вирішенні ним психофізичної проблеми з'явився навіть спеціальний *орган їх взаємодії* (шишковидна залоза). Мислення властиво саме душі (духовній субстанції). А пристрасті, що мають як тілесну, так і душевну сторону, перемагаються інтелектуально (у відповідності до гіпотези взаємодії душі і тіла).

Подальший етап розвитку емпіризму, що направив психологію в більш автономну область (але все ще в рамках теорії пізнання), – це вчення Джона Локка, що орієнтується в цілому на матеріалізм і заняття природничими науками.

Дж. Локк також розрізняв **два види досвіду**: такий, що *виходить з відчуттів* і сприйняття дій нашого розуму (*рефлексії*). Обидва види досвіду лежать в основі виникнення ідей, і немає у свідомості нічого, що не пройшло б спочатку через призму досвіду. Відчуття є пасивним, мислення - найбільш активним; складні ідеї утворюються із простих роботою розуму - операціями порівняння, абстрагування і узагальнення. *Ідеї* - це елементи свідомості; вони не вроджені; їх співвідношення аналогічне законам ньютонівської механіки. Визнання активності розуму (походження властивостей якого не обговорюється) робить картину емпіричного пізнання в цілому досить суперечливою і готує протилежну позицію – раціоналістичної традиції в описі свідомості.

Головне, що підготував Дж. Локк, ввівши поняття *асоціації*, – підґрунтя для подальшого виділення власне психологічної науки з рамок філософського знання – **асоціативної психології**. Проте, саме поняття асоціації пов'язано у цього вченого з уявленням про випадковий і "неприродний" характер виникнення цього зв'язку. Основну ж роль у закономірному душевному житті

На основну працю Дж. Локка "Досвід про людське розуміння" німецький філософ, мовознавець, фізик і математик Г.-В. Лейбніц відповів "Новим досвідом про людське розуміння", дискутуючи з ним за наступними напрямками:

1) Ідея душі як *tabula rasa* протиставляється ідеї наповненості душі різними образами, загальними категоріями, що не виводяться з досвіду.

2) Механістичному розумінню свідомості протиставляється послідовний ідеалістичний раціоналізм: "Немає нічого в розумі, чого не було б раніше в почуттях, за винятком самого розуму".

Монада виступила терміном, який закріпив уявлення про внутрішній закон будь-якої речі, або субстанції, що лежить в її основі. Душа, як екран, відображає ззовні накладене зображення, але має свої "складки" – вроджені особливості. Активність свідомості також будується за внутрішнім законом – прагненням досягти цілісного сприйняття. Серед них можуть бути і так звані *малі сприймання*, що не піддаються свідомому розрізненню. Цю лінію існування несвідомої психічної діяльності можна потім продовжити до інших вчень німецькомовних дослідників – Г. Гельмгольца, З. Фрейда. Але тут ми цього робити не станемо, оскільки окреслюємо інше коло питань виникнення двох основ психологічного аналізу – емпірично і раціонально орієнтованої психології.

Терміни емпіричної і раціональної психології ввів німецький філософ Христіан Вольф. В обґрунтуванні ним емпіричної і раціональної психології як двох самостійних дисциплін йшлося насправді про апеляцію до одного і того ж *типу досвіду* – заснованому навіть не на самостереженні, а на підтвердженні окремими (такими, що видобуваються з досвіду суб'єктивних уявлень) випадками суто умоглядних і в цьому сенсі теоретичних побудов як основи психологічного знання. Важливо, що при цьому йшлося не про виділення психології в окрему дослідну науку, тим більше не про претензії на "душоведення", а про систематизацію філософського знання навколо психології як філософської дисципліни.

Отже, виділення Х. Вольфом уявлення про теоретичну психологію прозвучало не в протиставленні емпіричного, тобто дослідного, і теоретичного знання, а у зв'язку з спрямованістю на її виділення як центральної частини філософії. Не думаючи про виділення психології з філософії, він дав перший систематичний виклад психології в Новий час, розуміючи в якості її предмета душу, а точніше, *силу уявлень*, в якій знаходить вираження активність свідомості. З 64 томів його робіт німецькою та латиною дві були присвячені психології ("Раціональна психологія" та "Емпірична психологія").

Популярність *терміну "психологія"*, який було введено Х. Вольфом, зробила її на деякий час центральною філософською дисципліною, що спробував потім підтвердити І. Кант. Як *теоретичну психологію* Х. Вольф обґрунтував таку, яка будується як логічна конструкція, що має мимовільний (теоретичний) характер. Але важливо врахувати, що в той час співвідношення тео-

ретичного та емпіричного мислилося іншим чином, ніж у подальшій науковій картині світу.

Х. Вольф *розділив науки на*: 1) раціональні теоретичні (куди і увійшла раціональна психологія) та раціональні практичні, а також 2) емпіричні теоретичні (емпірична психологія, телеологія, догматична фізика) і емпіричні практичні (технологія та експериментальна фізика). Тобто, будь-яка психологія в цій системі - теоретична. І предметом для обох психологій стала природа душі. Емпірична психологія як теоретична наука протиставлена зазначеним практичним, тобто дослідним, наукам і розглядається як "дослідна" тільки в одному аспекті - як наука, котра дає уявлення про те, що відбувається в людській душі. Вона не передбачає раціональної психології, а служить для перевірки і підтвердження того, що апріорно розвиває психологія раціональна. Раціональна ж психологія на початку епохи Нового часу як загальний закон рухів душі висунула постулатом закон асоціацій. Рух уявлень у концепції Х. Вольфа і передбачався за законом асоціацій.

Таким чином, домінування теоретичної психології над будь-якими іншими уже було наявним на початку історії її становлення. Причому саме як філософської основи і світу теорій (раціональна психологія), і світу емпіризму, який розуміється як загальний рівень знання з телеологією і догматичною фізикою.

Раціоналізм і емпіризм направляли не тільки виокремлення предмета психології (в рамках її становлення), а й розвиток уявлень про її методи. Виділившись як наука про свідомість, психологія задала в якості основного методу інтроспекції. У його рамках працювали як психологи, орієнтовані на емпіризм в розумінні підстав свідомості (наприклад, В. Вундт), так і психологи, які стоять на позиціях раціоналізму (наприклад, представники Вюрцбурзької школи мислення).

4.3 Асоціативна психологія як один з перших напрямів

Асоціація ідей в період виникнення **психології свідомості** – середина XIX ст – виступала основним законом психічного. Два типи детермінації асоціацій приймалися філософською і науковою спільнотою: порядок і зв'язок ідей пояснювалися з *позицій законів механіки* (у подальшому з поправками пахімічні та фізіологічні закони) і з *позицій психологізму* як індивідуально-психологічних особливостей, іманентних свідомості суб'єкта. Вчені Англії, Франції та Німеччини розробляли різні аспекти асоціаністського вчення.

Англійські мислителі воліли орієнтування на **логіцизм**. Свідомість продовжувала розглядатися крізь призму асоціацій, але самі асоціації в індивідуальній свідомості завдяки роботі Дж.-С. Мілля мислилися вже як такі, що діють в системі логіки. Дж.-С. Міллем заперечувався апріоризм, а єдиним джерелом знання та інтелектуальних здібностей став *досвід*. Наступним істотним етапом стало висунування на перший план *проблеми методології наукового дослідження*. Психологія повинна була, за Дж.-С. Міллем, стати дослідною нау-

кою. Цей висновок його "Логіки" протистояв подальшому твердженню О. Конта про те, що психологічне знання ніколи не зможе стати науковим. Відмінність психологічних законів від фізіологічних і доступність їх емпіричному вивченню виступили для Дж.-С. Мілля підставами розробки особливої "науки про розум".

В цілому ж закони суб'єктивного протиставлялися законам об'єктивного світу, в чому проявлявся ідеалізм Дж.-С. Мілля. Він не розглядав психічне в контексті взаємодії суб'єкта із зовнішнім світом. Але сформульовані Дж.-С. Міллем закони *індуктивного висновку* (закон відмінності, злагоди та ін.) зайняли своє міцне місце в певній логіці експериментального висновку на етапі висновку про дію незалежної змінної.

Еволюція психологічних ідей у ХІХ ст. багато в чому залежала від успіхів природознавства. І якщо у Дж.-С. Мілля метафорами були хімічні аналогії, то у англійського лікаря і філософа Д. Гартлі асоціації мислилися вже за типом рефлексу. Фізіологічна наука стала істотним орієнтиром становлення психологічної, але це висунуло на перший план вже іншу проблему – **психофізіологічного паралелізму**. Свідомість же тут виступила в метафорі театру, а закон асоціації став не переважаючою, а єдиною підставою.

Проникнення ідей біологічної еволюції в психологію призвело в подальшому до заміни механістичного детермінізму біологічним. Асоціанізм Герберта Спенсера базувався на визнанні можливості побудови **психології як позитивної науки**. Він обґрунтував, що у свідомості зв'язується те, що було пов'язано в середовищі, і висунув ідею досвіду як сполучного начала між внутрішнім і зовнішнім світами. Слідом за позитивістами він заперечував можливість говорити про об'єктивні закони асоціацій і робити узагальнення за межами емпіричного знання. На відміну від матеріалістичного погляду на асоціації, ним була висунута інша ідея - *детермінації асоціацій з боку частоти відчуття організмом тих чи інших впливів*. Міцність асоціації виявилася критерієм об'єктивного стану речей в реальному світі. Позиція ж агностицизму позначилася в розведенні "відомих дій, названих явищами", і "невдомих причин". Орієнтація на дії суб'єкта стала розглядатися пізніше в якості одного з орієнтирів біхевіоризму.

Отже, підстави виділення психології в самостійну науку включали, з одного боку, спрямованість на причинний спосіб пояснення психологічних фактів, а з іншого – суттєві зміни в трактуванні асоціацій.

В Німеччині філософи спочатку підкреслювали активність суб'єкта пізнання, єдність його внутрішнього життя, і тут сформувалися інші напрями, що протипоставили позитивістській науці і природно-науковому досвіду інший - досвід практики пізнання і перетворення дійсності. Йоганн Гербарт, німецький філософ-ідеаліст намагався поєднати неемпіричні (метафізичні) і емпіричні підстави, створивши передумови нової психологічної системи.

У праці Гербарта «Психологія, по-новому обґрунтована на метафізиці, досвіді та математиці» *уявлення* (а не асоціації) виступають *актами душі*, що виникають ще до пробудження самосвідомості суб'єкта і утворюють його *ін-*

дивідуальний досвід. **Психодинаміка** виділила інші відносини між "атомами" душі, була використана Лейбніцівська категорія *несвідомого*, а *свідомість* стала сценою прояву різною мірою виразних і таких, що витісняють один одного персонажів. Було сформульовано поняття *аперцепції* як впливу всього попереднього досвіду людини на результат нового акту сприйняття, яка додає впорядкованість і ясність об'єктам або ідеям. "Апперцептивна маса" набувалася суб'єктом в індивідуальному досвіді. Передбачалася також можливість обчислення інтенсивності уявлень.

Ідеї Й. Гербарта мали величезний вплив на Теза про принципovu можливість математичного аналізу відношення між психічними і фізичними фактами була прийнята Г. Фехнером і Г. Еббінгаузом в їх уявленнях про *об'єктивний метод в психології*. Г.-Т. Фехнер створив основи **психофізики** і сформулював *перший кількісний закон в психології* Г. Гельмгольц ввів поняття *несвідомих умовиводів* у розуміння процесів побудови зорового образу, а також запропонував особливу *психологічну причинність*, яку не можна редукувати до вже відомих (механічної, хімічної фізіологічної). М.Штейнталь і Х.Лазарус розробили програму "психології народів" як особливого розділу вивчення таких культурно-історичних продуктів, як мова, міфи мистецтво тощо.

Слідом за цим В. Вундт обґрунтував своє розуміння психології як самостійної науки, що включає два напрями: *фізіологічну психологію і психологію народів*. Саме початок роботи по створенню ним у Лейпцігу лабораторії (1879), призначеної для експериментальних досліджень з психології, розглядається як формальна точка відліку початку функціонування психології як самостійної науки.

Одночасно з вундтівським **структуралізмом** розвивалася **теорія актів свідомості** австрійця Франца Brentano. Під впливом ідей Вундта і Brentano у м. Вюрцбурзі склався оригінальний напрям психології свідомості – вюрцбурзька школа мислення. Самостійну лінію розуміння свідомості з позицій **функціоналізму** розробив В. Джемс. В цілому ці напрями, як і асоціанізм, поклали початок психологічної науки.

Наведені етапи не розкривають всіх змістовних передумов виділення психології в окрему галузь наукових знань, що обговорюються як всередині філософії, так і в контексті розвитку природничо-наукового знання, не охоплюють весь історико-географічний ландшафт цього складного шляху. Але без вказівки на них не були б видно ті витоки, з яких відбувались перші спроби наукового визначення психологією своїх предмета і методу, а також ті елементи кризи, обговорення яких супроводжувало становлення основних наукових парадигм в ній.

4.4 Психологічні теорії періоду відкритої кризи

У центрі уваги психологів в цей період залишалися переважно *пізнавальні процеси*, але різні школи відрізнялися один від одного розумінням місця цих процесів в загальній картині психічного життя, і головні розбіжності були

пов'язані з визначенням змісту свідомості і меж її експериментального вивчення.

Основні психологічні школи цього періоду:

Школи	Психологи	Предмет і завдання психології	Зміст психіки
Структуралізм	Е. Тітченер	Вивчення структури свідомості.	Елементи психіки.
Вюрцбурзька школа	О. Кюльпе, К. Бюлер, О. Зельц	Вивчення динаміки перебігу пізнавальних процесів і факторів, на неї впливають.	Елементи психіки, розумові образи та їх значення, установка.
Функціоналізм	<u>Європа</u> Ф. Brentano, К. Штумпф <u>США</u> - В. Джемс, Д. Дьюї, Д. Енджелл, Р. Вудвортс	- Дослідження психічних актів, спрямованих на який-небудь предмет або дію, що виконують певну функцію.	Інтенціональні акти. Потік думок і переживань. Потік активності, що об'єднує суб'єкта і об'єкт.
Французька соціологічна школа	Т. Рібо, П. Жане, Е. Дюркгейм, Л. Леви-Брюль, Г. Тард	Вивчення фактів і закономірностей психічного життя. Головним об'єктом є хворі люди (або люди з граничними психічними станами), а також соціальні спільноти різного рівня.	Свідомий і несвідомий рівні психіки, змістом яких є знання про світ і про себе, а також вчинки людини.
Описова психологія	В. Дільтей, Е. Шпрангер	Опис і аналіз психічних явищ як окремих процесів життєвого цілого, втілених у духовних, культурних цінностях.	Цілісні і цілеспрямовані душевні процеси (акти).

4.5 Сучасне розуміння предмету та завдань психології

Будь-яка конкретна наука відрізняється від інших наук особливостями свого предмета. А предметом кожної науки має бути якась сторона її об'єкта. Що ж можна визначити як сутність психічного? На це запитання є дуже багато відповідей.

Потрібно зазначити, що сучасна українська психологія в основному спирається на розуміння психіки як системну властивість високоорганізованої матерії (мозку), що полягає в активному відображенні суб'єктом об'єктивного світу, у побудові суб'єктом невід'ємної від нього картини цього світу і саморегуляції на цій основі своєї поведінки й діяльності.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки *предмет психології* визначають по-різному. Розглянемо деякі *сучасні погляди на його розуміння*.

По-перше, предмет психології визначають як *індивідуальний світ "Я"* людини, оскільки "світ" - це вже не проста сукупність психічних явищ, а щось

цілісне, що постає як самостійне утворення. Власне, в цьому визначенні підкреслено єдність усіх психічних явищ, об'єднаних у "Я" людини.

По-друге, вважають, що предметом психології є *людина як суб'єкт психіки*. У цьому визначенні поняття суб'єкта означає визначальну роль активності людини в самостворенні, самовизначенні в психічному розвитку. Тут біологічне та соціальне є не причинами, які формують людину, а тільки умовами її самостворення.

По-третє, часто предметом психології вважають *психічну реальність* як таку. Що це таке? Г.І. Челпанов відмінність психічних явищ від явищ фізичних і матеріальних вбачав у тому, що:

- психічні явища не можна сприйняти через посередництво зовнішніх органів чуття (зовнішнього досвіду), а можна безпосередньо пізнавати тільки шляхом внутрішнього досвіду;
- психічні явища може безпосередньо споглядати тільки та особа, яка їх переживає, а фізичні явища може сприймати чимало спостерігачів;
- психічним явищам не можна надати просторової протяжності (на відміну від явищ, скажімо, фізіологічних).

На користь існування психічної реальності висувають такі аргументи:

- психофізичний - психічний образ не визначається остаточно структурою фізичного об'єкта, який у ньому відображений, залежність між інтенсивністю подразника та інтенсивністю відчуття не пряма, а логарифмічна (психофізичний закон Вебера-Фехнера) чи ступенева (закон Стівенса);
- психохімічний - вплив на психіку фармакологічних речовин зумовлює такі явища (наприклад, галюцинації), які не можна пояснити на основі формули речовини;
- психофізіологічний - психічний образ за своїм змістом не збігається із фізіологічним носієм – нервовим імпульсом, який іде рефлекторною дугою через нервову систему;
- психосоматичний – психічні особливості певною мірою залежать від будови тіла (конституціональні типології характеру Е. Кречмера й В.-Г. Шелдона, френологія Ф.-Й. Галля), але не визначаються нею остаточно - так збільшений обсяг мозку зовсім не засвідчує вищі розумові здібності людини, тоді як недостатній може спричинити їхню відсутність;
- психосоціальний - психіка людини не є повністю залежною від навоколишнього суспільного світу, інакше уніфікація людей у межах певного суспільства була б всеосяжною і повною.

По-четверте, предметом психології вважають конкретні *факти психічного життя*, які характеризують якісно і кількісно. Досліджуючи процес сприйняття людиною предметів, що її оточують, психологія встановила важливий факт: образ предмета зберігає відносну постійність і за умов сприйняття, що постійно змінюється. Наприклад, сторінку, на якій надруковано ці рядки, сприйматимуть як білу і за яскравого сонячного світла, і в напівтемряві, і в разі електричного освітлення, хоча фізична характеристика проміння, яке

відображає папір за такої різної освітленості, буде вельми різною. У цьому разі перед нами якісна характеристика психологічного факту. Про кількісні характеристики зорового сприймання ми говоримо, коли згадуємо поняття "гострота зору".

По-п'яте, предметом психології разом з психологічними фактами стають *психологічні закони*. Наукова психологія не може обмежитися тільки описом психічних фактів, оскільки має не описувати, а пояснювати їх. Останнє передбачає розкриття законів, яким підпорядковані ці явища.

По-шосте, предметом психології є *закономірні зв'язки людини з природним та соціокультурним світом*, які відображені в системі чуттєвих і розумових образів цього світу, мотивах, які спонукають діяти, а також у самих діях, переживаннях свого ставлення до інших людей і до самого себе, у властивостях особистості як ядра цієї системи. Психічна організація людини якісно відрізняється від біологічних форм, лише соціокультурний спосіб життя породжує у людини свідомість.

У міжособистісних контактах, опосередкованих мовою і спільною діяльністю, індивід, "вдивляючись" в інших людей, набуває здатності пізнавати самого себе як суб'єкта психічного життя, ставить цілі, які передують його вчинкам, розробляє план своєї поведінки. Не всі компоненти цього плану можна перекласти мовою свідомості. Але і вони, утворюючи сферу несвідомого, є предметом психології, яка виявляє характер відповідності дійсних мотивів, потягів, орієнтації особистості з уявленням про них, які в неї склалися. І усвідомлені, і не усвідомлені психічні акти реалізуються за допомогою нейрогуморальних механізмів, але відбуваються не за фізіологічними, а за власне психологічними законами.

Нова ситуація в психологічній науці вимагає уточнення предмета психології, з'ясування того, як співвідносяться теоретико-методологічний і прикладні аспекти. Її предметом насамперед є психіка людини, особистість, психологічні основи розвитку соціальних, морально-психологічних, професійних і ділових властивостей під впливом суспільної дійсності як зовнішнього психічного.

Отже, предмет психології має складну комплексну структуру. Він весь час уточнюється і змінюється.

Важливими проблемами, які вимагають у цей час поглиблених психологічних досліджень, також є:

- обґрунтування сучасної психологічних концепцій;
- розробка методології психології;
- синтезування концепції вивчення, формування і розвитку соціальних суб'єктів, конкретної людини та колективу;
- створення сучасних психологічних теорій та підходів до психологічної практики;
- теоретичне і практичне обґрунтування питань функціонування особистості та суспільства;

- психологічний відбір, підготовка й адаптація до різних умов життєдіяльності;
- питання впровадження прикладної психології та ефективного акмеологічного супроводу життєдіяльності людини тощо.
- Розв'язання всіх зазначених завдань є вагомою передумовою успішного реформування психологічної науки і забезпечення її прогресивного розвитку.

ЛЕКЦІЯ 5. ПАРАДИГМИ ТА ДИХОТОМІЇ В ПСИХОЛОГІЇ

План:

- 5.1. Поняття парадигми та наукової революції (за Т. Куном).
- 5.2. Принцип фальсифікації гіпотез в теорії критичного реалізму К.Поппера.
- 5.3. І. Лакатос та концепція внутрішньої єдності доказів та спростування.
- 5.4. Старі дихотомії у сучасних наукових підходах.
- 5.5. Постнекласична наука та її основні відмінності.

Література:

1. Корнилова Т.В. Методологические основы психологии./ Т.В. Корнилова, С.Д. Смирнов – СПб.: Питер, 2006. – 320 с.
2. Корольчук М.С. Методологічні та теоретичні проблеми психології. – К.: Эльга, 2008. – 336 с.
3. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии./ Б.Ф.Ломов – М.: Наука, 1984. – 444 с.
4. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі. У 2-х т. – Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. / С.Д. Максименко – К.: Форум, 2002. – 319 с.
5. Маланов С.В. Методологические и теоретические основы психологии. / С.В. Маланов. – М., Владимир: МПСИ, НПО "МОДЭК", 2005. – 336 с.
6. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Основы теоретической психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский // [Електронний ресурс] – Режим доступу:
<http://psylib.org.ua/books/>

5.1 Поняття парадигми та наукової революції (за Т. Куном)

Історик науки американець Т. Кун ввів цілий ряд основоположних понять для опису закономірностей функціонування та розвитку науки.

Наукова парадигма - сукупність фундаментальних досягнень в даній галузі науки, які задають загально визнані зразки, приклади наукового знання, проблем і методів їх дослідження, признаних протягом певного часу науковим співтовариством як основа його подальшої діяльності.

Такі зразки повинні бути:

- достатньо безпрецедентними, щоб привернути на свою сторону прихильників з конкуруючих напрямків;
- в той же час досить відкриті, щоб нові покоління вчених могли знайти для себе невирішені проблеми будь-якого виду.

Це моделі, з яких виростають традиції наукового дослідження.

Вчені, діяльність яких будується на основі однакових парадигм, спираються на одні й ті ж правила наукової практики. У певному сенсі загальнови-

знана парадигма є основною одиницею виміру для всіх, хто вивчає процес розвитку науки. Ця одиниця як ціле не може бути зведена до її логічних складових.

Формування парадигм є ознакою зрілості наукової дисципліни, тобто показником виходу дисципліни на стадію «нормальної науки».

Прийнята в якості парадигми теорія повинна здаватися краще конкуруючих з нею інших теорій, але вона зовсім не зобов'язана пояснювати всі факти і відповідати на всі питання.

Діяльність учених у *допарадигмальний період* розвитку науки менш систематична і схильна до багатьох випадків. Коли вперше створюється синтетична теорія (зародок, прообраз парадигми), здатна повернути на свою сторону більшість вчених наступного покоління, колишні школи поступово зникають, що частково обумовлено зверненням їхніх членів до нової парадигми.

Початкові етапи прийняття парадигми зазвичай пов'язані зі створенням спеціальних журналів, організацією наукових товариств, вимогами про виділення спеціальних курсів в університетах. Парадигми зміцнюються по мірі того, як їх використання призводить до більш швидкого успіху, ніж застосування конкуруючих з ними способів вирішення гострих дослідницьких проблем.

Нормальна (зріла) наука - стадія розвитку наукового знання, на якій в основному здійснюються накопичення і систематизація знання в рамках існуючої парадигми і розробка парадигмальної теорії з метою розв'язання деяких нерозв'язаних питань і поліпшення рішення проблем, які раніше були порушені лише поверхово.

Рішення такого роду завдань Т. Кун уподібнює розв'язанню головоломок, де також необхідно діяти в рамках строгих правил-приписів. Тому проблеми нормальної (зрілої) науки в дуже мало орієнтовані на відкриття нових фактів чи створення нової теорії. Дії в рамках строгих правил-приписів не можуть привести до створення нових парадигм, що рівнозначно революції в науці, тобто радикальній зміні системи правил-приписів наукової діяльності.

Відкриття починаються з усвідомлення аномалій, тобто з встановлення того факту, що природа якимось чином порушила навіяні парадигмою очікування. Це призводить до розширення досліджень в області аномалії. Виникає *парадокс* - як нормальна наука, що не прагнучи безпосередньо до нових відкриттів і маючи намір спочатку навіть придушити їх, може служити інструментом, що породжує ці відкриття. Відповідь полягає в тому, що аномалія може проявитися тільки на тлі парадигми. Чим більш точна і розвинена парадигма, тим більш чутливим індикатором для виявлення аномалії вона виступає. Певною мірою навіть опір зміні приносить користь; він гарантує, що парадигма буде відкинута занадто легко, що до зміни парадигми приведуть тільки аномалії, пронизуючи наукове знання до самої серцевини.

Але *відкриття* не є єдиним джерелом деструктивно-конструктивних змін парадигми. Другим джерелом її банкрутства стає *постійне зростання*

труднощів у вирішенні нормальною наукою своїх головоломок тією мірою, в якій вона повинна це робити. Як і у виробництві, у науці зміна інструментів (знарядь праці) - це крайній захід, який застосовується тільки при виникненні серйозних системних криз.

Екстраординарна наука - наука на стадії гострої кризи, коли аномалія її розвитку стає занадто явною і визнається більшістю дослідників у даній сфері.

Будь-яка криза починається з сумніву в парадигмі і поступового "розхитування" правил нормального дослідження. Ситуація починає нагадувати допарадигмальний період у розвитку науки.

Криза завершується одним з трьох випадків:

1) нормальна наука може довести свою здатність вирішити проблему, що породила кризу;

2) більшістю вчених визнається, що проблема в найближчій перспективі взагалі не може знайти свого рішення і вона залишається "у спадок" майбутньому поколінню;

3) з'являється новий претендент на роль парадигми, і розпочинається боротьба за "престол".

Але часто нова парадигма виникає (принаймні в зародку) до того, як криза зайшла надто далеко або була явно усвідомлена. В інших випадках проходить значний час між першим усвідомленням краху старої парадигми і виникненням нової. У цей період спостерігається збільшення звертань за допомогою до філософії, бурхливе вираження невдоволення станом справ, рефлексія фундаментальних положень науки - все це симптоми переходу від нормальної науки до екстраординарної.

Наукова революція - це некумулятивні епізоди розвитку науки, коли в результаті кризи стара парадигма заміщується повністю або частково новою.

У змінах такого роду Т. Кун вбачає багато спільного з революцією соціальною. Саме у вченні про природу і неминучість наукових революцій автор найбільш глибоко розходиться в поглядах з позитивістами, які стверджували безперервно накопичувальний характер розвитку знання і позаісторичність, непорушність основних правил і еталонів наукового дослідження. Наукові революції призводять не тільки до радикальних змін поглядів на світ (перебудові картини світу), але і до змін самого світу, в якому живе людина.

Навіть після затвердження нової парадигми опір довго не припиняється. Окремі вчені беруть нову парадигму з самих різних міркувань, у тому числі таких, що лежать поза сферою науки. Велику роль відіграють також естетичні фактори. Навіть національність і колишня репутація новатора можуть зіграти в цьому процесі значну роль. Звернення в нову віру буде тривати доти, поки не залишиться жодного захисника старої парадигми.

З точки зору Т. Куна, прогрес науки не є строго поступальним. Він найбільш очевидний в періоди її нормального (кумулятивного) розвитку. При зміні парадигм число знову відкритих проблем зазвичай перевищує число розв'язаних. Але саме відкриття нового поля проблем забезпечує подальший рух

вперед на черговому етапі існування нормальної науки вже в рамках нової парадигми. Т. Кун також звертає увагу на те, що новизна заради новизни не є метою науки, як це часто буває в інших сферах творчості. І хоча нові парадигми рідко або ніколи не володіють усіма можливостями своїх попередниць, вони зазвичай зберігають величезну кількість найбільш конкретних елементів попередніх досягнень, відкриваючи при цьому можливість нових конкретних рішень старих проблем.

Але чи можна вважати, що з кожною науковою революцією ми все ближче підходимо до якогось повного, об'єктивного, істинного уявлення про природу? До позитивної відповіді на таке поставлене питання Т. Кун ставить-ся скоріше скептично просто тому, що такого абсолютного знання в принципі існувати не може. Але ми можемо говорити про все більшу відповідність інструментів і процедур дослідження тому, що ми вивчаємо.

Наостанок слід звернути увагу на особливе значення поняття "**наукове співтовариство**" у підході Т. Куна. "Парадигма - це те, що об'єднує наукове співтовариство, і навпаки, наукове співтовариство складається з людей, які визнають парадигму". Поза конкретного наукового співтовариства поняття парадигми втрачає свій сенс. Таким чином, парадигми не живуть самі по собі; і коли говорять про переосмислення в рамках тієї чи іншої парадигми нових фактів або зміні парадигм, мається на увазі реальне життя наукового співтовариства.

5.2 Принцип фальсифікації гіпотез в теорії критичного реалізму К. Поппера

Особливе місце в подальшому розкритті шляху зростання об'єктивного знання слід відвести К. Попперу, який працював у ХХ ст. в період співіснування різних етапів наукового пізнання. Його внесок у розвиток теорії об'єктивного знання був пов'язаний зі спрямованістю на розкриття шляхів, якими рухається наука, тобто з розкриттям нормативів наукового мислення, де теорії перевіряються на істинність емпірично, але складним шляхом, що включає ланка висунення гіпотез. **Науковий шлях пізнання** він розумів як становлення надіндивідуальних схем критичного мислення наукового співтовариства.

Основним нормативом зростання об'єктивного знання К. Поппер вважав виведення з теорій (як дедуктивних конструкцій) наслідків, що перевіряються дослідним шляхом. В експериментальному або іншому теоретико-емпіричному дослідженні перевіряються саме ці передбачувані наслідки - гіпотези як висловлювання, істинність або хибність яких невідома, але може бути встановлена дослідним шляхом. Експерименти проводяться для того, щоб емпірично перевіряти наукові гіпотези, які стверджують причинно-наслідкові зв'язки між змінними.

У самому полі наукових гіпотез прийнято виділяти як мінімум два рівні - **рівень загальних гіпотез** (теоретичних, дедуктивних конструкцій, форму-

лювань законів) і *часткових* (емпіричних, що відносяться до узагальнень емпірично встановлених закономірностей).

Теоретичні гіпотези - це положення, які прямо не перевіряються, а дедуктивно виведені в рамках тієї чи іншої теорії.

У науці теорія часто забігає вперед. Гіпотези часом не вдається перевірити в сьогоденні, але зате це трапляється в майбутньому, коли, наприклад, виявляються розробленими відповідні методичні засоби. Це називається також *проблемою операціоналізації змінних*.

К. Поппер розглядав часткові і загальні висловлювання як два рівні, які розташовуються в паралельних площинах. І між ними існує можливість переходу: загальні висловлювання, що стосуються формулювань законів, можуть бути перевірені на істинність в емпіричному дослідженні. І основний принцип такої перевірки - це **принцип фальсифікації**.

Істинність при цьому розуміється як відповідність фактам (або дійсності). Точніше, теорія істинна, якщо вона відповідає фактам. Встановлення хибності, або фальсифікація теорій - основний шлях приросту наукового знання. Фальсифікація в життєвому сенсі означає підроблення, тобто обман. Проте в наукових дослідженнях цей термін має зовсім інше значення. Найбільш чітко воно було сформульовано в роботах К. Поппера. Він протиставив **принципу верифікації** гіпотез принцип їх відхилення або фальсифікації. При цьому автор виходив з того, що будь-яке теоретико-емпіричне дослідження спрямоване на вирішення певної наукової проблеми.

Верифікація - отримання дослідних даних на користь певної гіпотези.

У підході до наукового пізнання, названому **критичним реалізмом**, К. Поппер обґрунтував неможливість індуктивного шляху при оцінці істинності гіпотези. Наукова гіпотеза ніколи не може вважатися доведеною також у результаті верифікації, оскільки ніякі твердження про факти (рівень часткових висловлювань) не можуть служити підставою для визнання істинності теоретичного положення, вираженого на рівні універсального (узагальненого) висловлювання. Іншими словами, йдеться про те, що ніяка безліч даних на користь експериментальної гіпотези не стає підставою, щоб вважати висловлене в гіпотезі припущення істинним.

Наукові узагальнення не будуються індуктивно. Завжди слід очікувати виявлення нових даних, прикладів, які можуть протистояти будь-якій безлічі накопичених раніше "підтверджень" узагальненого висловлювання. Наука формулює свої теоретичні положення саме як загальні висловлювання. І в логіці таких узагальнень слід припускати розрив між площинами часткових суджень, на яких поширюється принцип індукції, і універсальних, які не можуть бути підтвержені індуктивно. Але ці універсальні висловлювання, що претендують на роль теоретичних законів, можуть бути спростовані дослідним шляхом, тобто за допомогою емпіричних даних, які їм суперечать. У цьому і полягає **принцип асиметрії висновку** про наукову гіпотезу на основі експериментального дослідження.

Принцип асиметрії полягає в тому, що гіпотезу можна фальсифікувати (відкинути), але не можна підтвердити (довести її істинність) на основі дослідних даних.

Спростовуваність - наявність принципової можливості для будь-якої гіпотези, що претендує на статус наукової, бути відхиленою в ході емпіричної перевірки.

Таким чином, перевіряючи істинність теоретичних гіпотез, психолог, як і будь-який інший дослідник, який використовує експериментальний метод, діє за принципом "від протилежного". Тобто, він змушений спростовувати невірні гіпотези, а не тільки шукати підтвердження вірним.

Отже, спростування неправильних теорій, що суперечать встановленим експериментально дослідним даним, - основний шлях експериментальної перевірки наукових гіпотез. Цей принцип, відомий також як доказ від протилежного (або асиметрія виведення на основі експериментальної перевірки теорії), був виведений в роботі К.Поппера 1933р. як загальна методологія експериментального методу в науці.

Однак тут приховано деяке протиріччя, назване в методології науки одним з **парадоксів Карла Поппера**. Воно полягає в тому, що розвиток наукового знання йде поступально як приріст. У той же час, шлях дослідної перевірки теорій припускає їх спростування. Сам К. Поппер це протиріччя включив у розвиток **методології критичного реалізму**: наукове знання розвивається так, що відкидається все більше помилок.

У результаті дослідження вчений постає вже перед іншою проблемою, ніж та, з якою він почав постановку дослідницької мети. Простір проблеми змінився. Таким чином, у науковому пізнанні людська думка рухається все ж поступально - формуються дедалі нові гіпотези про причинний вплив тих чи інших факторів на досліджувані реалії.

Важливим для методології К. Поппера є поділ самих фактів на встановлені (в тому чи іншому дослідженні) і прийняті як думки, вірування. Для побудови теорій, що претендують на об'єктивне знання, необхідно враховувати відмінність понять суб'єктивного і об'єктивного знання. К. Поппер, який розробив еволюційний підхід до розуміння зростання наукового, а значить, об'єктивного знання, запропонував розрізняти теорію пізнання, засновану на здоровому глузді, і власне наукові теорії. З його точки зору, найглибшою оманною є змішування світу об'єктивного знання, світу психологічної (суб'єктивної) реальності (він називає її свідомістю, або *mind*) та світу теорій і гіпотез (світу надіндивідуальних знань), що мають статус об'єктивного знання.

Стара теорія пізнання, заснована на здоровому глузді, вносить, згідно вчення К. Поппера, "наївну плутанину". Вона проста і називається автором **"бадейною" теорією**(від слова "баддя", яка може наповнюватися).

Свідомість, у відповідності до цієї теорії, - це баддя, яка спочатку більш-менш порожня і в яку через органи чуття проникає матеріал, який в ній накопичується і "перетравлюється". Цей матеріал - *суб'єктивне знання*. Форма такої теорії пізнання може мати найсучасніший вигляд - наприклад, в

теорії інформації (тоді баддя забезпечена комп'ютерною програмою). Але в будь-якому разі загальною залишається теза про те, що все найголовніше ми дізнаємося завдяки входу досвіду (емпірії) через отвори наших органів чуття.

На думку К. Поппера, "бадейна" теорія у всіх її варіантах є бездоганно помилковою і залишається провідною, мабуть, тільки для біхевіористів. У число її помилок входять наступні:

- знання представляються як "подібні речам сутності ... (ідеї, враження, чуттєві дані, елементи, атомарні переживання - або, можливо, трішки краще - молекулярні переживання, або гештальти)";

- знання знаходяться в нас (інформація, яку ми зуміли увібрати);

- приймається постулат безпосередності, згідно з яким існує безпосереднє або пряме знання, тобто чисті, неспотворені елементи інформації, які входять до нас і деякий час зберігаються "неперетравленими". Отже, всі помилкові знання, засновані на цій теорії здорового глузду, походять від поганого "інтелектуального травлення", яке псує первинні дані, вносячи в них суб'єктивні домішки.

На основі критики теорії пізнання, заснованої на здоровому глузді, К. Поппер і вводить *схему "трьох світів"* (про що йшлося вище).

5.3. I. Лакатос та концепція внутрішньої єдності доказів та спростування

I. Лакатос, англійський послідовник **методологічного фальсифікаціонізму**, як і Т. Кун, не обмежився критикою положень логічного позитивізму, а намагався побудувати розгорнуту концепцію науково-пізнавальної діяльності. У центрі її стоїть поняття *дослідницької програми*, заснованої на внутрішній єдності логіки доказів і спростувань. Здійснюючи логічну реконструкцію реального процесу наукового пізнання, I. Лакатос прийшов до висновку, що він протікає у формі руху від "наївної здогади" (правильною стосовно простих випадків) за досить *складною формулою*, що охоплює великий спектр об'єктів. Внутрішнім механізмом такого руху виступає *критичний аналіз* наявної вихідної гіпотези (наївною здогадки) через спроби її доказу за допомогою *уявного експерименту* з ідеальним об'єктом, щодо якого сформульована вихідна гіпотеза. При цьому з'являються локальні або глобальні *контрприклад*и, що суперечать вихідній гіпотезі. Саме вони виступають тим "бруском", на якому "відточуються" знання.

I. Лакатос обґрунтовує можливість трьох способів дії (трьох стратегій) в цій кризовій ситуації.

1. *Метод усунення "монстрів"*, при якому первісна гіпотеза (наївна здогадка) зберігається за рахунок такого перевизначення її термінів, що контрприклад тлумачиться як патологічний випадок (монстр), який не ставить під сумнів сам здогад. Це швидше оборонна, ніж наступальна стратегія, так як ми закриваємо шлях для подальшого вдосконалення знання за рахунок його поширення на більш складні випадки.

2. *Метод усунення виключень* - виявлення умов, що обмежують сферу застосування гіпотези, тобто первинне припущення не відкидається, а уточнюється, але це уточнення носить зовнішній характер стосовно суті самого доказу у формі уявного експерименту.

3. *Метод включення лем*, що полягає в уточненні вихідного формулювання гіпотези шляхом включення в неї як обмежуючої і конкретизуючої умови тих неявних посилок, нехтування якими в "наївному" (занадто загальному та неконкретному) формулюванні і породжує можливі контрприкладі. Відкриття тут не йде ні вниз, ні вгору, але йде за зигзагоподібним шляхом: воно рухається від наївної здогадки до передумов і потім повертається назад, щоб знищити цю наївну здогадку і замінити її теоремою. Таким чином, справжня методологія, за І. Лакатосом, не повинна бути ні індуктивістською, ні односторонньо дедуктивістською. Вона повинна досліджувати конструктивні процеси збагачення, розвитку змісту наукового знання і виробляти відповідні норми, прийоми, методи дослідження.

Так І. Лакатос реалізує в своїх ранніх роботах **концепцію внутрішньої єдності логіки доказів і спростування**, логіки відкриття і спростування. Він вважав свій підхід завершальним етапом у розвитку фальсифікаціонізму і наполягав на тому, що потрібно відмовитися від теоретичної моделі К. Поппера, в якій за висуненням деякої гіпотези повинна обов'язково слідувати її перевірка на спростування. Жоден експеримент не є вирішальним і достатнім для спростування теорії. Вихідним пунктом має бути не встановлення фальсифікування гіпотези, а висунення дослідницької програми.

Дослідницька програма - теорія (вірніше, серія теорій різного рівня), здатна захищати себе при зіткненні з контрприкладі. У програмі виділяється "*тверде ядро*" (основні принципи або закони) і "*захисні пояси*", якими ядро оточує себе у разі зіткнення з емпіричними утрудненнями.

І. Лакатос вважає, що дослідницька програма із зовнішнього боку проявляється як серія теорій, послідовність яких задає ядро дослідницької програми. На основі того, чи є прогрес у вирішенні проблем серією теорій конкуруючих дослідницьких програм, їх можна оцінювати, порівнювати і говорити про *точку насичення* тієї чи іншої дослідницької програми. Об'єктом методологічного аналізу і, відповідно, оцінки ефективності є порівняльні пояснювально-передбачувальні можливості серії теорій, що мають загальне ядро. Окремі позитивні і негативні приклади по відношенню до окремої теорії мало що значать для її оцінки.

Отже, І. Лакатос намалював досить широку картину **логічної реконструкції**, тлумачення історичного процесу пізнання в формі взаємодії різних дослідницьких програм, ліній розвитку знання, що "відштовхуються" від вихідної підстави (твердого ядра) і припускають як механізм своєї регуляції *негативні і позитивні евристики*. Перші носять швидше оборонний характер і спрямовані на збереження твердого ядра програми при зіткненні з контрприкладі; другі (наступальні) вчать тому, як розвивати дослідження в рамках

програм, як удосконалювати теорії, створювані на основі даної програми, яким випробуванням потрібно піддати для цього прийнятті твердження.

Дослідницька програма може бути або *прогресуючою* (якщо теоретичне зростання передбачає емпіричне зростання і програма з успіхом пророкує нові факти), або *регресуючою* (якщо нові факти з'являються несподівано, а програма дає їм пояснення запізно). Якщо одна з конкуруючих програм прогресивно пояснює більше, ніж інша, то перша витісняє другу. Головне, за І. Лакатосом, - це внутрішня єдність тенденцій виправдання і спростування вихідних припущень, яка визначає безперервність розвитку наук, збагачення і конкретизацію вихідного змісту, виведення одних форм знання з інших під впливом протиріч самого пізнання.

5.4 Старі дихотомії у сучасних наукових підходах

У методології науки співіснують різні *напрямки*, що акцентують різні аспекти розгляду зростання наукового знання: *соціологічний, історико-науковий, формально-логічний, лінгвістичний, теоретико-емпіричний*, а також задані дихотоміями *гуманітарно - природничий, раціонально - інтуїтивний* тощо. Не звертаючись поки до проблеми асиміляції їх у психології, уявімо деякі з них. Одночасно розширимо термінологію, яка покликана охопити або підкреслити превалювання цих аспектів в найбільш відомих методологічних підходах. При цьому з усією очевидністю проявляється і обмеженість маркування авторських концепцій як прописування їх в рамках того чи іншого напрямку.

Парадигми класичної науки в період становлення природознавства включали такі *суттєві вимоги*, як слідування *класичному ідеалу раціональності*, в тому числі *перевірку достовірності знання*, або критерій істинності, а також прийняття самоочевидності істин, котрі не передбачається перевіряти (*безпосередня даність*).

Переосмислення таких картезіанських критеріїв науковості знання, як його достовірність та самоочевидність, було здійснено Ч. Пірсом в 70-і р. XIX ст. *Практичні наслідки дій на основі знання* - ось новий критерій науковості в напрямку позитивістської філософії, який отримав назву "прагматизм". **Прагматизм** - напрямок позитивізму, який розглядає значення понять, суджень та ін. в термінах наслідків заснованої на них дії, успішність якої становить єдиний критерій істинності і ототожнюється з нею.

У 90-і рр. XIX ст. завдяки роботам філософа і психолога В. Джеймса прагматизм отримав широку популярність. Завдяки роботам іншого американського філософа, психолога і педагога Дж. Дьюї, який починав з прагматичної інтерпретації логіки, такий варіант прагматизму, як інструменталізм, перетворив в універсальний метод мислення. Основою логічних форм і законів Дж. Дьюї оголосив не відображення законів буття, а "*спосіб дії*". **Інструменталізм** - це різновид прагматизму, що розглядає інтелект як засіб пристосування до мінливих умов середовища.

Ч. Пірса дорікали в змішуванні логічних і психологічних аспектів позитивізму як методології наукового мислення. Відзначимо тут тільки два моменти. Перший - розгляд основної функції мислення і наукового пізнання взагалі з позицій біологічного і психологічного задоволення. Згідно Ч. Пірсу, *пізнання дозволяє долати "неспокійний і неприємний стан сумніву"*, в результаті чого *досягається віра*, на підставі якої людина може діяти без сумнівів і коливань. Другий - введення уявлень про те, що *наукове пізнання може починатися з будь-яких гіпотез, у тому числі і помилкових*. Наукове дослідження - це "життєвий процес", що протікає в критичних суперечках і перевірках припущень як наукових гіпотез. Позитивним результатом такого процесу є коригування гіпотетичного знання і підвищення ймовірності його як знання істинного. У критичному реалізмі К. Поппера ідея фалібілізму перетворена з урахуванням орієнтування на роль критичного роздуму в побудові об'єктивного знання і можливість оцінювання правдоподібності наукових гіпотез.

Акцентування гіпотетичного характеру наукового знання привело Ч. Пірса до обґрунтування фалібілізму. Для цього підходу *гіпотетичність наукового знання* виступає природною складовою його становлення. **Фалібілізм** - це методологічна позиція, згідно з якою будь-яке знання є лише приблизним та ймовірносним.

Визнання відносності наукового знання має інші витoki в старих філософських концепціях, що отримали назви **релятивізму і номіналізму**.

Метафізичний релятивізм, що визнавав *існування речей і їх властивостей тільки у відношенні до іншого* (наприклад, сприймаючого їх суб'єкту), сходиться ще до позиції Д. Берклі.

Гносеологічним релятивізмом відрізняються всі концепції, які вважають *наукові знання значущими лише в певних межах* (а значить, необ'єктивними). Протагорівське "людина є мірило всіх речей" - перше обґрунтування цієї позиції, що зв'язує будь-яке знання з індивідуальним досвідом. Критичний раціоналізм К. Поппера - інший шлях, що припускає можливість об'єктивного знання (на основі обмеження поля невірних гіпотез в результаті їх експериментальної перевірки).

Автономність і відносність знання стверджуються і в одній з концепцій **операціоналізму**, з філософським обґрунтуванням якої виступив П. Бріджмен. У цій методології експериментальна процедура стала виступати як засіб виявлення точного фізичного сенсу деяких фізичних понять, тобто *визначення поняття має сенс тільки в конкретному операціональному контексті*.

Найістотнішою ознакою наукового знання є можливість операціоналізації як встановлення операцій, за допомогою яких людина задає уявлення про дослідні дані. Операціоналізм підкреслив, що *наукове знання не може розглядатися безвідносно до психіки індивіда і ситуації його отримання*. Значення наукових понять визначаються операціями, які відносяться до способів отримання індивідуального досвіду. Операції обмежені часовим аспектом їх здійснення і не повинні розглядатися як надіндивідуальні сутності.

Номіналізм - філософське вчення, згідно з яким *загальні поняття не мають онтологічного змісту*. Загальне зводиться до слів, чи імен. У схоластиці - в Середні віки - номіналізм протистояв реалізму (у вирішенні проблеми універсалій).

Реалізм – об'єктивно-ідеалістичне філософське вчення, згідно з яким *загальне має об'єктивне існуванням*, передує одиничним конкретним предметам і є незалежним від них. З таким розумінням не слід плутати критичний реалізм К. Поппера, який адекватніше називати критичним раціоналізмом.

Релятивізм у поєднанні з номіналізмом став характерним і для нових філософських напрямів, зокрема **неопозитивізму** вже згадуваного критика позитивізму, американського логіка, математика і філософа У. Куайна. Він розглядав проблему можливостей наукового пізнання як виявлення його меж, що задаються рамками формальної системи, яка об'єднує одержувані за допомогою спостереження і експерименту дані. *Логічні та лінгвістичні аспекти аналізу зростання наукового знання* стали в цій концепції головними. У суперечці з одним із класиків неопозитивізму Р. Карнапом він підкреслював, що прийняття тих чи інших "мовних каркасів" - результат, одержуваний у практиці наукової діяльності вчених. Взаємна згода, або конвенція, - це соціально-психологічний, а не формально-лінгвістичний фактор.

Раціоналізм - вчення, згідно з яким будь-яка реальність має в собі самій достатню підставу для свого буття. Нові закордонні концепції раціональності пов'язуються з *оцінюванням* як основоположних наукових гіпотез, так і правил їх перевірки, які інституціоналізують шлях до істинного знання. І ці шляхи пов'язані один з одним, так як люди здатні децентруватися з одних типів раціональності на інші, розуміючи один одного.

Реалізм також простежується в **сучасних методологічних концепціях**. Автор однієї їх "сильних" версій реалізму В. Ньютон-Сміт формулює наступні *твердження*:

- 1) теоретичні висловлювання є істинними чи хибними залежно від того, яким світ виявляється сам по собі, а не в силу пізнання його розумом;
- 2) доказами істинності теорії можуть виступати свідчення існування тих сутностей, які повинні існувати, щоб теорія була істинною;
- 3) можна раціонально вирішити, яка з конкуруючих теорій більш близька до істини;
- 4) історично сформована послідовність теорій в природничій науці є послідовністю теорій, розташованих у міру більшого наближення до істинності.

Раціоналізму протистояли інтуїтивізм та інші ірраціоналістичні теорії пізнання. **Інтуїтивізм** в теорії пізнання виступає як різновид ірраціоналізму. В ХХ ст. його найбільш відомі представники - А. Бергсон, Е. Гусерль, М. Лоський. У інтуїтивізмі як методології пізнання *інтуїція стає ірраціональним актом пізнання*, в якому нібито долається протилежність між суб'єктом і об'єктом.

Вже Платон стверджував можливість споглядання ідей шляхом раптового осяяння, що вимагає тривалої підготовки розуму і веде до безпосереднього інтелектуального знання (*шлях інтелектуальної інтуїції*). Декарт вважав, що розум у формі інтуїції призводить до більш достовірного знання, ніж сама дедукція. А. Бергсон, виступаючи проти механіцизму і догматичного раціоналізму, стверджував первинність "реальності життя", сутність якої можна збагнути лише інтуїцією. Слідом за А. Шопенгауером він наполягав на ірраціональності інтуїтивного пізнання. "Чиста інтуїція", з його точки зору, не вимагає понятійного розрізнення, а значить, дає *раціонально невимовне знання*.

Німецький філософ Е. Гусерль висунув програму перетворення філософії в строгу дисципліну, що задає основи логіки наукового знання. Головним методом такого *вивчення потоку свідомості* стала *інтелектуальна інтуїція*.

Про орієнтування на безпосереднє знання ми будемо далі говорити в контексті протиставлення сучасних парадигм в психології.

5.5 Постнекласична наука та її основні відмінності

За В.С. Стюпіним **постнекласична** наука формується в ході четвертої глобальної наукової революції, що почалася в останній третині ХХ ст. У цей період змінюється сам характер наукової діяльності в результаті появи принципово нових засобів добування, збереження і використання наукових знань практично у всіх сферах людського життя. Складні і дорогі приладові комплекси обслуговуються і використовуються великими колективами і починають функціонувати аналогічно засобам промислового виробництва. На перший план починають висуватися міждисциплінарні дослідження і проблемно-орієнтовані форми дослідницької діяльності. У виборі цілей дослідження поряд з пізнавальними все більшу роль відіграють економічні та соціально-політичні чинники.

Робота в рамках комплексних програм призводить до зрощення в єдиній системі діяльностей теоретичних та експериментальних, фундаментальних і прикладних знань, інтенсифікації прямих і зворотних зв'язків між ними. Поступово стираються жорсткі кордони між картинами реальності, вибудованими різними науками, і з'являються фрагменти цілісної загальнонаукової картини світу. Нові можливості **полідисциплінарних досліджень** дозволяють робити їх об'єктами надскладні унікальні системи, що характеризуються відкритістю і саморозвитком. Найбільш складні і перспективні дослідження мають справу з системами, що історично розвиваються і які формують з часом все нові рівні своєї організації, поява яких впливає на вже існуючі, змінюючи зв'язки і композицію їх елементів. Формування кожного нового рівня супроводжується проходженням систем через стан нестійкої рівноваги (*точки біфуркації*), і в ці моменти невеликі випадкові впливи можуть призвести до зміни напрямків розвитку і появи нових структур.

Системи, що саморозвиваються характеризуються синергетичними ефектами і принциповою необоротністю процесів. Взаємодія людини з такими системами не є чимось зовнішнім, а ніби включається в систему, змінюючи кожного разу поле її можливих станів. При цьому людина має справу не з жорсткими предметними властивостями, а зі своєрідними констеляціями можливостей, і перед нею кожного разу виникає проблема вибору лінії розвитку з безлічі шляхів еволюції системи. При цьому сам вибір є незворотнім і, найчастіше, не може бути однозначно прорахований. Створюються нові методи передбачення - побудова сценаріїв можливих ліній розвитку системи в точках біфуркації.

З ідеалом науки як аксіоматико-дедуктивної системи все більше конкурують методи історичної реконструкції, що раніше застосовувалися переважно в гуманітарних науках.

Постнекласична наука - сучасна стадія у розвитку наукового знання, що добавляє до ідеалів некласичної науки вимоги врахування ціннісно-цільових установок вченого і його особистості в цілому.

Ці вимоги не тільки не суперечать ідеалам об'єктивності наукового знання, але і є його умовою. Така постановка питання переформується з розумінням певної частини наукового знання як знання особистісного (за М. Полані).

Представлене розуміння постнекласичного етапу у розвитку науки спирається на новий ідеал раціональності, який був обґрунтований у філософії постпозитивізму. Найбільш яскравим представником цього напрямку виступив П. Фейєрабенд, який ввів уявлення про *ірраціональні критерії розвитку науки*.

Він критикував положення Поппера та Лакатоса про можливість наближення до істини на шляху зміни наукових теорій. На відміну від прихильників неопозитивізму, Фейєрабенд вважав за необхідне розглядати *теоретичну навантаженість наукових понять* і уявлень як необхідний компонент розвитку науки. Але з цим пов'язаний і інший аспект його підходу: визнання, що кожна теорія створює свою "мову" опису фактів і свої логіко-методологічні стандарти їх дослідної перевірки. Тому теорії стають незрівняними. На місце поперівського наближення до істини за допомогою конкуруючих теорій був висунутий *принцип плюралізму* як співіснування різних теорій, жодна з яких не може мати статусу більш істинної. Зокрема, тому, що будь-яка теорія не враховує "не укладеної в її русло фактології". Крім того, цей принцип означає право вибору за дослідником, якої методології йому притримуватися. І тут не може бути ніякого "методологічного примусу". Обмеження ж у виборі спотворює розвиток, і це несумісно з принципами гуманізму і розвитку індивідуальності.

Замість принципів верифікації і фальсифікації гіпотез П. Фейєрабендом було висунуто принцип *контріндукції або протиіндукції*, що припускає можливість пояснення накопичених в рамках однієї теоретико-емпіричної школи фактів з позицій іншої, конкуруючої теорії; пошук альтернативних по-

яснень у минулому; зміна смислових контекстів замість відкидання теорій, які не відповідають фактам. В умовах невизначеності і нашарування смислів скоріше можна чекати творчості і проривів в нових напрямках.

Нарешті, П. Фейєрабендом було запропоновано залучати такі "*позанаукові засоби*", як міфологічні, релігійні або дилетантські побудови. Останнє абсолютно несумісне з поперівським підходом, за яким наука не займається будь-якими гіпотезами і побудова наукових теорій професіоналом докорінно відрізняються від здогадок дилетанта. По відношенню до психології, яку, як писав А.В. Юревич, "накрила хвиля ірраціоналізму", цей принцип якраз можна вважати реалізованим. Інше питання - оцінка його плодів.

Отже, в **постнекласичній** картині світу поступово відходять на задній план і ідея істинності пізнання, і ідеали ціннісно-нейтрального дослідження; аксіологічний фактор починає входити до складу пояснючих положень; позанаукові засоби (міф, релігія, гра) вже не протистоять власне науковому теоретико-емпіричному пізнанню.

Якщо в класичному типі раціональності за дужки виноситься все, що відноситься до суб'єкта і засобів його діяльності, а в некласичному типі раціональності реалізується установка на відносність істинності знань з точки зору зміни властивостей об'єкта вивчення засобами і формами пізнавальної діяльності, то постнекласичний тип раціональності вимагає врахування не тільки засобів і процедур пізнання, але й ціннісно-цільових установок суб'єкта пізнавальної діяльності, а значить, і його особистісних характеристик.

Такі положення є цінними саме в гуманітарних науках, а особливо в психології, де вони мають активно застосовуватись

РОЗДІЛ 2.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЇ

ЛЕКЦІЯ 6. КОНКРЕТНО-НАУКОВИЙ РІВЕНЬ МЕТОДОЛОГІЇ В ПСИХОЛОГІЇ

План лекції:

- 6.1. Психічні явища як предмет вивчення у психології.
- 6.2. Етапи побудови психологічних теорій.
- 6.3. Психіка в контексті різних підходів.
- 6.4. Наукове пізнання психічних явищ. Форми психологічних знань.
- 6.5. Проблема пояснення психічних явищ.

Література:

1. Веккер Л.М. Психика и реальность: единая теория психических процессов. / Л.М. Веккер. – М.: Смысл, 1997. – 670 с.
2. Ильясов И.И. О теории и практике в психологии. / И.И.Ильясов, А.Н. Орехов // Вопросы психологии - № 4 – 1989 – С. 46 – 54.
3. Корнилова Т.В. Методологические основы психологии./ Т.В. Корнилова, С.Д Смиронов, СПб.: 2008. – 320 с
4. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии./ Б.Ф.Ломов – М.: Наука, 1984. – 444 с.
5. Маланов С.В. Методологические и теоретические основы психологии. / С.В. Маланов. – М., Владимир: Заря, 2005. – 336 с.

6.1 Психічні явища як предмет вивчення у психології

Змістом **конкретно-наукового рівня методології** виступає аналіз проблем, пов'язаних зі специфікою наукових досліджень у кожній конкретній галузі наукових знань. Така специфіка визначається низкою **факторів**: предметом дослідження даної науки; основними методами отримання знань про предмет дослідження; способами побудови пояснень (теорій).

При вивченні психічних явищ виникає нагальна необхідність у побудові конкретно-наукової методології. Це пов'язано з тим, що предмет психології надзвичайно складний і до теперішнього часу не існує повної згоди між науковими напрямками дослідження психічних явищ навіть у тому, що таке психіка.

Існує велика різноманітність психічних явищ, які може спостерігати кожна людина з досить розвиненою самосвідомістю. З приводу основних **ознак**, які фіксуються при безпосередньому спостереженні психічних явищ, не існує єдиної точки зору. Найчастіше вказується, що психічні явища можуть існувати тільки у формі процесів, які дані суб'єкту безпосередньо - в самоспостереженні, не мають фізичних характеристик, які притаманні матеріальним явищам. Часто зазначається, що об'єктивно можуть бути виміряні тільки деякі часові параметри психічних процесів: наприклад, час вирішення певної задачі, час, що витрачається на підготовку та виконання певної дії тощо.

Ряд *феноменологічних ознак психічних явищ*, даних суб'єкту в самоспостереженні, виділено і проаналізовано в роботах Л.М. Веккера:

Предметність: вважається, що психічний процес об'єктивно протікає у своєму органі-носії – нервовій та м'язовій системах організму, але в своїх кінцевих, результативних параметрах будується суб'єктивно і тільки в термінах (образах, поняттях) властивостей і відносин зовнішніх об'єктів. "Процесуальна динаміка механізму і інтегральна характеристика результату психічного процесу віднесені до різних предметів: перша - до органу, друга - до зовнішнього об'єкта". (Слід зауважити, що з локалізацією психічних процесів в нервовій системі згодні далеко не всі!).

- *Наявність нейрофізіологічного субстрату*, необхідного для реалізації психічних процесів: носію психіки не представлена внутрішня динаміка змін станів сласних органів, які забезпечують реалізацію психічного процесу.

- *Чуттєва недоступність*: психічні процеси недоступні прямому чуттєвому спостереженню. Людина безпосередньо не сприймає свої психічні процеси, їй відкриваються лише результати їх реалізації – образи предметного світу, поняття, цілі, а також пов'язані з ними переживання.

- *Спонтанна активність психіки*, яка не завжди підпорядкована контролю зі сторони суб'єкта і прямо не впливає з фізичних, фізіологічних, біологічних, соціологічних та інших законів.

Цей список можливих характерних ознак психічних явищ може бути продовжений. І не з усіма ознаками погодяться представники різних напрямків психології. Так, наприклад, Л.С. Виготський у своїх роботах вказує, що психіка людини з самого початку формується в зовнішніх формах спілкування і діяльності з іншими людьми. А в роботах О.М. Леонтьєва та П.Я. Гальперіна вказується, що спочатку всі форми психіки або в еволюційному плані, або в онтогенезі формуються між суб'єктом і об'єктивним предметним світом як результат орієнтовних складових виконуваних дій. А в якості основної ознаки психічних явищ відзначається їх *функціональна спрямованість* забезпечення активної орієнтування суб'єкта у зовнішньому середовищі проживання або внутрішньому середовищі власного організму.

Перераховані вище особливості психіки зумовлюють ряд *гносеологічних (пізнавальних) ілюзій*, які можуть виникати в процесі рефлексивного орієнтування суб'єкта в особливостях власних психічних функцій (Л.М. Веккер).

- *ілюзія безсубстратності психічного процесу*: психіка починає розглядатися суб'єктом як активність душі, що не має матеріальних причин;

- *ілюзія безпосередньої даності психічних явищ їх носію*: у людини виникає відчуття, що психіку він спостерігає в собі самому такою, яка вона і є насправді»;

- *ілюзія спонтанної активності*: у людини виникає відчуття повної свободи волі - переконання суб'єкта, що його дії і поведінка повністю можуть визначатися його власними цілями, бажаннями і мотивами.

"Прозорість", неможливість сприймати образ, крізь який людина отримала об'єкт, у різних ситуаціях може вести до двох **форм спотворень орієнтування суб'єкта в світі**:

- *ілюзія ототожнення образу з об'єктом*: те, що уявляється ("здається"), приймається за реальність;
- *ілюзія ототожнення об'єкта з його образом*: за реальність приймається те, що тільки "здається", уявляється.

6.2 Етапи побудови психологічних теорій

Психологія - молода наука, якій немає ще й 150 років. Проте, зміна і постійна конкретизація предмета дослідження психології, а також розвиток її теоретичного апарату дозволяють говорити про певну **науково-історичну логіку становлення науки про психічні явища** (за Л.М. Веккером).

1. Перші психологічні дослідження були спрямовані на виділення і фіксування емпіричних і феноменологічних ознак психічних явищ, а також на розкриття їх специфічних характеристик. Цим визначається неминучість первісної множинності психологічних концепцій, кожна з яких відповідає певному виділеному аспекту реальності.

2. Потім настає етап теоретичних узагальнень і пояснень, що здійснюються переважно засобами тієї системи психологічних понять, мовою якої отримують свій первинний опис психічні явища. Теоретичний пошук пояснень і загальних закономірностей ведеться в термінах і поняттях тієї ж мови, якою проводиться емпіричний і феноменологічний опис психічних явищ.

3. Далі настає епоха побудови загальних теоретичних принципів організації психіки, що виходять за межі психології та відносяться до фізіологічних, біологічних, соціальних, фізичних, інформаційних та інших закономірностей дійсності і людської діяльності.

Стосовно ж конкретної теорії та її розвитку зазначимо наступне. **Побудову сучасної повноправної теорії** можна розділити на три частини: експеримент - теорія - практика.

Експеримент і спостереження відносяться до попередніх досліджень. Їх основне завдання підтвердити або спростувати гіпотезу. Тут "спливає" гостра, на думку Т. Куна, проблема. Сьогодні варто погодитися з тим, що новизна і актуальність наукової роботи вимагає виняткової оригінальності гіпотези. Така обстановка іноді змушує вчених буквально "чіплятися" за будь-яку ідею, що претендує на переосмислення всієї проблеми. Якщо якась оригінальна, але недалекоглядна або неузгоджена гіпотеза привертає увагу вченого, і він нею захоплюється, то наслідки можуть бути навіть трагічними. Проблема полягає у навмисній фальсифікації експерименту. Тому сумлінність експерименту є необхідною умовою як для побудови теорії, так і для отримання практичних результатів. Висока якість експерименту є необхідною умовою здорового розвитку науки.

Гіпотеза, підтверджена експериментами, може перетворитися в закон. Через накопичення таких "фальшивок" і звернення до проблем, нерозкритих парадигмою, в науці починається криза. Вихід з кризи – пошук екстраординарних і спекулятивних (тимчасових) теорій. У цей період вчені звертаються до філософського підходу до бази проблеми.

Психологія користується особливим, неприйнятним для точних наук методом дослідження - якісним аналізом. Такий підхід часто допомагає уникнути фальсифікації досвіду (навіщо обманювати, коли неточність враховується гіпотезою). Однак, побудована таким чином теорія не може претендувати на абсолютну практичну застосовність. Також нерозкрита до кінця проблема генерує величезну кількість теорій, які не можна відкинути, адже кожна висвітлює якусь нову дрібну грань.

Психолог закінчив своє дослідження і підвів підсумки. Тепер він має в своєму розпорядженні величезну базу об'єктивних даних і їх класифікацію у відповідності до гіпотези. Час будувати таку ж *об'єктивну теорію*. Але з'являється серйозна проблема - особистість самого психолога. У суспільних науках (хоча психологію не можна однозначно до них віднести), теорії зазвичай будуються на "плацдармі" концепції. *Концепція* - система поглядів, те чи інше розуміння процесів, явищ; єдиний визначальний задум, провідна думка якогонебудь твору, наукової праці. Концепція - це щось більше, ніж теорія, однак більш суб'єктивне. Як правило, концепції "стрижнем" проходять крізь усі теорії, положення, наукові роботи авторів. Але не слід змішувати поняття концепція і світогляд, адже друге може майже не підкоряться логіці і здоровому глузду. Концепцію можна порівняти з химерною, унікальною рамкою в якій вчений вибудовує "мозаїку" своїх теорій, положень, роздумів і гіпотез. Важко сказати, що формується раніше концепція або перша гіпотеза. Найімовірніше концепція, так як вона тісно пов'язана з вихованням. Концепція не завжди індивідуальна. якщо вчений працює в колективі однодумців, він може прийняти концепцію основоположника напрямку.

Концепція не вимагає експериментального підтвердження, але авторитетний вчений несе відповідальність за ту довіру і згоду, яку вона отримала в науковому співтоваристві. Вона (концепція) зазвичай має більше прихильників, ніж теорія, адже кожен хоче знайти своє рішення задачі, але не кожен здатний вибрати особливий до неї підхід.

Тепер, коли розглянуті основні чинники, що впливають на **побудову теорії**, і що роблять можливою цю побудову, слід перейти до того, як вона відбувається.

Першою стадією варто вважати міркування вченого про *актуальність* нової теорії з даної теми, або актуальність самої теми, хоча друге зазвичай визначають перед висуненням гіпотези. Особливо актуальні теми виникають в періоди *кризи парадигм*. Таким чином, сенс першої стадії полягає в тому, щоб автор визначив, наскільки його теорія гідна світу і наскільки світ гідний його теорії (чи зрозуміє він її).

Тепер, якщо доведено, що теорія своєчасна і потрібна науці, слід перевірити її *оригінальність*. "Винахід велосипеда" - страшний удар по самоповазі вченого. Для справжньої теорії, здатної здійснити переворот (про який, на думку Куна мріють практично всі вчені) потрібна не формальна новизна, а справжня, така, що базується на новизні підходу, концепції. Для такої новизни, оригінальність особистого досвіду не є життєво важливою. "Трактування того ж самого набору даних, що і раніше, тепер потрібно розмістити в новій системі зв'язків один з одним, змінюючи всю схему" – пише Г. Буттерхільд.

Визначивши що хоче отримати вчений, побудувавши свою теорію, і те, якою "мовою" він її створить, тобто, в рамках якої концепції вона буде викладена, можна приступати конкретно до *наукового планування*. Теорії - сітки, призначені вловлювати те, що ми називаємо "світом», для усвідомлення, пояснення і заволодіння ним. Вчені прагнуть зробити ці сітки все більш дрібними.

Всі події, які дедукуються теоріями, мають в якості витоків пояснення *універсальні закони, початкові умови*. Початкові умови діляться на універсальні висловлювання і сингулярні висловлювання. *Універсальні висловлювання* - гіпотези, що носять характер природних законів. *Сингулярні висловлювання* - те ж саме, але відноситься до певної обговорюваної події або предмету. Перші формують рамку концепції, не дозволяючи їй оперувати хибними ідеями, другі утворюють фундамент, на якому будується і зростає нова теорія. У такій сфері початкових даних теорія починає, як снігова куля, нарощувати свою міць, збираючи думки автора і систематизуючи їх. Тут треба зазначити, що ці ідеї систематизуються, але ще не представлені в єдиному ключі. на певному етапі відбувається інсайт - на основі універсальних і сингулярних висловлювань і "грудки" власних думок теорія робить "пророцтво" - опис наслідків. Тобто, уява вченого дає образ того, як буде виглядати знання, "шматочок світу", спійманий сіткою теорії.

Тепер час розглянути безпосередньо *план створення теорії*:

1) *Теоретичні моделі і фокуси придатності*. Теоретик повинен бути також добре знайомий з тим, про що він збирається теоретизувати; в іншому випадку він може витратити свій час на створення теорії "порожнього місця", тобто теорії, яка не має фокусу придатності.

2) *Плідність психологічної теорії*. Теорію можна розглядати, як спосіб зв'язати разом безліч фактів. але хороша теорія виконує і більш активні функції: вона забезпечує основу, на якій можна робити дедуктивні висновки і передбачити майбутні події. Вона також дає нам загальну систему координат, в якій можна розміщувати і зберігати певні факти до вилучення з них індуктивним методом якогось характерного принципу. Одним з критеріїв хорошої наукової теорії є її здатність виробляти нові ідеї.

3) *Верифікованість гіпотез*. Іншим критерієм хорошої психологічної теорії служить її здатність виробляти гіпотези, що допускають перевірку. Будь-яка наукова теорія повинна давати нам можливість будувати припущен-

ня з таким ступенем визначеності, щоб вони відразу піддавалися незаперечній перевірці. Це означає, що гіпотези, що виводяться логічним шляхом з теорії, повинні бути досить тендітними, щоб розбиватися шент щоразу, коли передбачаються з їх допомогою факти не стають реальністю. Сама теорія не повинна бути настільки ж крихкою, як породжувані нею гіпотези.

4) *Істинність теорії*. Хоча сама теорія і не повинна мати очевидну достовірність, від неї очікують, що в руках мислячих людей вона буде виробляти безперервний ряд гіпотез, які в світлі експериментування обертаються твердими істинами. Коли теорія виробляє гіпотезу і та підтверджується, тоді, строго кажучи, підтверджується тільки ця гіпотеза, а зовсім не теорія, яка її породила. Але хто знає, чи не могли б ті ж гіпотези з'явитися в рамках інших теорій? У разі позитивної відповіді ці інші теорії будуть щонайменше настільки ж правильними, як і та теорія, про яку йдеться. Іноді вчені планують експерименти таким чином, щоб виведені з різних теорій гіпотези перевірялися в них, конкуруючи одна з одною. Гіпотеза, що отримала більш чітке підтвердження, зараховується на користь підтримуючої її теорії. Загалом, теорія, яка постійно виробляє гіпотези, заводить експериментаторів в глухий кут, не вважатиметься правильною, адже теорія служить знаряддям в пошуках людиною кращого розуміння майбутнього. Якщо вона не відповідає своєму призначенню, безглуздо говорити про її істинність. Теорія стає справедливою тільки тоді, коли хтось в змозі скористатися нею для вироблення підтверджуваних гіпотез.

5) *Рівень узагальненості*. Іноді люди помилково припускають, ніби теорія тотожна накопиченню певної маси фактів, а не набору принципів, що відносяться до цих фактів. Таку помилку легко зробити, так як часто факти приймають свої конкретні обриси тільки в світлі якоїсь теорії.

6) *Операціоналізм*. Він передбачає, що наукові конструкти найкраще визначати мовою операцій або стійких послідовностей подій.

Операціоналізм має першорядне значення для експериментатора і тільки другорядне - для теоретика. Терміни, в яких формулюється теорія, не зобов'язані нести на собі тягар своїх власних операціональних визначень; але, якщо ми хочемо, щоб наша теорія була продуктивною, вона повинна, потрапляючи в руки психологів з експериментальною підготовкою, схилити до проведення досліджень з операційно певними змінними.

Наприклад, при плануванні експерименту, пов'язаного з вивченням інтелекту, психологу, можливо, доведеться дати інтелекту операціональне визначення у вигляді суми балів, отриманих досліджуваними за конкретним тестом. І це - доцільне рішення. Однак, якщо психолог зануриться в свої протоколи, він може забути про абстрактну природу цього поняття і почати думати, ніби інтелект - це всього лише інша назва для тих балів, які у нього записані в протоколах. Спочатку інтелект був абстрагований як властивість безлічі різних поведінкових ситуацій і не повинен якимось особливо залежати від конкретного тесту.

7) *Модифікованість (змінність)*. До теорії слід ставитися як до чогось такого, що з часом може бути змінено і, в кінцевому рахунку, повністю витрачено. Іноді теоретики виявляються настільки зв'язаними дедуктивним міркуванням, що вважають, ніби всі їхні побудови "впадуть", якщо вони розвернуться на 180° і почнуть модифікувати свої припущення в світлі останніх спостережень. Одна з характерних особливостей сучасного наукового теоретизування – відкрита можливість, яку вона залишає для індуктивного міркування за результатами експериментів.

В психології, як гуманітарній науці (це не факт) модифікованість теорій прямо пропорційна "ліберальності" вченого, який "породив" теорію. Така позиція (ліберальність, схильність до компромісу) може позбавити вченого від багатьох турбот за умови, що він має гнучкі основні переконання, які дають йому відчуття особистої незалежності від своєї теорії. Вона також може запобігти спотворенню вченим власних експериментальних даних на догоду теорії, з якою він не може розлучитися.

8) *Гіпотетичний критерій*. Є три способи породження гіпотез: 1) гіпотезу можна вивести дедуктивно з експліцитної теорії; 2) гіпотезу можна вивести індуктивно з даних спостереження, і 3) утримуючись від логічних засобів, можна шукати гіпотези за допомогою "статистичного невода". Цей метод визнає пріоритет фактів. Отримувані методом "статистичного невода" гіпотези зазвичай формулюються в набагато менш узагальненій формі і, навіть коли вони підтверджуються перехресної перевіркою достовірності, не можуть поширюватися на інші ситуації, якщо тільки не робляться ризиковані припущення щодо репрезентативності вже відомих вибірок. Такі гіпотези - це зазвичай лише окремі пункти в складі опитувальника, щодо яких передбачається, що вони володіють розпізнавальною здатністю стосовно двох підвбірок, що розділяються виключно на основі "критерію".

9) *Вибір шляху руху і рефлексія*. Найближче до проблеми пояснення загальної причини руху людини стоїть проблема пояснення напрямку її руху. Зазвичай психологи намагалися вирішити її з тим же набором конструктів, який вони використовували для пояснення того, чому людина взагалі рухається.

Мабуть, при розробці основного постулату психологічної теорії особистості було б бажано сформулювати його таким чином, щоб завжди існувала підстава для висновку про те, в який бік звернена людина, опинившись в ситуації вибору. У зв'язку з цим психолог-теоретик стикається з цікавою проблемою. Він повинен написати теорію про людей і про те, що вони створюють. Його власна теорія є витвором рук людських, і, виходячи з цього, її теж потрібно було б пояснити. Тому будь-яка психологічна теорія, деякою мірою, є рефлексивною та повинна також пояснювати себе як продукт психологічних процесів. Наприклад, якщо теорія повинна пояснювати те, в який бік поверне людина в ситуації вибору, вона повинна пояснювати і вибір того шляху, яким пішов автор, коли її писав.

10) *Проблема індивідуальності в проекті теорії*. Ця проблема стосується пояснення індивідуальних відмінностей законним чином. Психологія індивідуальних відмінностей, як пише Дж. Келлі, на ділі обернулася психологією групових відмінностей. Її засновані на статистиці передбачення хоча і корисні для управління персоналом - в тому сенсі, що говорять нам, скільки студентів, швидше за все, проваляться на іспиті або скільки пілотів, швидше за все, будуть визнані непридатними і, можливо, навіть хто з них буде мати більшу ймовірність неуспіху, - проте не залишають нам майже ніяких натяків на можливість винаходу якихось більш конструктивних способів скорочення відсотка невдач, поліпшення навчання, підтримки морального духу, підвищення ефективності психотерапії або збільшення здатності людей генерувати нові ідеї.

11) *Типи і стилі психологічного мислення* в зв'язку з критеріями науковості психологічних теорій. Можна виділити три типи психологічного мислення - практичне, емпіричне і теоретичне.

Відкриття та формулювання законів складає найважливішу мету наукового дослідження: саме за допомогою законів виражаються істотні зв'язки і відносини предметів і явищ об'єктивного світу. Спираючись на закони, наука отримує можливість не тільки пояснювати існуючі факти і події, а й передбачати нові. Без цього немислима свідомо, цілеспрямована практична діяльність з створення психологічних теорій.

6.3 Психіка в контексті різних підходів

Психологія як наукова система знань почала формуватися з середини XIX ст. По мірі свого розвитку наукові уявлення про сутність психічних явищ неодноразово змінювалися. Деякі з основних етапів зміни уявлень про психіку можуть бути представлені у формі визначень психіки, які давалися в різних донаукових напрямках і наукових школах психології.

Психіка - це душа, яка не має матеріальних підстав (донауковий період розвитку уявлень про сутність психічного).

Психіка - це свідомість людини, про яку можливо отримати уявлення на основі рефлексії, самоспостереження (Р. Декарт).

Психіка - система асоціацій (зв'язків), що формуються в свідомості людини: по мірі знайомства з явищами і подіями в свідомості людини встановлюються зв'язки між власною поведінкою і об'єктами, що сприймаються (уявляються), а також їх властивостями за подібністю, контрастом та просторово-часовою суміжністю (асоціативна психологія). Психіка являє собою систему асоціативних зв'язків і відносин між структурними елементами свідомості: існують деякі вихідні елементи психічних явищ (елементарні відчуття і переживання), на основі яких протягом життя будуються все більш складні форми психічних явищ (структурна психологія В. Вундта і Е. Тітченера).

Психіка - сукупність функцій, що склалися в процесі еволюції, вони забезпечують найважливіші форми пристосування організму до умов зовнішнього середовища (прагматизм і функціоналізм Д. Дьюї та У. Джемса). Психіка являє собою систему відносин і зв'язків, що формуються шляхом навчання, між зовнішньою стимуляцією і поведінкою (біхевіоризм).

Психіка - особливе структурно організоване феноменальне поле, що підкоряється власним законам переструктурування, воно ізоморфне до реальних ситуацій життя у фізичному полі і динаміці нейрофізіологічних процесів у мозку (гештальтпсихологія).

Психіка являє собою систему процесів і механізмів в центральній нервовій системі, які забезпечують переробку інформації, що надходить із зовнішнього середовища, а також з внутрішнього середовища організму (когнітивна психологія).

Корисно конкретизувати деякі особливості та недоліки різних наукових напрямків дослідження психічних явищ (Л.М. Веккер).

Нейрофізіологічні концепції психіки

- Предметом є не сам психічний акт і його результати (уявлення, поняття), а відповідні їм динамічні та структурні зміни в мозковому субстраті.

- Дослідження психічних явищ підмінюється дослідженням явищ нейрофізіологічних.

Асоціативна психологія

- За асоціативної концепцією стоїть універсальна форма взаємозв'язку - просторово-часова суміжність психічних явищ.

- При цьому спосіб зв'язку, механізм психічних явищ (асоціація) буде відірваним: а) від структури, в яку вони об'єднуються (ціле має властивості, які не зводяться до простого асоціативного об'єднання частин); б) від характеру вихідного "матеріалу" (субстрату), на основі якого формується психіка.

Структуралізм (В. Вундт - Е. Тітченер)

- Первинним матеріалом є психічна тканина чуттєвого досвіду, що інтроспективно відкривається суб'єкту. Вона повинна бути повністю відокремлена від свого зовнішнього об'єкта.

- Психічні структури складаються з елементів за законами асоціації. Основним принципом організації психічних явищ виступає асоціативний зв'язок.

- Психічні структури визначаються матеріалом психічної "тканини чуттєвого образу", яка дана суб'єкту інтроспективно.

Гештальтпсихологія

- Структура (гештальт) виступає не як асоціативне об'єднання психічних елементів, а як предметна цілісність, детермінована об'єктом. Вона має свої власні суб'єктивні феноменологічні характеристики і закономірності.

- В психологію вводиться принцип ізоморфізму (взаємно-однозначної відповідності) психічних (феноменальних), нейрофізіологічних і фізичних явищ.

- Структура психічних явищ виявляється відірваною від будь-яких форм можливого матеріального субстрату, що становить вихідний матеріал психіки.

- Будучи відокремленою від матеріалу, структура разом з тим відокремлюються і від фізіологічного механізму, а також від фізичного об'єкту (психофізичний і психофізіологічний паралелізм).

- Це виключає можливість детерміністичного пояснення психіки, яке передбачає виведення структури психічного явища як слідства, що впливає із загальних законів природи.

Функціональна психологія (європейський варіант представлений К. Штумпфом; американський варіант - функціоналізм У. Джемса і Д. Дьюї).

- В європейському варіанті психічна функція співвідноситься з матеріалом психічної тканини чуттєвого образу, яка дана суб'єкту інтроспективно.

- В американському функціоналізмі психічна функція трактується не тільки як психічний акт, а ще і як психофізична діяльність, що реалізує процес адаптації організму до зовнішнього середовища. При цьому функція психічного процесу виявляється відокремленою, відірваною від реального вихідного матеріалу, на основі якого будуються психічний процес і психічний образ.

- Внаслідок цього у вихідний матеріал психіки перетворюються природжені психічні функції і створюються логічні передумови для твердження, що психічні акти конструюють об'єкти: об'єкт, що є похідним акту і функції.

Біхевіоризм

- Ототожнення психічних функцій тільки зі сферою спостережуваних тілесних поведінкових і реєстрованих фізіологічних реакцій при повному відриві їх від можливих "внутрішніх", об'єктивно не вимірюваних психічних структур.

- Відмова від факторів внутрішнього структурування поведінкового акту шляхом введення ймовірнісного принципу організації поведінки. Наслідком цього стало введення в психологію статистичних кількісних заходів.

- Кількісні аспекти поведінки і психіки представляються як окремі випадки інформаційних процесів.

- Пізніше вводяться "проміжні змінні", які в необіхевіоризмі пов'язують фактор випадковості і його вірогідну міру з такими аспектами організації поведінки та психіки, як мотив, "когнітивна карта", значення.

- Всі напрямки біхевіоризму і необіхевіоризму характеризуються двома спільними ознаками: а) наявністю об'єктивно вимірюваних форм поведінки і ймовірнісної міри його організації, загальних для поведінки і психіки; б) повною абстрагованістю від специфіки вихідного матеріалу, з якого синтезуються психічні структури.

Психодинамічний напрям

- В психологію вводиться мотиваційний аспект поведінки як самостійний об'єкт дослідження. Мотивам приписується енергія, яка міститься в організмі.

- Мотиваційне начало психічної діяльності протиставляється матеріалу та структурі.

- Ставиться питання про те, що виступає специфічною формою психічної енергії і психоенергетичних перетворень.

Як психічні явища визначаються у **вітчизняній психології**?

Психіка - особлива система функцій організму, яка полягає в орієнтуванні та організації поведінки, дій і діяльності на основі суб'єктивного (активного і упередженого) образу об'єктивного світу (діяльнісний підхід).

Психіка - це система функцій, що забезпечують живому організму:

- орієнтування в навколишньому світі і в станах власного організму;
- організацію і регуляцію виконання різноманітних дій і діяльностей на основі попереднього орієнтування;
- накопичення протягом індивідуального життя найбільш ефективних способів орієнтування (знання) і способів планування, організації та виконання різноманітних дій (уміння і навички).

6.4 Наукове пізнання психічних явищ. Форми психологічних знань

Якщо буденне пізнання психічних явищ спирається на безпосередньо-чуттєві дані і емоційні переживання, що виникають у повсякденному досвіді суб'єкта, то наукове пізнання психіки передбачає дотримання ряду строгих процедур і вимог, яких дотримуються в будь-якій сфері наукової діяльності. Пошук об'єктивних методів дослідження і обґрунтування способів аналізу і пояснення психічних явищ - це проблеми, що зберігають свою актуальність з моменту появи наукової психології. Причиною цього виступає своєрідність психічних явищ. Труднощі в виділенні онтологічних аспектів психіки не завжди дозволяють поширювати на психічні явища гносеологічні принципи аналізу з інших природничо-наукових сфер пізнання. Тому при вивченні психічних явищ виникає необхідність в побудові конкретно-наукової методології.

Зауважимо, що в даний час широкого поширення набули способи теоретичного аналізу психічних явищ, які застосовуються в рамках методологічних підходів, які ігнорують онтологічні особливості психіки. Це пов'язано з тим, що не існує повної згоди між науковими напрямками в тому, що таке психіка та що відноситься до категорії психічних явищ. Разом з тим, в даний час існують також активні спроби «розчинити» природничо-наукові аспекти аналізу психічних явищ в рамках методологічної організації гуманітарних і соціальних досліджень. Тому корисно поставити питання про те, які особливості сучасних науково-психологічних знань і в чому полягає зміст основних методологічних підходів у рамках природничо-наукового аналізу психічних явищ.

Результати наукового пізнання фіксуються за допомогою знаково-символічних засобів і включають:

- описові знання про психічні явища, які складаються з двох джерел:

1) **емпіричні знання** (об'єктивно-описові): реєстрація і фіксування результатів, які отримують шляхом безпосереднього чуттєвого сприйняття різних параметрів поведінки, дій, способів спілкування людей. Коли такі результати фіксуються за допомогою методів вимірювання та приладів, вони отримують статус *наукових фактів*;

2) **феноменологічні знання** (суб'єктивно-описові): суб'єктивна реєстрація та опис психічних явищ (феноменів), які суб'єкт спостерігає і пізнає шляхом «за-

глядання всередину себе» - на основі самоспостереження і інтроспекції. Результати такого пізнання називають феноменами;

- **знання пояснювальні**, які спрямовані на встановлення причин (пояснення) фактів і феноменів. При цьому слід розрізняти різні способи пояснень:

- 1) **емпіричні пояснення**: в таких поясненнях причини явищ можна спостерігати інші явища. Такі спостережувані причинно-наслідкові відносини і зв'язки між явищами називають *емпіричними закономірностями*;

- 2) **теоретичні пояснення** (психологічні теорії): пояснення фактів і феноменів будується на основі припущень (гіпотез) про неяви, неспостережувані причини, підстави, сутності.

Які **вимоги** пред'являються до сучасних науково-психологічних теорій:

- 1) Чітке формулювання пояснювальних принципів теорії: гіпотез, постулатів, моделей. При цьому враховується обґрунтованість, переконливість і ступінь експериментального підтвердження теоретичних пояснювальних принципів.

- 2) Вказівка предметної віднесеності: діапазон психологічних фактів і явищ, які можна пояснити, спираючись на теорію (у порівнянні з іншими альтернативними психологічними теоріями).

- 3) Можливість здійснювати прогноз на основі теорії: передбачення нових явищ і фактів, які виводяться з системи теоретичних припущень і виявляються в ході спостережень і експериментів.

В якості постулатів і пояснювальних принципів в психології використовуються теоретичні припущення (гіпотези), в яких фіксуються передбачувані причини у формі структурних, функціональних і генетичних особливостей протікання і формування психічних явищ.

Існують різні точки зору на **закони** в психології. Можна назвати безліч позицій, які можуть займати представники різних природничо-наукових, психологічних і філософських напрямків при аналізі і поясненні психічних явищ:

- Психологія може тільки описувати те, що дано суб'єкту в безпосередньому досвіді (феноменологія), і повинна обмежитися цим.

- Психологія повинна реєструвати і класифікувати психічні явища; пояснювати ж психічні явища слід на основі законів біології, фізіології, соціології.

- Психічні явища реально існують і підкоряються специфічним психологічним законам, які можна вивчати об'єктивними методами.

- Психологія виявляє і вивчає не тільки об'єктивні природно-встановлені закони, а й активно встановлює закони, які виступають продуктом культурно-історичного розвитку людської діяльності і способів організації соціальних відносин і носять нормативно-конвенціональний характер.

У сучасній світовій науковій психології переважає третя із зазначених позицій. У вітчизняній психології поширена остання позиція, яка багато в чому зароджувалася в контексті культурно-історичного підходу до аналізу і поясненню психічних явищ Л.С. Виготського.

Закони в психології - виявлення та узагальнене визначення причинно-наслідкових відносин, які встановлюються як:

емпірично вимірювані і реєстровані причини (фактори, умови, взаємодія з іншими суб'єктами, особливості предметно-практичних впливів суб'єкта на предметний світ), які зумовлюють формування різних психічних функцій у живих організмів в процесі взаємодії з навколишнім світом;

неспостережувані психічні функції, механізми орієнтування в світі та організації поведінки, які в певних умовах викликають: а) спостережувані об'єктивно особливості поведінки; б) психічні явища, які суб'єктивно фіксуються у формі феноменів.

Залежно від способів побудови пояснень в психології, в першому наближенні можна виділити чотири **типи законів** (причинно-наслідкових зв'язків і залежностей):

1) спостережувані і реєстровані емпіричні і феноменологічні закономірності (причинно-наслідкові залежності і зв'язки);

2) емпіричні і теоретичні закони, що розкривають функціональну динаміку психічних процесів у часі (функціональні і функціонально-структурні психологічні механізми);

3) емпіричні і теоретичні закони формування, структурування та розвитку психічних утворень і різних рівнів психічного орієнтування та організації поведінки: здібностей, психічних властивостей тощо (генетичні психологічні механізми);

4) закономірні стосунки між різними структурними рівнями організації психічних функцій (психологічні функціональні системи).

При характеристиці психологічних законів поряд з виділеним причинно-наслідковим зв'язком часто потрібно виявити і встановити: а) зовнішні умови, в яких такий зв'язок реалізується; б) внутрішні суб'єктивні чинники, які на нього впливають; мотиваційні підстави дій суб'єкта; особливості цілепокладання та саморегуляції суб'єкта.

6.5 Проблема пояснення психічних явищ

Пояснення - спосіб пізнання явищ і подій шляхом їх підведення під загальний закон, теорію, концепцію, які верифіковані науковими методами, а також процеси виведення явищ, фактів із загальних законів або теорій. Залежно від розташування зв'язків між подіями в часі наукові теорії можуть спиратися на два типи пояснень:

1) **помологічні**, або **причинно-наслідкові (каузальні)**, пояснення: будуються шляхом вказівки на причини явищ в минулому до явищ в сьогоденні (наслідків) і, далі, від явищ в сьогоденні до їх можливих змін в майбутньому. При цьому розрізняють:

- **лапласовській, або класичний детермінізм** - в основі лежать закони, наслідки яких можуть бути чітко передбачені і дія яких має жорсткий, необхідний характер;

- *імовірнісний детермінізм*, який спирається на статистичні закони, що пророкують тільки ступінь ймовірності настання певних подій.

Помологічні пояснення будуються шляхом припущень про можливі причини, які викликають, визначають явища, служать їхнім джерелом. Явища виступають як наслідок передбачуваних причин.

2) *телеологічні, фіналістські пояснення*: будуються від вказівки на цілі та досягнення можливих подій і явищ у майбутньому до вказування способів організації необхідних для цього умов в сьогоденні (від мети, віднесеної до майбутнього, до організації і підпорядкування подій такій меті).

Телеологічні пояснення припускають аксіоматизацію припущень про такий стан явищ або подій у майбутньому (уявлення про мету або можливий результат), що буде визначати організацію суб'єктом подій і явищ, які відбуваються в сьогоденні. У таких поясненнях і теоріях закладені припущення про те, що явища, які відбуваються в сьогоденні, визначаються майбутнім. Це можуть бути положення про закладені в живому організмі механізми визначення мети-досягнення, а також положення про наявність у суб'єкта уявлень про мету та результати її досягнення в майбутньому. Пояснення будується за схемою: явище чи подія відбувається для того, щоб у майбутньому був отриманий або забезпечений певний результат; явище або подія відбувалася в минулому для того, щоб забезпечити певний результат в сьогоденні.

Телеологічні пояснення широко використовуються в психології і здійснюються шляхом розкриття цілей, намірів, мотивів поведінки і діяльності суб'єкта. При цьому слід зауважити, що при побудові телеологічних пояснень відбувається постулювання механізмів цілепокладання та абстрагування від відповіді на питання, яке у даної людини виникло. Відповідь на це питання вимагає вже використання класичних причинно-наслідкових пояснень. Наприклад, причинно-наслідкові пояснення формування у людини психологічних механізмів цілепокладання та довільних форм поведінки закладені Л.С. Виготським в основу культурно-історичної психології. Спираючись на культурно-історичний і діяльнісний підхід до аналізу і пояснення психічних явищ, В.А. Іванніков дає причинно-наслідкове пояснення формуванню у людини механізмів вольової регуляції.

У класичних природничих науках достовірними визнаються знання, які отримали своє пояснення і які можливо відтворити на практиці або за допомогою експерименту на основі прогнозів, які дає теорія. У психології, крім класичних форм побудови наукових пояснень, часто спираються на методи *квазіпояснень*. **Квазіпояснення** - спосіб пізнання шляхом інтерпретації, тлумачення явищ і подій, що спирається на необґрунтовані і непідтверджені пояснювальні підстави, в які вірить суб'єкт, що пояснює явища. Можна виділити два основних типи квазіпояснень, які зустрічаються і в психологічній літературі, і в міркуваннях психологів.

1) Квазіпояснення *шляхом ідентифікації та емпатії* (раціональне і емоційне ототожнення, психологічне розуміння). Суб'єкт, який будує пояснення, подумки "уподібнюється" станам, думкам, переживань іншого суб'єкта і на цій основі за аналогією з своїм життєвим досвідом дає пояснення його психічним або поведінкових особливостей.

2) Квазіпояснення *шляхом інтерпретації*, тлумачення фактів, подій, процесів без опори на достовірні об'єктивні закони і верифіковані пояснювальні підстави. Найчастіше інтерпретації піддаються події індивідуального духовного життя, а також вчинки людей.

Найбільш достовірними в рамках будь-якої науки є теорії, які спираються на причинно-наслідкові зв'язки. Разом з тим, коли досліджуються живі об'єкти, а також соціальні або психічні явища, причинно-наслідкові пояснення не завжди виявляються достатніми.

У науковій психології з метою пояснення складних психічних явищ існують спроби зведення їх до більш простих. Побудова таких способів пояснення носить назву **наукового редукціонізму**. До редукціонізму найчастіше призводять спроби будувати пояснення психічних явищ засобами якої-небудь однієї науки без урахування онтологічної специфіки психічних явищ. Розрізняють:

- **фізіологічний редукціонізм** - спроба пояснити психічні явища шляхом зведення їх до фізіологічних явищ і процесів, до структурних зв'язків між нейронами, нервовими центрами, відділами мозку;

- **соціологічний редукціонізм** - спроба пояснити психічні явища шляхом зведення їх до певних способів спілкування та взаємодії між людьми (наприклад, зведення особистісних особливостей до інтеракцій);

- **логістичний редукціонізм** - спроба пояснити психічні явища шляхом зведення їх до дозрівання і розвитку різних форм структурної організації дій в логічно організовані системи операцій (наприклад, в теорії Ж. Піаже);

- **інформаційний (кібернетичний) редукціонізм** - зведення психіки до процесів і механізмів переробки інформації мозком людини. Особливо яскраво ця тенденція виступає в американській когнітивній психології.

Існує думка, що будь-яка теорія необхідно передбачає редукціонізм - зведення якої-небудь групи явищ або об'єктів до елементів, одиниць тощо, що лежать в їх основі ("ідеальна точка", атом, ген, інтеракція, асоціація, дія і т. п.). Як правило, пояснення не обмежуються таким зведенням, а припускають побудову, виведення, "конструювання" з вихідних одиниць або елементів ідеальних моделей. Такі моделі служать поясненням певних аспектів досліджуваного явища. У зв'язку з цим можна досить умовно поділити пояснення на: а) *редукціоністські* - переважно зводять складні явища до більш простих; б) *конструктивістські* - переважно будують складні предмети і явища шляхом їх теоретичного конструювання (виведення) з простих предметів і явищ.

Альтернативою редукціонізму прийнято вважати таке **виділення одиниці аналізу**, в якій потенційно (імпліцитно) представлені всі властиві-ПО. Щедровицький). Передбачається, що саме такою альтернативою в психології виступають генетичні пояснення. Зауважимо, що звинувачень у редукціонізмі уникають тільки ті теорії, які мають високу надійність в прогнозі нових фактів в якій-небудь строго окресленій сфері (застосування теорії).

Методологія виділення одиниць аналізу присутня в безлічі вітчизняних досліджень психічних явищ. Особливо часто вона використовується для аналізу теорети-

чних розбіжностей, що існують у різних авторів при поясненні психічних явищ (В.В. Давидов, М.О. Холодна).

З метою конкретизації та доповнення методології, закладеної Л.С. Виготським, в подальшому була використана методологія системного підходу до аналізу психічних явищ. У вітчизняній психології цей підхід імпліцитно був закладений в рамках діяльнісного підходу О.М. Леонтьєва, а експліцитно - у різних термінологічних модифікаціях реалізований у дослідженнях Б.Ф. Ломова, З.А. Решетова, Г.П. Щедровицького, М.О. Холодної та ін.

У роботах Б.Ф. Ломова активно проводилася лінія методологічного обґрунтування необхідності застосування **системного підходу** до аналізу і пояснення психічних явищ. В даний час це ні в кого не викликає сумнівів. Разом з тим, ряд авторів здійснив спроби уточнити, конкретизувати, доповнити або змінити деякі з положень, висунутих Б.Ф. Ломовим:

1. Людина являє собою систему різнопорядкових властивостей, які мають складну ієрархію і динамічну організацію. Розвиток і функціонування психічних властивостей людини може: а) детермінуватися непсихічними властивостями; б) детермінувати прояви непсихічних властивостей.

2. Система психічних явищ має вертикальну (рівневу) будову і організацію. При цьому кількість функціональних рівнів кожного психічного явища може збільшуватися по мірі розвитку психіки.

3. Психічні явища багатовимірні і можуть отримати опис і пояснення тільки на основі аналізу, що спирається на безліч взаємно доповнюючих підстав. Дослідження психічних явищ вимагає системного аналізу, який передбачає:

- встановлення взаємозв'язків психічних явищ з непсихічними явищами того ж рівня (класу): а) психіка по відношенню до інших форм відображення - абіотичного, біологічного, соціального; б) психіка як один з регуляторів активності; в) психіка як структура особистісних утворень;

- аналіз сукупності психічних явищ як системи відносно самостійних функціональних утворень, як самостійної цілісності (когнітивні, регулятивні, комунікативні функції);

- аналіз психічних явищ в рамках систем більш високого рівня організації: а) в рамках біологічних відносин організму з середовищем; б) в рамках системи міжособистісних і соціальних відносин;

- аналіз психіки як явищ, похідних від процесів, що протікають на "мікрорівні" нейронної організації психофізіологічних і фізіологічних процесів.

4. Психічні явища мають нелінійну системно-динамічну детермінованість. Існують постійні зміни в співвідношенні між причинами, факторами і умовами, які детермінують психічні функції.

Знаково-символічне фіксування і зображення об'єкта в науковому знанні може приймати різні **форми**. Перша підстава для виділення таких форм - зображення: переважно *емпіричні* дані або *абстрактні* предмети, узагальнення, гіпотетичні пояснювальні моделі. Друга підстава - що є вихідним протиставленням в аналізі зображуваного об'єкта: *ціле - частина* або *процес -*

матеріал. На цих підставах аналіз, фіксування і пояснення досліджуваного предмета або явища можуть здійснюватися кількома способами.

1. Зі сторони зовнішніх властивостей, переважно ґрунтуючись на емпіричних даних. При цьому виділяються: а) атрибутивні властивості об'єкта і б) функції - емпіричні зв'язки, в яких існує об'єкт всередині більш складного цілого.

2. Зі сторони складу - об'єкт розглядається як складне ціле, що складається з елементів, які перебувають у відносинах один з одним, але не пов'язані, тобто, не впливають один на одного. Такі елементи можуть бути як однорідними, так і різнорідними і виділятися як на основі емпіричного аналізу, так і на основі гіпотетичних теоретичних конструкцій (передбачуваних моделей).

3. Як "мережа" пов'язаних елементів (емпіричних або гіпотетичних), які знаходяться у відносинах один з одним і впливають один на одного (взаємно пов'язані). Таку форму зображення Г.П. Щедровицький визначає як **системно-структурний підхід**, де досліджуються переважно зв'язок, а не елементи, і виділяє два основних способи системно-структурного зображення об'єкта.

Підхід до організації методологічного орієнтування в різних предметних сферах, сформульований І.І. Ільясовим, спирається на систематичне категоріальне узагальнення **знань за способами їх отримання**. Організація орієнтування в знаннях, а також в способах їх отримання передбачає розведення знань *описових і пояснювальних*, знань *емпіричних і теоретичних* з подальшим систематичним описом характеристик предметів і явищ за їх категоріями, а теорій - за способом їх побудови

Явища і події можуть виступати перед спостерігачем як **об'єкти і процеси**. У свою чергу, і у об'єктів, і у процесів можуть бути виділені: а) ознаки і властивості; б) склад і структура; в) відносини і зв'язки. Реєстрація та фіксування в знаково-символічних засобах безпосередньо спостережуваних або реєстрованих за допомогою, приладів різних характеристик подій і явищ складає сферу **описових наукових знань**, область фактів.

Сфера **пояснювальних знань** являє собою побудову пояснень (теорій), які можуть розрізнятися за безліччю підстав. Основні функції теорії в науковому пізнанні: пояснення і передбачення явищ і подій. Похідна функція - теоретичне узагальнення фактів і явищ. Слід розрізняти різні **типи наукових узагальнень** (І.І. Ільясов):

- Емпіричне узагальнення - об'єднання предметів і явищ за емпіричними, спостережуваними або вимірюваними підставами.

- Теоретичні узагальнення - об'єднання предметів і явищ з позицій єдиного способу пояснення їх структурних, функціональних або генетичних особливостей.

Типи теоретичних пояснень діляться за кількома підставами.

По-перше, предметна віднесеність теорії, тобто що конкретно пояснюється. Це може бути об'єкт (предмет) або процес розвитку і зміни об'єкта або явища, а також властивості об'єкта або процесу, їх склад, структура, функції, зв'язки тощо.

По-друге, зміст пояснювальних підстав і спосіб побудови теорії. Такими підставами можуть виступати внутрішні властивості самих пояснюваних об'єктів і характеристики їх зовнішніх зв'язків з іншими об'єктами.

Виходячи з таких підстав, І.І. Ільясов пише про такі **види пояснень**:

- **Атрибутивні пояснення** - пояснення однієї властивості об'єкта через іншу властивість цього ж об'єкта (аналіз шляхом виділення властивостей).

- **Складово-структурні пояснення** - пояснення предметів і явищ шляхом виділення їх складу, елементів і відношень між такими елементами (розкладання цілого на складові - аналіз шляхом виділення елементів, компонентів).

- **Функціональні пояснення** - пояснення будь-якого предмета або явища через його роль, функцію в більш складній системі предметів або об'єктів (аналіз шляхом виділення зв'язків і взаємних впливів предметів і явищ одне на одне).

- **Генетичні пояснення** - пояснення, що ґрунтуються на виділенні вихідної "одиниці-клітинки" - одиниці аналізу, потенційно містить всі основні властивості цілого, які визначають подальший розвиток-ускладнення явища (аналіз шляхом виділення вихідних одиниць з подальшим виявленням законів і умов їх розвитку).

По-третє, наявність або відсутність подальшого пояснення вихідних пояснювальних принципів (**однорядкові та багаторядкові пояснення**). Багаторядкові пояснення, в свою чергу, можуть бути: а) *лінійними* - що містять підстави такими, що спираються на послідовно зростаючу узагальненість пояснювальних підстав або глибину їх проникнення в структуру об'єкта.

По-четверте, кількість різних типів підстав, що використовуються в поясненні одного явища (*прості одноактні та складні*). Складні пояснення поділяються на: а) комбіновані - виникають шляхом пов'язання простих пояснень один з одним; б) змішані - з самого початку будуються як складні.

По-п'яте, можливість або неможливість спостерігати (гіпотетичність) в теоретичних поясненнях пояснюваного змісту і пояснювальних підстав.

Таким чином, у вітчизняній психології термінологічно представлено три способи методологічної організації психологічного дослідження і його результатів. Найсуттєвіші розбіжності між ними відкриваються при аналізі: а) онтологічної специфіки психічних явищ; б) при аналізі пояснювальних, теоретичних, знань і способів їх наукової побудови.

При використанні методології виділення одиниць аналізу різні способи пояснень зводяться до філософської тези про рух думки від одиниці аналізу (сутності явища) до його "розвинених форм" шляхом "сходження від абстрактного до конкретного" (В.В. Давидов). При використанні системного підходу не завжди розводяться пояснювальні і описові знання, що часто призводить до їх змішування. Предмети і явища узагальнюються, насамперед, за способом їх пояснення з будь-яких єдиних теоретичних (пояснювальних) позицій - з позицій певних пояснювальних принципів. Тому сучасна методологія повинна задавати орієнтування дослідника в різних способах пояснення явищ.

ЛЕКЦІЯ 7. ПРИНЦИПИ НАУКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

План лекції:

- 7.1. Відкритість системи принципів.
- 7.2. Принцип детермінізму. Види детермінізму.
- 7.3. Принцип активності та діяльнісний підхід.
- 7.4. Принцип системності.
- 7.5. Принцип розвитку.

Література:

1. Корнилова Т.В. Методологические основы психологии./ Т.В. Корнилова. – СПб.: Питер, 2008. – 320 с.
2. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. / Б.Ф.Ломов – М.: Наука, 1984. –
3. Лубовский Д.В. Введение в методологические основы психологии. Уч пособие для ВУЗов / Д.В. Лубовский – М.: МПСИ, Воронеж: МО-ДЭК, 2007. – 306 с.
4. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Теоретическая психология. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский – М.: Издательский центр "Академия", 2003. – 496 с.
5. Шарков Ф.И. Методология и методы психологического исследования. / Ф.И. Шарков– М.: Академический проект, 2006. – 256 с.

7.1 Відкритість системи принципів

Принцип - основне вихідне положення якої-небудь науки, теорії, вчення. У логічному сенсі принцип є центральне поняття, підстава системи, що представляє узагальнення та поширення будь-якого положення на всі явища тієї сфери, з якої даний принцип було абстрагований. Під принципом дії, який інакше називають **максимую**, мається на увазі, наприклад, етична норма, яка характеризує відносини людей у суспільстві.

У сучасній літературі поряд із загальним тлумаченням принципу використовується термін "**пояснювальні принципи психології**". Це основоположні положення, передумови або концепції, застосування яких дозволяє змістовно описувати передбачувані властивості і характеристики об'єкта дослідження і на підставі загальнонаукового методу, будувати процедури для отримання емпіричного матеріалу, його узагальнення та інтерпретації.

Пояснювальних принципів, як і базових категорій, що реалізуються в психологічних теоріях, досить багато (в різних джерелах їх число варіює від трьох до дев'яти). Але тільки частина їх претендує на статус загальних принципів психології.

Принципи і категорії орієнтують автора на певні цінності і парадигмальні шляхи побудови психологічного знання. Тим самим з'являється новий аспект порівняння психологічних теорій - з погляду представленої в них методології, відповідної тій чи іншій картині світу, яка "прочитується" в орієн-

тації її на певне розуміння організації наукового пізнання і загальну методологію. У такому метааналізі можна все ж виділяти лінії розвитку **загальної та часткової методології**. Наприклад, принцип детермінізму може розглядатися і як загальнонауковий, і приймати конкретні форми на стадіях розвитку власне психологічного знання. Тому, представляючи далі ряд принципів психології, ми будемо розрізняти їх як філософсько-методологічну складову і як складову конкретних психологічних теорій, які, в свою чергу, не можна уявити без використання тих чи інших базових категорій в їх конкретно-психологічному розумінні.

Визнання парадигмальності психологічної науки передбачає не тільки окреслення вже розроблених принципів, на які спирається часткова методологія, а й розвиток положень про відкритість системи принципів психологічного дослідження - і у зв'язку зі змінами в розумінні критеріїв науковості, і у зв'язку з відкритістю світу теорій, в яких може осмислюватися психологічна реальність.

Метапсихологічний рівень обговорення тих чи інших психологічних категорій може розглядатися окремо від пояснювальних принципів психології - такої точки зору дотримуються автори "Теоретичної психології" (А.В. Петровський, М.Г. Ярошевський), що виділили категоріальну систему і пояснювальні принципи в окремі розділи. В якості **основних принципів** ними були виділені три: *принцип детермінізму, системності та розвитку*. Але щодо ряду найбільш загальних категорій можна перемістити акценти з їх понятійного змісту на ті методологічні підходи, в рамках яких будується на їх основі психологічне пояснення.

Так, наприклад, категорія діяльності може розглядатися і серед інших категорій (особистість, спілкування), і як підстава для постулювання принципу, який може називатися принципом діяльнісної детермінації (діяльнісним принципом, принципом єдності свідомості і діяльності або діяльнісним підходом у психології). У будь-якому іншому варіанті категорія діяльності буде розглядатися як опосередкована.

Щодо інших принципів, наприклад системності, буде сказано, в основному, в загальнонауковому плані, оскільки різноманіття використання поняття "система" в психології таке, що в частково науковому значенні завжди необхідно згадувати конкретні психологічні школи, які абсолютно по-різному представляють реалізацію цього принципу в науковому дослідженні. Б.Ф. Ломов розглянув деякі принципи системного підходу в психології. О.К. Тихомиров показав, що не слід протиставляти принципи діяльнісного та системного підходів.

Відзначимо також, що ряд категорій виступали на різних етапах вітчизняної психології як принципоутворюючі. В першу чергу, це категорія особистості. Так, різними авторами формулювався "особистісний підхід як принцип психології". В даний час принцип особистісного опосередкування нерозривно пов'язаний як із діяльнісним підходом, так і з принципом активності, який розвивається в психології пізнання і психології особистості з різних теоретич-

них позицій (О.Г. Асмолов, Б.С. Братусь, Д.О. Леонт'єв, В.А. Петровський, С.Д. Смирнов та ін.).

О.К. Тихомиров ввів **принцип розширення методологічних основ психології**. Плуралізм мислення - одна з підстав уявлення принципів як відкритої системи, оскільки з подоланням постулату єдиності методологічного підходу (марксистської теорії пізнання) вітчизняній психології необхідно буде вводити нові принципи, адже світ теорій весь час розвивається.

7.2 Принцип детермінізму. Види детермінізму.

Принцип детермінізму (у психології) - визнання необхідності вивчати закономірні залежності психічних явищ від факторів, які їх породжують. Проявляється у **причинності** як сукупності обставин, що передують у часі наслідкам і викликають їх, але не вичерпуються цим пояснювальним принципом, оскільки існують й інші **форми детермінізму**:

- **системний детермінізм** - залежність окремих компонентів системи від властивостей цілого;
- **детермінізм типу зворотного зв'язку** - коли наслідок впливає на його причину);
- **статистичний детермінізм** (при однакових причинах виникають різні, в певних межах, ефекти, які підлягають статистичній закономірності);
- **цільовий детермінізм** – мета, що випереджає результат, як закон, визначає процес його досягнення та ін.

Розвиток наукового знання про психіку пов'язаний з розробкою різних форм принципу детермінізму. Тривалий час воно орієнтувалося на **механічний детермінізм**, який представляв обумовленість психічних явищ матеріальними чинниками або за зразком взаємодії об'єктів у світі механіки, або за зразком роботи технічних пристроїв (машин). Незважаючи на обмеженість цього погляду (психічні явища розглядалися тільки як наслідки зовнішніх впливів), воно дало психології її найважливіші вчення: про рефлекс, асоціації, афекти та таке інше.

У середині ХІХ ст. виник **біологічний детермінізм**, який відкрив своєрідність поведінки живих систем (вчення Ч. Дарвіна про природний добір) і затвердив погляд на психіку як необхідну для їх виживання функцію. Якщо механічний детермінізм представляв психіку побічним явищем (епіфеноменом), то тепер вона виступила як невід'ємний компонент життєдіяльності.

Надалі, коли було встановлено, що цей компонент має самостійне причинне значення, виник **психологічний детермінізм**, який отримав, однак, неадекватну теоретичну трактовку в ученні про особливу психічну причинність, яка ніби-то протистоїть матеріальній (В. Вундт).

Інше розуміння психологічного детермінізму склалося в працях натуралістів (Г. Гельмгольц, Ф. Дондерс, І.М. Сеченов та ін.), які показали, що зумовлені впливом зовнішніх об'єктів на організм психічні явища (образ, реакція вибору тощо) формуються за законами, відмінними від фізичних та біологічних, і на цій основі виступають як особливі регулятори поведінки. Впровадження в психологію ідей природничо-наукового психологічного детермінізму

му призвело до її відокремлення в самостійну галузь знання, що вивчає процеси, які підлягають власним закономірностям.

Нова форма детермінізму була розроблена марксистською філософією, згідно з якою активність свідомості людей корениться в їх способі життя (*макросоціальний детермінізм*). Це створило методологічні передумови для реалізації детермінізму на рівні психосоціальної організації людської діяльності. Основний принцип пояснення психіки людини з позицій діалектичного матеріалізму обумовлений положенням про те, що, змінюючи реальний, незалежний від свідомості світ своєю предметною діяльністю, її суб'єкт змінюється сам. Завдяки цій діяльності одночасно породжуються і "зовнішнє" (продукти матеріальної та духовної культури, в яких втілюються сутнісні сили людини), і "внутрішнє" (сутнісні сили людини, що формуються в процесі їх об'єктивації в цих продуктах). У цьому плані може бути осмислена "*самопричинність*" індивіда, уявлення про те, що індивід є причина себе в своїх взамовідносинах зі світом.

Можливість самопричинності базується на ідеї *синхронічної причинності*, згідно з якою кожен часовий зріз життя індивіда містить в собі події, що мають абсолютну новизну по відношенню до подій минулого (неможливість зведення теперішнього до минулого); саме такі інновації складають джерело самопричинності (А.В. Петровський).

Принцип детермінізму, будучи загальнонауковим, організовує різну побудову знання в конкретних науках. Це обумовлено своєрідністю їх предмета та історичною логікою його розробки. Стосовно психології: у розвитку детермінізму, який направляє вивчення та пояснення її явищ, виділяються кілька епох: механічний детермінізм, біологічний детермінізм, психічний детермінізм, макросоціальний детермінізм.

Століттями йшли пошуки різних **схем, що пояснюють психічне життя**. Першою віхою на цьому шляху стало вчення, яке виникло в давньогрецькій філософії - *гілозоїзм*. Природа уявлялася у вигляді єдиного матеріального цілого, наділеного життям. Гілозоїзм не поділяв матерію органічну і неорганічну, життя і психіку. З цієї живої праматерії виростають всі явища без втручання будь-яких зовнішніх творчих сил. Душа, згідно гілозоїзму, на відміну від стародавнього анімізму, мислилася невіддільною від кругообігу матеріальних стихій (повітря, вогню, потоку атомів), підпорядкованого загальним для всього космосу законам і причинам.

Вершиною античного детермінізму стало *вчення Арістотеля*. У ньому душа була зрозуміла як спосіб організації будь-яких живих тіл. Опора на нову біологію, яка відкрила своєрідність живого, відокремивши органічне від неорганічного, дозволила Арістотелю переосмислити поняття про причинність. Його найважливішим досягненням стало відкриття *невіддільності душі від живого тіла* як системи, що має цілісну організацію. Арістотель мислив живу істоту відмінною від інших природних тіл, вважаючи психічне за своєю сутністю біологічним (формою життя). Він вважав, що психічні явища залежать

не тільки від зовнішніх впливів, але і від орієнтації на ціль. Цей детерміністський погляд може бути названо *прабіологічним*.

Наукова революція XVII ст. створила нову форму детермінізму - *механічний детермінізм*. В епоху переходу до мануфактурного виробництва з винаходом і використанням технічних пристроїв схема їх дії стала прообразом причинно-механічної інтерпретації всього суцього, включаючи організм і його функції. Всю психологічну спадщину античності - вчення про відчуття, рухи, асоціації, афекти - переосмислюються крізь призму нових предметно-логічних конструктів. Їх ядром послужило пояснення організму як свого роду машини, тобто певним чином організованої і автоматично діючої системи. Машина виступила у вигляді моделі пояснення і людини, і природи.

Перша фаза розвитку детермінізму в цей час представлена психологічним *вченням Декарта*. Він відокремив душу від тіла, перетворивши поняття про душу в поняття про свідомість, але також відокремив тіло від душі, пояснивши його роботу за типом механізму, який автоматично виробляє певні ефекти: сприйняття, рухи, асоціації та найпростіші почуття. Сприйманням (сенсорним феноменам) протиставлялися природжені ідеї, тілесним рухам (рефлексам) - вольові акти, асоціаціям - операції і продукти абстрактного мислення, найпростішим емоціям - інтелектуальні почуття. Ця дуалістична картина "розщеплювала" людину надвоє (відповідно до декартової філософії людина - це осередок двох субстанцій: непротижної - духовної і протяжної - тілесної).

Поняття про організм істотно змінилося в середині XIX ст. під впливом двох великих *вчень - Ч. Дарвіна і К. Бернара*. Життю притаманна доцільність, спрямованість окремих цілісних організмів до самозбереження та виживання, всупереч руйнівним діям середовища. Дарвін і Бернар пояснили цю телеологічність (доцільність) *природними причинами*. Перший - відбором і збереженням форм, що випадково опинилися пристосованими до умов існування. Другий - особливим устроєм органічних тіл, що дозволяє завчасно включати механізми, здатні утримати основні біологічні процеси на стабільному рівні (згодом фізіолог У. Кеннон, з'єднавши бернарівські ідеї з дарвінівськими, дав цьому явищу спеціальне ім'я - гомеостаз). *Детермінація майбутнім*, тобто подіями, які ще не наступивши, визначають те, що відбувається з організмом в даний момент, - така особливість *біологічного детермінізму* на відміну від механічного, який не знає інших причин, крім попередніх і актуально діючих. При цьому, як показав Ч. Дарвін, детермінація майбутнім стосовно поведінки індивіда обумовлена історією виду. З цим була пов'язана радикальна інновація в розумінні детермінізму, який відтепер означав не "жорстку" однозначну залежність наслідків від причини, а імовірнісну детермінацію.

Відстояти своє власне місце серед інших наук психологія змогла лише за умови відкриття та вивчення причинних зв'язків і форм детермінації явищ, які були цим наукам невідомі і в їх поняттях незбагненні. Оскільки предметом психології ініціатори її відокремлення в самостійну, незалежну від філософії і фізіології (частиною яких вона перш вважалася) науку визнали свідомість як сукупність процесів у внутрішньому світі суб'єкта, то на перших по-

рах причинна підстава для цих процесів вбачалося в межах свідомості, де вони нібито і починаються, і закінчуються. Тому В. Вундт, який проголосив психологію самостійною наукою, висунув формулу про "*замкнутий причинний ряд*", або, інакше кажучи, про те, що одні явища свідомості викликаються іншими. На зміну вундтівській концепції, названій **структуралізмом**, приходять **функціоналізм**. Він зберіг колишню версію про свідомість, але зробив спробу надати йому роль діяльного агента у відносинах між інтересами організму і можливістю їх реалізації. Дія, що йде від суб'єкта, розглядалася як інструмент вирішення проблеми, а не механічна відповідь на стимул. Але кінцевою причиною тілесної дії залишалось все та ж, така, що не має підстав ні в чому зовнішньому, цілеспрямована свідомість суб'єкта, якій призначалась роль посередника між організмом і середовищем.

Незадоволеність функціоналізмом вела до його розпаду. Істинно психічні детермінанти подібні до тих, з якими мають справу інші науки. Вони діють об'єктивно, тобто незалежно від свідомості, і служать постійними регуляторами взаємовідносин між організмом і середовищем – природним і соціальним.

На рубежі ХХ ст. було відкрито, що реалії, зафіксовані в психологічних категоріях, не тільки можуть бути пояснені дією природних чи соціальних факторів, а й самі виконують активний детермінуючий вплив на життєдіяльність організму, а у людини - на її соціальні зв'язки. Категорії мислення, самосвідомості стали розглядатись як особливі детермінанти. Це був **психічний детермінізм**. Перші великі успіхи на шляху переходу від біологічного детермінізму до психологічного були пов'язані з розробками категорій образу, дії, мотиву.

Поряд з теоріями, стрижнем яких служило причинне пояснення психіки як творіння природи, склався напрям, орієнтований на вивчення її вкоріненості в *соціальному житті* людей. У ролі детермінант виступили форми соціального буття людей, культура, на чільне місце виступила активність. Проте, активність звелася до адаптації, до зміни дій організму з метою виживання в середовищі, але без створення світу культури. Цей світ соціальний, бо виникає в системі суспільних відносин, і сутність людини не що інше, як сукупність цих відносин. Трудова дія і пізнавальна активність являють собою єдине ціле. Аналіз праці відкриває якісну своєрідність людського спілкування, роль мови як особливого знаряддя, що опосередковує створення і використання знарядь праці і становлення на цій основі принципово нових психологічних структур. У вітчизняній психології радянського періоду виник напрямок, ключовою категорією якого став термін "**діяльність**". Піонером її розробки виступив М.Я. Басов, який трактував людину як "діяча в середовищі" і розумів під діяльністю "предмет особливого значення, таку сферу, яка має завдання, що не розв'язані ні в якій іншій сфері." М.Я. Басов запросив в керований ним науковий центр філософа С.П. Рубінштейна, праці якого зіграли вирішальну роль у тому, що у вітчизняній психології утвердився як домінуючий принцип "**єдності свідомості і діяльності**".

Відштовхуючись від уявлень М.Я. Басова з приводу "морфології" (будови) діяльності, О.М. Леонт'єв розробив новаторський діяльнісний підхід, запропонувавши концепцію предметної діяльності, між зовнішньою і внутрішньою будовою якої існує взаємна детермінація. Тому задані суспільним характером праці фактори виступили в ролі детермінант психічної організації особистості та її розвитку (як у філогенезі, так і в онтогенезі).

В іншому аспекті пояснення детермінації психіки було розвинене Л.С. Виготським. Макросоціальні фактори виступили у нього не в формі трудової діяльності з освоєння об'єктів природи, а в образі спілкування, опосередкованого знаками, значеннями та цінностями культури. Оскільки спілкування є спочатку міжособистісним, то, щоб відмежувати соціальне від духовно-культурних основ людського буття, Л.С. Виготський у своєму конкретно-науковому вивченні психіки поєднав макросоціальний рівень детермінації з мікросоціальним.

Коли *групова дія і співпраця* увійшли в психологію як нові детермінанти, це призвело до нових поворотів у розвитку ідеології психічного детермінізму. За вихідну точку став прийматись соціальний досвід, спілкування, об'єктивна взаємодія індивідів, ефектом чого стає його суб'єктивна проекція. Такий погляд став відправним для нової форми психічного детермінізму - механізму *перетворення соціальних відносин і дій у внутрішні*.

Постулат Л.С. Виготського про те, що відносини опосередковані знаками, додав розробці психічного детермінізму новий вимір. Якщо до цього в пояснювальних схемах домінувало діадичне відношення (соціальне – індивідуальне), то при зверненні до знакових систем, в яких втілені системи смислів і значень, оперуванні ними (спершу в зовнішньому, потім у внутрішньому діалозі) свідомість включається ще в одне (слідом за спілкуванням) об'єктивне, незалежне від свідомості коло явищ - світ культури.

7.3 Принцип активності та діяльнісний підхід

Згідно наступному принципу - **активності** - особистість має властивості ініціативи, свободи вибору і характеризується вибірковою поведінкою

Принцип активності трактується по-різному:

Відповідно до першої точки зору активність асоціюється з **поняттями вибіркової та упередженості поведінки** людини. Пізнання світу залежить від її цінностей, установок, інтересів. Цей підхід знайшов відображення в концепціях М.О. Бернштейна, П.К. Анохіна, Д.Н. Узнадзе.

У відповідності з другою точкою зору активність розглядається не стільки з точки зору упередженості, скільки з позиції **творчої діяльності та продуктивності** (П.Я. Гальперін, О.М. Леонт'єв). Стверджується, що в реальному житті людина зустрічається з невизначеністю, стикається з проблемою зіставлення власних цілей і вимог ситуації, неузгодженість між якими призводить до необхідності творчо мислити і приймати самостійні рішення.

Третя точка зору визначає активність через адаптивну природу людської діяльності, через поняття *надситуативної поведінки*, що долає стереотипи, шаблони, звичні дії.

На теоретичному рівні дослідження принцип активності пов'язаний з вивченням *динамічних аспектів поведінки*, зокрема з проблемою мотивації.

Категорія активності може розглядатися як більш широка порівняно з категорією діяльності. Принцип активності реалізовувався в ряді концепцій: в теорії онтогенетичного розвитку А. Валлона він направляє виділення особливого предмета вивчення - *емоційно-тонічної активності*, що діє в єдиній системі з предметно-спрямованими діями; в вюрцбургській школі виділяли *активність мислення* як підставу для того, що не можна зводити його регуляцію до асоціативних механізмів; в культурно-історичній концепції активність суб'єкта виступила як *активність в перетворенні власної психіки* на основі використання стимулів-засобів.

Роль принципу активності в загальнопсихологічному сенсі була обґрунтована саме у вітчизняній культурно-діяльнісній школі (цей термін О.Г. Асмолов ввів для того, щоб вказати на успадкування і розвиток загальною психологічною теорією поглядів Виготського - Леонтєва - Лурії). Таким чином, принцип активності можна розглядати як пов'язаний саме з реалізацією діяльнісного підходу в психології.

Л.І. Анциферова, розглядаючи принцип зв'язку психіки і діяльності, погоджується з тим, що аналіз діяльності показує нерозривний зв'язок діяльності і свідомості з навколишнім людиною світом. Вона підкреслює заслугу С.Л. Рубінштейна в тому, що перша проблема була включена в другу і тим самим закріпилося діалектико-матеріалістичне розуміння принципу детермінізму: "Принцип діяльності стає в цьому випадку частиною принципу детермінізму, розкривала конкретно процес руху від зовнішнього до внутрішнього і від внутрішнього до зовнішнього". С.Л. Рубінштейн висунув принцип єдності свідомості і діяльності, а О.М. Леонтєв розширив його, висунувши *принцип єдності психіки* (в її різних формах) і *діяльності*.

У більш широкому контексті принцип активності протиставляється *принципу реактивності* (дихотомія активності - пасивності не витримує критики в силу незастосовності категорії пасивності вже до найпростіших варіантів психічної діяльності). Відмінними рисами психологічних концепцій, що реалізують принцип реактивності, є уявлення про реактивну і в цьому сенсі пасивну природу людини, що ґрунтуються на аналогії між людиною і машиною. Принцип реактивності реалізується в змістовно різних підходах - рефлексорному, біхевіористському, когнітивному (якщо будуються схеми пізнавальних процесів, виходячи з "комп'ютерної метафори") тощо. Принцип активності також мав у філософії та психології теоретично різні підстави і втілення.

О.Г. Асмолов назвав *формулою активності* слова О.М. Леонтєва "внутрішнє (суб'єкт) діє через зовнішнє і тим саме себе змінює", включивши в принцип активності положення про саморух, саморозвиток діяльності.

Говорячи про активність психічного відображення, виділяють такі його *властивості*, як *селективність* і *упередженість*. Вибірковість і *спрямованість* психічних процесів можуть розглядатися як власне ознаки активності відображення. Це не цілком виправдано - зводити активність тільки до селективності або вибіркового характеру діяльності. Останнє швидше характеристика реактивних процесів, коли мається безліч впливів і організм змушений вибирати, на яке з них реагувати, ніби "фільтруючи" одні впливи від інших. Посилання ж на упередженість скоріше вказує на джерела феномену активності.

При аналізі переходу від стимульної парадигми до діяльнісної при побудові образу було виділено три *параметри прояву активності* (С.Д. Смирнов):

- ініціювання дії суб'єктом;
- спрямованість на зміну зовнішньої дійсності;
- "відставленість" в часі і просторі акту діяльності від остаточного результату, з одного боку, і від подій, що його ініціювали - з іншого, а також наявність між ними багатьох дій, які їх опосередковують (якщо так можна висловитися, їх віддаленість один від одного в просторі структурних елементів діяльності, яка може прямо не корелювати з їх просторовою і часовою відставленістю).

Реалізація принципу активності стосовно пізнавальних психічних процесів йшла в радянській психології саме по шляху їх діяльнісного трактування. У фізіології активності М.О. Бернштейном були відкриті *закони регуляції дії* як закони їх породження і побудови, а в роботах О.М. Леонтьєва - особливості *подвійний детермінації побудови образу* (властивостями об'єкта і завданнями суб'єкта). Цільова регуляція при дослідженнях сприймання, пам'яті і мислення також розумілася як регулююча роль активності суб'єкта. Нарешті, дослідження активності суб'єкта як *внутрішніх моментів його саморозвитку* і самодетермінації стали реалізацією принципу активності в галузі досліджень особистості.

Само по собі визнання цільової причини ще не говорить про реалізацію принципу активності. Так, в дослідженнях К. Левіна вона могла означати досягнення принципу рівноваги (гомеостазу у відносинах особистості і середовища). Підпорядкованість поведінки заздалегідь встановленій меті - це скоріше характеристика адаптивності. Але людина характеризується і неадаптивними діями, прагненням до порушення гомеостазу. У теорії В.А. Петровського неадаптивна активність особистості, вихід за рамки ситуативно заданих вимог (безкорисливий ризик) стали таким же предметом вивчення, як самоактуалізація у А. Маслоу. Самі процеси постановки мети виступили у О.К. Тихомирова та В.А. Петровського тими етапами самодетермінації, за якими вже не передбачалося розділення їх діяльнісних структур (хоча самі вони ставали регуляторами дій). Принцип активності при цьому не обов'язково прямо формулювався його прихильниками.

У той же час слід визнати, що співвіднесення психологічних уявлень про активність та діяльності (як молярної одиниці активності людини - у розумінні О.М. Леонтєва) призводить до непростих схем співвіднесення понять, які представляють діяльні структури і фіксують аспекти активності, які лише у своєму генезі мають діяльні підстави. Це вже названі поняття образу світу, цілепокладання, надситуативної активності особистості та інші.

7.4 Принцип системності.

Найважливіший постулат **принципу системності** в психології свідчить, про те що всі психічні процеси організовані в багаторівневу систему, елементи якої набувають нових властивостей, що задаються її цілісністю.

У загальній методології поняття системи є надзвичайно широким.

Розрізняють:

- *матеріальні системи* (наприклад, система "організм – середовище");
- *ідеальні системи* (наприклад, знакові);
- *соціальні системи*.

Таким чином, принцип системності означає розгляд будь-якого предмета наукового аналізу з певних позицій: виділення складових системи елементів і структурно-функціональних зв'язків, обґрунтування її рівнів і системоутворюючих чинників, єдності організації та функцій, стабільності та управління.

Після виходу в світ в 1957 році книги Л. Берталанфі "Загальна теорія систем" категорія системи з філософсько-методологічної перейшла в інший статус - назви *пояснювального принципу*, який конкретизується різним чином в науковому пізнанні. Одночасно з'явилося безліч конкретних теорій систем, які містять також інші принципи, ніж заявлені в загальній теорії систем. Теоретичний розвиток наук вже в ХІХ ст. створив передумови системного розуміння стосовно живих організмів.

Реалізацію системного принципу в теорії пізнання - до його формулювання як філософсько-методологічного - пов'язують з підходом К. Маркса до аналізу економічних систем і теорією походження видів Ч. Дарвіна. Розвиток кібернетики як загальної теорії управління також називають провідною серед *передумов* формулювання принципу системності.

Системний підхід, як вказують А.В. Петровський і М.Г. Ярошевський, не був "винайдений" філософами, він імпліцитно був присутнім в багатьох наукових розробках. Так, наприклад, він був представлений в біологічних теоріях К. Бернара і У. Кеннона. К. Бернар ввів поняття *саморегуляції* в нову наукову модель організму. Він запропонував *теорію "двох середовищ"*, в рамках якої внутрішнє середовище організму розглядалось як система, що забезпечує його виживання в зовнішньому середовищі. У. Кеннон стверджував принцип системності як принцип *гомеостазу*, що забезпечує динамічну сталість властивостей системи в її протидії факторам, що загрожують їй руйнуванням. Тим самим він прийшов до формулювання "*загальних принципів організацій*", які відрізняють системи від не систем. Принцип системності був

представлений також в ученнях про біоценоз, що розвивалися в генетиці, соціології та психології.

Автори "Теоретичною психології" (А.В. Петровський і М.Г. Ярошевський) виділили п'ять *принципів*, які можна розглядати як попередники принципу системності в психології: *холізм, елементаризм, еkleктизм, редуцціонізм, зовнішній методологізм*. Щодо останніх трьох можна сперечатися в тому сенсі, що вони представляють певні методологічні підстави оцінки побудови теоретичних психологічних пояснень і не обов'язково асоціюються з принципом системності. У той же час перші два безсумнівно фокусують передумови власне системного аналізу в психологічних знаннях.

Холізм в перекладі з грецької - це цілий (весь), тобто первинне начало, яке поза збереження цілісності втрачає свою сутність. В психології такими цілісностями виступали душа, організм, машина ("картезіанський» людина"), особистість, свідомість.

Елементаризм (атомізм) - принцип, що передбачає з'єднання в цілому окремих елементів, сутності яких не змінюються цілим. У психології свідомості це був структуралізм В. Вундта і Е. Тітчінера.

Зародження системного підходу пов'язують з ім'ям Арістотеля. Це первинне трактування організму як системи, спроба углядіти в душі специфіку людської форми організму, зачатки концепції гомеостазу (стабільність зсередини всупереч впливам ззовні), доцільності як прояви цільової причини, а також принципу активності як руху в бік і форми, і цілі. Душа і тіло в концепції Арістотеля не можуть бути роз'єднані як сутності. Душа - *системоутворюючий принцип* життя тіла.

У подальшому принцип системності з'являється вже в іншому трактуванні в XVII ст., коли за законами механіки пропонується побудова цілісності людини як рефлекторної машини. Декартом затверджувалася подвійна детермінація душі активними внутрішніми станами і пристрастями як пасивними станами, що виникають під впливом тілесного (фізичного).

У біологічних теоріях активність організму підкоряла рівень психічної адаптації до середовища (активність душі тут була не потрібна, а образ служив меті пристосування). В гештальттеорії було розроблено принцип ізоморфізму між свідомістю та структурами тіла (В. Вертгеймер та К. Келер). Він припускав, що просторова конфігурація сприйняття ізоморфна просторовій конфігурації відповідних ділянок збудження в мозку. Психофізичний ізоморфізм припускав топологічну, а не метричну відповідність. Ізоморфізм означає наявність однозначної (*власне ізоморфізм*) або часткової (*гомоморфізм*) відповідності структури однієї системи структурі іншої.

У психоаналізі системність була розглянута в співвідношенні роботи свідомості і несвідомого, яка назовні проступає скоріше в порушеннях регулятивної функції цілісної структури особистості.

XX століття додало в критерії системності нове розуміння *цільової регуляції поведінки* - як біологічної, економічної чи іншої доцільності, не пов'язаної з психологічним уявленням про цілі.

Доцільність А.В. Петровським та М.Г. Ярошевським трактується як один з проявів принципу системності. Так само це представлено і у прихильників конкретних теорій систем (наприклад, у Р. Акоффа стосовно "цілеспрямованих систем").

Розвиток уявлень про психологічні системи відбулось в школі Л.С. Виготського. З одного боку, це було зверненням до соціальної детермінації, виражене в поняттях соціальної ситуації, з іншого - в уявленнях про знакові системи як шлях культурної детермінації. У теоріях І.М. Сеченова та Л.С. Виготського можна бачити перші методологічні підходи, які об'єднали орієнтації на *причинний і системний аналіз* психічного і разом з тим вихід його в інші системні рівні зв'язків (нейрофізіологічної та соціальної реальностей).

І.П. Павлов продовжив матеріалістичне вчення про дві сигнальні системи, які опосередковують зв'язок поведінки з зовнішнім світом. Новий контекст - *соціокультурної детермінації* - було введено завдяки уявленням Л.С. Виготського про знаки як психологічні знаряддя людини, що змінюють природу психічних функцій і це дозволяє говорити про те, що "не тільки мозок керує людиною, але і людина – мозком".

Реалізація системного принципу представлена в дослідженнях Г.Ш. Мамардашвілі. Системно-діяльні об'єкти стали предметом цілої методологічної школи Г.П. Щедровицького. Хоча сам він вважав термін "предмет науки" в новій ситуації неприйнятним, запропонувавши уявлення про *мислєдіяльність* як новий шлях пізнання: "... психологія - це особлива сфера мислєдіяльності, яка по суті справи захоплює весь універсум життєдіяльності, весь соціум, з безліччю наукових предметів і різного роду технік - антропотехнік, психотехнік, культуро-технік і цілий ряд практик ... включаючи практики "комунікації" і "взаємодії". Але передбачуваний в багатьох методологічних розробках вихід психічного назовні - у нові системні зв'язки, обминаючи психологічну теорію, - не завжди задовольняє ті підстави, заради яких цей принцип колись вводився: рівневого аналізу і розкриття системоутворюючих зв'язків для більш адекватної характеристики тих чи інших досліджуваних систем".

На можливість розуміння психічного як системи в рамках саме побудови психологічної теорії вказував О.К. Тихомиров, кажучи про використання Л.С. Виготським поняття *психічних систем*.

В іншому втіленні принцип системності стосовно до психологічного аналізу розроблявся Б.Ф. Ломовим. У монографії "Методологічні та теоретичні проблеми психології" він виділив ряд *особливостей принципу системності* як найбільш важливого для побудови "загальної теорії" психологічної науки. Не можна не бачити тут переклички з ідеєю Л.С. Виготського про створення загальної психології на єдиній теоретичній платформі як засіб подолання кризи в психології, хоча сам автор такого контексту не планує.

В.А. Барабаншиків, пише про використання в якості найважливіших передумов розглянутої системної концепції двох *ключових ідей* філософсько-

психологічної концепції С.Л. Рубінштейна: ідеї "*полісистемності* буття людини і *інтегральності* його якостей і властивостей". Третьою ідеєю стало *уявлення про єдність психічного відображення і діяльності суб'єкта*, видозмінює саму дійсність. Принцип детермінізму при цьому висував на перший план активну роль внутрішніх умов і "необхідність саморуху" психічного.

Системний підхід вбачався Б.Ф. Ломовим як трактування "психічного в тій безлічі зовнішніх і внутрішніх відносин, у яких вона існує як ціле". Ним конкретизувалися наступні *шляхи реалізації системного підходу в психології*.

По-перше, потрібно розгляд явища *в кількох планах* (або аспектах): мікро- і макроаналізу, специфіки його як якісної одиниці (системи) і як частини родовидової макроструктури.

По-друге, це розгляд психічних явищ як *багатовимірних*, для яких абстракція, реалізована послідовним їх розглядом у якомусь одному плані, не повинна закривати всіх інших можливих планів.

По-третє, система психічних явищ (а також окремих психічних процесів і станів) повинна розглядатися як *багаторівнева і ієрархічна*. Багаторівневність розглянута автором на прикладі антиципації, яку як психічний процес можна аналізувати на субсенсорному, сенсомоторному, перцептивному рівнях, рівні уявлень і мовленнєво-мислительному. Кожен рівень відповідає рівням складності вирішуваних завдань, а в реальній діяльності всі вони взаємопов'язані. Аналогічна схема виділення рівнів реалізується для процесів прийняття рішень, мислення, творчості.

Взаємовідносини між підсистемами є динамічними і залежать від *системоутворюючого фактора*, що об'єднує в функціонування цілого окремі механізми, реалізовані на тому чи іншому рівні *Співвідпорядкованість і автономія рівнів* - найважливіші умови саморегуляції системи. З різними рівнями можуть бути співвіднесені різні психологічні закони.

По-четверте, множинність відносин, в яких існує людина, тягне за собою *множинність і різнопорядкованість його властивостей*. Побудова "піраміди" цих властивостей передбачається в кооперації з іншими науками.

По-п'яте, системний підхід пов'язується із *зміню в розумінні принципу детермінізму*. І лінійний детермінізм, і імовірнісний являють собою лише окремі випадки детермінації. Оскільки принцип існування людини є "полісистемним" (вона істота і біологічне, і соціальне, до того ж, психічні явища можуть бути віднесені до різних рівнів), то не може бути універсальної форми детермінації. Детермінація може розглядатися і як біологічна, і соціальна, і як каузальний зв'язок і як некаузальні типи зв'язку. Це типи зв'язків, що співвідносяться з поняттями "умова", "фактор", "підстава", "опосередковування" та ін.

Нарешті, по-шосте, системний підхід співвідноситься з принципом розвитку, оскільки *системи існують тільки в розвитку*. У розвитку відбувається і зміна детермінант, і їх взаємодія (специфічне на кожній стадії). При цьому розвиток може включати і лінії прогресу і лінії регресу. Розвиток - це розв'я-

зання протиріч між зовнішнім і внутрішнім, між причинами та умовами, між системами і підсистемами, між рівнями тощо.

Представлений *принцип системного аналізу* розділяється мабуть, більшістю сучасних психологів. Але від такої широкого трактування до реалізації його в психологічних теоріях проходить етап змістовного орієнтування авторів на власні трактування зазначених вище положень. Зокрема, це переваги "парадигмального" характеру, пов'язані з різним розумінням і діяльнісного принципу, і принципу активності, і регулятивної функції психічного.

Підхід Б.Ф. Ломова викликав заперечення через недостатнє визначення специфіки власне психологічних систем. Так, О.К. Тихомиров вказував на обговорення істотних відмінностей між сучасними апеляціями до багаторівневості регуляції процесів в загальній теорії систем і вивченням психологічних систем в рамках культурно-історичного та діяльнісного підходів. Не завершена також суперечка вітчизняних психологічних шкіл про системну будову свідомості і про роль знакових систем.

Між різними психологічними теоріями суперечки йдуть не про принцип системності, а про те, як розуміти самі психологічні системи. Таким чином, справа швидше за обґрунтуваннями того, що дає принцип системності додатково до надання пояснювальної схеми в рамках тієї чи іншої психологічної теорії.

Л.І. Анциферова і О.А. Буділова розглядали *системно-історичний підхід як реалізацію принципу детермінізму в історії психологічного знання*. Він припускав аналіз провідної ролі філософських проблем, єдність історичного і логічного аналізу, відображення мінливого об'єкта в русі теорій, а також розгляд та оцінку психологічних теорій минулого з позицій більш високих ступенів розвитку науки.

Припущення про багаторівневу детермінацію зміни психологічних теорій реалізується в трьох *рівнях їх аналізу*:

1) наукознавчий рівень (умови виникнення теорії, коло її проблем і понять, специфіка її практики); тут шари різної "давнини" розглядаються в аспектах їх перетворення більш пізніми поглядами автора; одночасно виявляється зв'язок з епохальними історичними подіями, панівною філософією, особистістю вченого;

2) рівень історичності об'єкта дослідження, в якості якого виступає особистість; цей рівень реалізований стосовно до становлення теорій особистості в західній психології; він представлений також в аналізі історичної зміни основних дискусій у вітчизняній психології;

3) рівень внутрішньої організації особистості, на якому обговорюються "зв'язки історії індивідуального розвитку особистості з її організацією".

Зрозуміло, що для такого типу аналізу можливе виділення та іншого предмета психології (з обґрунтуванням системного погляду на нього).

7.5 Принцип розвитку

Принцип розвитку – є необхідним при дослідженні психологічних явищ і особистості людини і аоплягає в необхідності виявляти їх закономірні зміни в процесах філо-, онто- і соціогенезу.

У Дж. Локка склалася ясно виражена генетична точка зору, і з цього часу з нею починають рахуватися в психології. Будь-яке явище, що розглядається психологом, може отримати адекватне пояснення, якщо воно стає предметом *вивчення в його розвитку*. Це відноситься як до філогенетичних процесів, що характеризує психіку тварин, так і до онтогенезу тварин і людини, а також до процесів соціогенезу, що протікає в суспільно-історичних умовах. Стосовно до особистості, найважливішим чинником її розвитку є історіогенез, тобто освоєння культури як найважливішої сторони накопиченого людством соціального досвіду. Біологічне у особистості, що розвивається, виступає в перетвореній формі як соціальне.

При цьому слід теоретично розрізняти *соціалізацію* як процес і результат освоєння досвіду (як культури, так і антикультури) і включення людини в системоутворення, яке розуміється як цілеспрямована і планомірно здійснювана соціалізація в інтересах людини та суспільства, до якого він належить.

Соціалізація має стихійний характер на відміну від освіти, що припускає спеціальну педагогічну організацію. Є обґрунтованими спроби протиставити навчання і виховання як компоненти освітнього процесу. Немає такої форми навчання, яка б імпліцитно не включала в себе виховну функцію. У той же час, виховуючи людину, неможливо вилучити із цього процесу елементи навчання. Так, формування навички стає базою для виникнення звички, яка не може виникнути сама по собі, поза того чи іншого моменту навчання.

У теоретичному плані становить значний інтерес як предмет обговорення питання про співвідношення навчання і розвитку (Ж. Піаже, Д. Брунер та ін.). Найбільш продуктивний підхід до вирішення цієї дискусійної проблеми був запропонований Л.С. Виготським, який показав детермінованість розвитку процесами навчання, в більш широкому розумінні - освіти.

Це знімає питання про з'ясування ролі спадкового (біологічної) фактора в його зіставленні з культурно-історичними, соціально обумовленими детермінантами, серед яких найважливіше значення мають процеси навчання. Біологічне і соціальне, спадкове і набуте, і їх визначальне значення протягом багатьох років, так чи інакше, стає вихідним пунктом для побудови різних теоретичних конструкцій, що реалізують принцип розвитку (психоаналітичні течії, біхевіоризм, необіхевіоризм, концепція рекапітуляції С. Холла, теорія конвергенції факторів В. Штерна та ін.).

У вітчизняній психології інтенсивно проводилися дослідження у сфері порівняльної психології, зверненої до філогенезу у тваринному світі (В.А. Вагнер, Н.М. Ладигіна-Котс, Г.З. Рогінський, В.Н. Боровський та ін.), а

також у дитячій (віковий) психології, яка була інтегрована в комплекс педагогічних наук (Л.С. Виготський, П.П. Блонський, М.Я. Басов та ін.).

У роботах як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, принцип розвитку трактувався як взаємозв'язок змін психологічних явищ і причин, які їх породжують. При цьому бралася до уваги залежність перетворень психічних явищ від їх включеності в цілісну систему.

Новоутворення в ході психічного розвитку характеризувалися необоротністю змін, їх спрямованістю, закономірністю перетворень, їх трансформацією від етапу до етапу розвитку, "надбудовою" нових перетворень над попередніми, що мають не тільки кількісні, а і якісні параметри. Як з'ясувалося, найбільш продуктивний такий підхід до побудови теорій, звернених до психічного розвитку, в якому знаходяться в органічному поєднанні ідеї спадкоємності і якісної своєрідності ступенів (етапів, періодів, епох) розвитку.

Якщо до початку 1970-х рр. в психології домінувала проблема розвитку психіки, то в наступні десятиліття було здійснено перехід до вирішення питання про розвиток особистості людини, до побудови відповідної періодизації його етапів.

Л.І. Анциферова дає таке визначення цього принципу: під *розвитком* у широкому сенсі зазвичай розуміється зміна або функціонування системи, що супроводжується появою нової якості (виникненням якісних новоутворень).

Вона виділяє наступні *особливості такого процесу*, важливі для психології та педагогіки:

1) Незворотність. Будь-яка деградація, зворотний розвиток, не є дзеркальним відображенням поступального розвитку; повернення системи на вихідний рівень функціонування можливе лише за одним або кількома показниками - повне відновлення того, що було раніше, неможливо.

2) Будь-який розвиток включає в себе дві діахронічні структури - прогрес і регрес. Прогресивний розвиток (від нижчого до вищого, від простого до складного) обов'язково включає в себе елементи регресії вже хоча тому, що вибір одного з напрямків розвитку залишає нереалізованими багато інших (за все треба платити).

3) Нерівномірність розвитку. Періоди різких якісних стрибків змінюються поступовим накопиченням кількісних змін (кризові та латентні періоди розвитку).

4) Зигзагоподібність розвитку. Неминучим у всякому розвитку є не тільки уповільнення, але і повернення назад, погіршення функціонування системи як умова нового підйому. Цей феномен пов'язаний з формуванням принципово нових структур, які на початкових етапах функціонування працюють в деякому сенсі гірше, ніж старі.

У таких переходах зазвичай виділяються три *фази*: фаза дезорганізації і кризи, що завершується перебудовою, виникненням нової структури; Сентизивні періоди розвитку та реалізації нових можливостей; критичний період - зниження темпів розвитку, підвищення вразливості системи.

При появі нового рівня функціонування старий не знищується, а зберігається з деякими специфічними тільки для нього функціями в якості одного з ієрархічних рівнів нової системи. Так, перші дві стадії розвитку мислення - наочно-дієве мислення і образне мислення - не зникають з появою понятійного, але зберігаються в якості особливих форм для вирішення завдань певного типу.

Поряд з тенденцією до якісної зміни і переходу на більш досконалі рівні функціонування всякий розвиток здійснюється в єдності з тенденцією до стійкості, збереження досягнутого і відтворення сформованих типів функціонування. Інакше кажучи, успішний розвиток неможливий без сильної консервативної тенденції.

Роль спадковості і середовища в психічному розвитку, положення про "провідну діяльність", в ході якої відбувається становлення значущих для наступних періодів новоутворень, періодизації розвитку, моделі розвитку особистості та ряд інших тем кумулюють проблеми, пов'язані з розумінням принципу розвитку.

Одна з недостатньо освітлених проблем - *зміна одних законів і факторів детермінації розвитку іншими*. О.М. Леонт'єв сформулював наступну основну закономірність: закони біологічної еволюції змінюються в філогенезі законами суспільно - історичного розвитку. Розвиток психіки в онтогенезі будується на основі привласнення людиною суспільно-історичного досвіду.

Л.І. Божович зазначила зв'язок принципів активності, розвитку та системності: "В процесі розвитку відбувається якісне перетворення самої особистості дитини, причому відбувається воно на основі його власної активної діяльності та його власного активного ставлення до середовища". Міжфункціональні системні новоутворення закріплюють становлення специфічних тільки для людини функціональних систем (мовного мислення, логічної пам'яті, категоріального сприйняття, здатність ставити цілі тощо).

Складність розуміння принципу розвитку в психології пов'язана з тим, що *розвиток* виступає і як *предмет вивчення*, і як *базова категорія*, і як *пояснювальний принцип*. Психологія розвитку (і акмеологія) виділена в окрему предметну дисципліну, що взаємодіє із загальною психологією, психогенетикою, психологією особистості. Аналіз розвитку як агенезу психічних явищ відбувається з абсолютно різних теоретичних платформ в рамках різних психологічних шкіл. У самому ж принципі розвитку необхідно, мабуть, виділяти зміни його інтерпретацій не тільки в психологічних теоріях, але і в різних парадигмах, що ще не стало предметом спеціальних робіт.

Узагальнення положень психологічних теорій, що демонструють реалізацію в них тих чи інших принципів, - закономірний і звичний шлях виокремлення конкретної наукової методології в психологічних дослідженнях. Менш звичним є аналіз того, якою мірою в конкретній науковій теорії реалізується той чи інший декларований принцип. Дискусії в психології стали важливим засобом прояснення принципів.

ЛЕКЦІЇ 8, 9. КАТЕГОРІЯ ВІДОБРАЖЕННЯ В ПСИХОЛОГІЇ

План лекції:

- 8.1. Категоріальний лад психології.
- 8.2. Відображення з точки зору різних підходів.
- 8.3. Системна природа психічного відображення.
- 9.1. Рівні психічного відображення..
- 9.2. Активність психічного відображення.

Література:

1. Корнилова Т.В. Методологические основы психологии./ Т.В. Корнилова, С.Д Смиронов, СПб.: 2008. – 320 с
2. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии./ Б.Ф.Ломов – М.: Наука, 1984. – 444 с.
3. Маланов С.В. Методологические и теоретические основы психологии. / С.В. Маланов. – М., Владимир: Заря, 2005. – 336 с.
4. Корольчук М.С. Методологічні та теоретичні проблеми психології. – К.: Эльга, 2008. – 336 с.
5. Петровский А.В. Основы теоретической психологии. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский - М.: ИНФРА-М,1998. — 528 с.
6. Смирнов С. Д. Психология образа: Проблема активности психического отражения. / С.Д Смирнов— М.: Издательство Московского Университета, 1985. — 232 с.

8.1 Категоріальний лад психології

Формулюючи в якості одного з принципів теоретичної психології *принцип відкритості категоріального апарату*, дослідники отримують можливість розширити базисні категорії за рахунок психологічного осмислення інших понять, що фігурують в психології, і, таким чином, можуть бути побудовані діади: базисна категорія - метапсихологічна категорія.

В даний момент розробки проблем теоретичної психології може бути відзначена можливість висхідного руху конкретизації базисних психологічних категорій у напрямку метапсихологічних категорій різного ступеня узагальненості і конкретності.

Вимальовується наступний ряд гіпотетичних *відповідностей між базисними і метапсихологічними категоріями*:

- Образ → Свідомість
- Мотив → Цінність
- Переживання → Почуття
- Дія → Діяльність
- Ставлення → Спілкування
- Індивід → Я

Обумовлений нижче *співвідношення базисних і метапсихологічних категорій* може бути осмислено наступним чином: у кожній метапсихологічній категорії розкривається деяка базисна психологічна категорія через співвідне-

сення її з іншими базисними категоріями (що дозволяє виявити укладену в ній "системна якість"). В той час як в кожній з базисних категорій кожна інша базисна категорія існує приховано, "згорнуто", кожна метапсихологічна категорія являє собою "розгортку" цих латентних утворень. *Взаємовідносини між базисними категоріями психології можна показати так: кожна відбиває кожну.* Якщо ж спробувати показати *взаємини між базисними і метапсихологічними категоріями*, то це виглядатиме наступним чином: " базисна категорія містить в собі ціле (метапсихологічну категорію).

У логічному відношенні кожна метапсихологічна категорія являє собою суб'єкт-предикативну конструкцію, в якій положення суб'єкта займає певна базисна категорія (один із прикладів: "образ" як базисна категорія в метапсихологічній категорії "свідомість"), а в якості предиката виступає співвідношення цієї базисної категорії з іншими базисними категоріями ("мотивом", "дією", "ставленням", "переживанням").

Відповідно до принципу відкритості категоріальної системи теоретичної психології ряд базисних психологічних категорій, як і ряд метапсихологічних, відкритий. Можуть бути запропоновані три *версії, що пояснюють це.*

1) Деякі психологічні категорії (як базисні, так метапсихологічні) ще не досліджені, не виявлені як категорії теоретичної психології, хоча в конкретних психологічних концепціях вони фігурують на правах "працюючих" понять.

2) Деякі категорії народжуються тільки сьогодні; як і все, що виникає "тут і тепер", вони виявляються поки за межами актуальної саморефлексії науки.

3) Деякі з психологічних категорій з'являться, ймовірно, в конкретних психологічних теоріях з часом, з тим щоб коли-небудь увійти до складу категорій теоретичної психології.

Пропонований спосіб "сходження" до метапсихологічних категорій з опорою на категорії базисного рівня далі коротко ілюструється на прикладі співвіднесення деяких категорій, які тією чи іншою мірою вже визначилися в психології.

Образ → Свідомість. Чи справді "свідомість" є метапсихологічним еквівалентом базисної категорії "образ"? У літературі останнього часу висловлюються думки, що виключають подібну версію. Стверджується, що свідомість не є, як вважав, наприклад, О.М. Леонт'єв, "картина світу, яка відкривається суб'єкту у своїй безпосередності (в яку включений і він сам, його дії і стани)", і не є "ставлення до дійсності", а є " ставлення в самій дійсності", " сукупність відносин в системі інших відносин", "не має індивідуального існування або індивідуального представництва". Іншими словами, свідомість нібито не є образ - акцент переноситься на категорію "ставлення". Подібний погляд, як ми вважаємо, впливає з обмеженого уявлення про категорію "образ". Тут упущено зв'язок між поняттям "образ" і поняттям "ідея". *Ідея* є образ (думка) у дії, продуктивне уявлення, яке формує свій об'єкт. В ідеї долається опозиція суб'єктивного і об'єктивного. І тому цілком резонно думати, що "ідеї

творять світ". Виявляючи в образі те, що характеризує його з боку його дієвості (а значить, мотивів, відносин, переживань індивіда), ми визначаємо його як свідомість. Отже, *свідомість* є цілісний образ дійсності (що в свою чергу означає сферу людської дії), який реалізує мотиви і відносини індивіда і включає в себе його переживання і стосовно себе, і стосовно світу, в якому існує суб'єкт. Отже, логічним ядром визначення категорії "свідомості" тут є базисна категорія "образ", а "оформлюючими" (повязаними) категоріями - "дія", "мотив", "стосунки", "переживання", "індивід".

Мотив → Цінність. Перевірка на міцність ідеї сходження від абстрактних (базисних) до конкретних (метапсихологічних) категорій може бути проілюстрована також на прикладі розвитку категорії "мотив". В цьому випадку виникає складне питання про те, яка метапсихологічна категорія повинна бути поставлена у відповідність цієї базисної категорії ("сміслові утворення", "значимість", "ціннісні орієнтації")? Однак, при всій безсумнівності того, що всі ці поняття знаходяться в зв'язку один з одним і при цьому співвідносяться з категорією "мотив", вони не можуть - з різних причин - вважатися метапсихологічним еквівалентом останньої. Одне з вирішень цієї проблеми - залучення категорії "цінність". Запитуючи, які цінності цієї людини, ми задаємося питанням про сокровенні мотиви його поведінки, але сам по собі мотив ще не є цінність. Наприклад, можна відчувати потяг до чого-небудь або до кого-небудь і разом з тим соромитися цього почуття. Чи є ці спонукання "цінностями"? Так, але тільки в тому сенсі, що це - "негативні цінності". Таким чином, *цінність* - це не просто мотив, а мотив, що характеризується певним місцем в системі самовідношення суб'єкта. Мотив, що розглядається як цінність, виступає у свідомості індивіда як сутнісна характеристика його (індивіда) існування в світі. Ми стикаємося з подібним розумінням цінності як в повсякденній, так і в науковій свідомості ("цінність" у звичному слововживанні означає "явище, предмет, що має те чи інше значення, важливий, суттєвий"; у філософському плані підкреслюється нормативно-оцінний характер "цінності"). Цінно те, що людина, за словами Гегеля, визнає своїм. Однак перш, ніж мотив виступить перед індивідом як цінність, повинна бути зроблена оцінка, а часом і переоцінка тієї ролі, яку відіграє мотив або може грати в процесах самоздійснення індивіда.

Переживання → Почуття. Категорія "переживання" (в широкому сенсі слова) може розглядатися як ядерна в побудові метапсихологічної категорії "почуття". С.Л. Рубинштейн в "Основах загальної психології" розрізняв первинне і специфічне "переживання". У першому значенні (його ми розглядаємо як визначальний для встановлення однієї з базисних психологічних категорій) "переживання" розглядається як сутнісна характеристика психіки, якість "належності" індивіду того, що складає "внутрішній зміст" його життя; С.Л. Рубинштейн, говорячи про первинність такого переживання, відрізняв його від переживань "в специфічному сенсі слова"; останні мають дієвий характер (пов'язаний з подіями), висловлюючи "неповторність" і "значущість" чого-небудь у внутрішньому житті особистості. Такі переживання, на наш по-

гляд, і складають те, що може бути названо почуттям. Спеціальний аналіз текстів С.Л. Рубинштейна міг би показати, що шлях становлення подієвого переживання ("почуття") – це шлях опосередкування: первинне переживання виступає при цьому як обумовлене образом, мотивом, дією, відносинами індивіда. Розглядаючи, таким чином, "переживання" (в широкому сенсі) як базисну категорію психології, категорію "почуття" - в логіці сходження можна розглядати як метапсихологічну категорію.

Дія → Діяльність. Метапсихологічним еквівалентом базисної категорії "дія" є категорія "діяльність". У психології розвивається погляд, згідно з яким діяльність являє собою цілісну внутрішньо диференційовану (таку, що має спочатку колективно-розподілений характер) самоцінну дію - така дія, джерело, мета, засіб і результат здійснення якого лежать в ньому самому. Джерелом діяльності є мотиви індивіда, її метою - образ можливого, її засобами - дії в напрямку проміжних цілей і, нарешті, її результатом - переживання відносин, що складаються у індивіда зі світом (зокрема, відносин з іншими людьми).

Відношення → Спілкування. Категорія "відношення" є системоутворюючою (ядерної) для побудови метапсихологічної категорії "спілкування". "Спілкуватися" - значить ставитися один до одного, закріплюючи сформовані або формуючи нові відносини. Констатуючою характеристикою відносин є прийняття на себе позиції іншого суб'єкта ("програвання" його ролі) і здатність поєднати в думках і почуттях власне бачення ситуації та точку зору іншого. Це можливо через вчинення певних дій. Мета цих дій - виробництво загального (чогось "третього" для тих, хто спілкується). Серед цих дій виділяються: *комунікативні акти* (обмін інформацією), *акти децентрації* (постановка себе на місце іншого) і *персоналізації* (досягнення суб'єктного відображення в іншому). Суб'єктний рівень відображеного містить в собі цілісний образ-переживання іншої людини, що створює у його партнера додаткові спонування (мотиви).

Індивід → Я. В логіці "сходження від абстрактного до конкретного" категорія "індивід" може розглядатися в якості базисної при побудові метапсихологічної категорії "Я". Основу такого погляду утворює ідея самототожності індивіда як сутнісної характеристики його "Я". При цьому передбачається, що переживання і сприйняття індивідом своєї самототожності утворюють внутрішню і невід'ємну характеристику його "Я": Індивід прагне підтримувати власну цілісність, оберігати "територію Я", а, отже, реалізує особливе ставлення до себе і іншого, здійснюючи певні дії. Словом, "Я" є тотожність індивіда із самим собою, дане йому в образі і переживанні себе і утворить мотив його дій і відносин.

Проаналізована нами модель системи категорій психології А.В. Петровського - М.Г. Ярошевського не є єдиною (наприклад, мережева модель М.С. Гусельцевої). Але нам саме перша модель здається перспективною і ми хотіли б ще раз привернути увагу до понять і принципів побудови психологічного знання.

8.2 Відображення з точки зору різних підходів

Саме з освоєння категорії відображення в її діалектико-матеріалістичної трактуванні і почався розвиток радянської психології.

С.Л. Рубінштейн показав значення цієї категорії для всієї системи психологічних проблем. Пізніше його позиції були розвинені в роботах К.К. Платонова, Є.В. Шорохової та ін.. У дослідженнях Б.М. Теплова, О.О. Смирнова, П.А. Шеварева та ін.. у світлі *теорії відображення* були розкриті основні характеристики відчуттів і сприймання, відображувальна природа сенсорно-перцептивних процесів досліджувалась Є.Н. Соколовим.

С.В. Кравков показав значення цієї теорії для розуміння процесу еволюції органів чуття та їх взаємодії. О.М. Леонт'єв розробив концепцію філогенетичного розвитку психіки як закономірного процесу переходу від елементарних форм психічного відображення до все більш складних.

Послідовно реалізуючи принцип відображення, Б.Г. Анан'єв провів систематичні дослідження відчуттів різних модальностей і сприйняття (у тому числі сприйняття простору, часу і руху). На основі цих досліджень він розробив *концепцію сенсорної організації людини* і виявив деякі загальні закони її розвитку.

Принцип відображення з'явився основоположним також в психофізиці, загальній психофізіології, інженерній психології та інших галузях психологічної науки.

Відомо, що розуміння психічних процесів як процесів суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності формувалося в умовах "боротьби на два фронти": з одного боку, з об'єктивістськими, з іншого - з суб'єктивістськими напрямками в психології. В *об'єктивістських напрямках* поняття "образ", "відчуття", "сприйняття", "свідомість", тобто всі поняття, які так чи інакше характеризують "суб'єктивний світ" людини, оголошувалися ненауковими. Людина розглядалась в них як пристрій, що реагує на стохастичні зовнішні впливи. Предметом психології було оголошено поведінку, досліджувану безвідносно до суб'єктивного відображення (реакції, рефлексії тощо). При цьому поведінка була "відпрепарована" від суб'єкта і досліджувалося як щось, що існує саме по собі. *Суб'єктивістські напрями*, навпаки, вважають "суб'єктивний світ" людини реальністю. Але оголошують його замкнутим в собі, таким що підпорядковується своїм власним внутрішнім законам. Стверджується, що суб'єктивний, або феноменальний, світ не має "точок зв'язку" зі світом фізичним.

Однак, власна логіка досліджень, які виконуються в контексті як об'єктивістських, так і суб'єктивістських напрямів, приводить із необхідністю до перегляду спочатку сформульованих крайніх позицій. Так, експериментальні дослідження, що виконуються в руслі *біхевіористськи орієнтованих* напрямів, призводять до відмови від початкових схем. У словнику біхевіористів все частіше з'являються поняття "внутрішня модель", "план" тощо. Логіка дослідження поведінки зажадала звернення до аналізу механізмів його психіч-

ної регуляції, а це, в свою чергу, призвело до проблеми суб'єкта поведінки (і відповідно суб'єктивного). Не випадково деякі сучасні дослідження поведінки визначаються як "суб'єктивний біхевіоризм".

Аналогічна еволюція відбувається і в суб'єктивістських напрямках. Тут (наприклад, в *когнітивній психології*) спостерігається відхід від ідеї феноменального світу, як замкнутого в собі: ставиться питання про ставлення його до світу фізичному, до реальності. Так, сприйняття починає трактуватися не як вираз іманентних законів свідомості, а як "модель" стимулу, що впливає на органи чуття. Звичайно, поняття "модель" не ідентично поняттю "відображення", але саме включення цього поняття в контекст дослідження вимагає співвіднесення перцептивного образу з оригіналом (перцептивний образ є моделлю об'єкта, існуючого поза цього образу). У всякому разі, тут зроблено крок у напрямку трактування сприйняття в плані його розуміння як відображення.

Таким чином, логіка розвитку психологічної науки веде до розуміння психічних процесів як процесів *суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності*, що забезпечують регуляцію поведінки відповідно до умов, в яких воно здійснюється.

8.3 Системна природа психічного відображення

Психіка - властивість особливим чином високоорганізованої матерії. Як виникло психічне відображення? Щоб поведінка була адекватною середовищу потрібно, щоб середовище відображалось організмом. **Відображення** дозволяє за короткий проміжок часу відтворити тривалий ряд подій. У процесі психічного відображення відбувається перетворення і відбір інформації. З'являється можливість передбачати майбутнє.

Особливості процесу відображення:

1. Відображення суб'єктивно і повинно розглядатися у зв'язку з суб'єктом, який пізнає. Психічні процеси, в яких здійснюється процес відображення, існують не самі по собі, ізольовано і незалежно від суб'єкта, а безпосередньо залежать від його властивостей.

2. Відображення не статично. Образ трансформується і існує тільки в процесі відображення, в якому психічні процеси розгортаються в напрямку від нерозчленованого відображення дійсності до структурованого цілісного її відображення.

3. Психічні процеси не ізольовані один від одного, їх поділ в цілісному акті відображення обумовлено труднощами дослідження. Психіка єдина і цілісна, тільки недосконалість суб'єкта, який пізнає, змушує виділяти в ній такі абстракції, як "мислення", "пам'ять", "увага" і ін.

Відображення має системну природу, має розглядатися в різних *аспектах*:

1. З точки зору *форм відображення* відображення можуть бути моно-і полімодальні, чуттєві і раціональні, конкретні та абстрактні і ін.

2. З точки зору *можливих механізмів*, що реалізують відображення - психологічні та нейрофізіологічні, переробки інформації, формування картини світу та ін.

3. З точки зору *можливих результатів відображення* - сенсорно-перцептивний образ, образ уяви, мнемічний образ, поняття, знак, символ тощо.

4. З точки зору функцій відображення в діяльності та спілкуванні, поведінці - рівень довільності регуляції, її емоційні і волевові характеристики.

Б.Ф. Ломов на основі експериментальних досліджень дав розгорнуту **характеристику процесу психічного відображення.**

1. Процес психічного відображення проходить ряд стадій, або фаз, які забезпечують все більш повний і адекватний образ дійсності.

2. Процес відображення реалізується в часовій єдності минулого, теперішнього і майбутнього.

3. Він має властивості неадитивності (незвідність цілого до суми частин), гетерогенності (різноманітності) і недиз'юнктивності (неподільності), а його результат - мультиплікативність (різноманітність).

4. Детермінація психічного процесу носить множинний характер і змінюється в ході самого відображення.

5. Конкретний результат психічного відображення (образ, поняття тощо) стає передумовою його подальшого перебігу.

6. Кожен окремо виділений в дослідженні психічний процес являє собою момент руху психіки в цілому.

Уявлення про відображення як про системну властивість, виражає зв'язок між відображуваним об'єктом і суб'єктом відображення, диференціація різних значень поняття "відображення" дозволяють провести більш послідовне розведення понять "відображення" і "взаємодія" навіть на рівні неживих природних об'єктів. Основна відмінність між цими поняттями, з якого "витікають" всі інші, полягає в тому, що якщо взаємодія передбачає взаємну зміну об'єктів, то відображення, навпаки, припускає прояв і фіксацію в ході взаємодії тих внутрішньо властивих кожному з взаємодіючих об'єктів властивостей, які припускають одна одну, є умовами об'єднання цих об'єктів в деяку систему і саме таку систему, в якій взаємовідображення об'єктів, що реалізує момент їх спільності, забезпечує відносну стабільність системи, служить скріплюючим її началом. Звідси ясно впливає неправомірність розуміння відображення як самого факту схожості, подібності або навіть відтворення внутрішніми структурами, станами об'єкта деяких явищ або аспектів дійсності. Це не що інше, як передумова відображення або потенційне відображення. Воно може змінюватися і розвиватися не тільки за рахунок взаємодії об'єкта з зовнішнім світом, а й через саморозвиток, спонтанна зміна об'єкта.

Відображення не може бути зведене до взаємодії або його продукту через наступні **обставини:**

1. Відображення як загальна властивість, атрибут матерії полягає в її здатності розвивати певні внутрішні стани у відповідь на зовнішні впливи,

природа яких має деяку спільну з природою відображаючу властивість, а також відтворювати цими станами характеристики зовнішнього впливу і таким чином компенсувати його впливи на цілісність, сприяти збереженню його основних, істотних особливостей.

2. На відміну від відображення як загальної властивості матерії кожен матеріальний об'єкт має здатність відображати певні явища, об'єкти, сторони реальності, сукупність яких можна назвати "потенційним відображенням". Спеціальної уваги заслуговує той факт, що "потенційне відображення" змінюється не тільки за рахунок зовнішніх впливів, але і шляхом зміни внутрішніх характеристик об'єкта, завдяки його саморуху, саморозвитку, самозміні.

3. Процес відображення є насамперед перебудова, перетворення внутрішніх характеристик об'єкта в напрямку протидії, компенсації зовнішніх впливів на основі відтворення негативної копії цих впливів.

4. Продукт відображення (саме в такому сенсі найчастіше вживається термін "відображення", коли не дається його специфікація) є формою системного зв'язку даного об'єкта з його оточенням, що забезпечує йому відносно стійке існування в нових, відображених об'єктом умовах. Ті зміни, які відбулися в об'єкті в ході взаємодії з новими умовами відбиваються в об'єкті у вигляді образу.

5. Потенційне відображення, тобто здатність конкретного об'єкта відобразити ту чи іншу частину зовнішньої дійсності, може змінюватися не тільки за рахунок взаємодії із зовнішнім середовищем, а й за рахунок внутрішніх процесів (саморуху).

6. Будь-яка взаємодія об'єкта з зовнішнім середовищем веде до зміни "потенційного" відображення, але останнє може змінитися як у бік підвищення відображувальної здатності об'єкта (ускладнення внутрішньої структури), так і в бік зменшення (руйнування вихідної цілісності об'єкта, деструктурація його).

7. Процес відображення не збігається з процесом взаємодії в цілому і не зводиться до однієї з двох його складових - впливу на об'єкт ззовні або його зворотній дії на зовнішнє джерело впливу. Якщо процес взаємодії є обмін змінами, то в відображення входять не просто зміни, викликані в відображуваному об'єкті зовнішньої причиною, але лише ті зміни в стані цього об'єкта, які розвинені ним самим у напрямку протидії і компенсації зовнішніх впливів.

8. Успішне завершення процесу відображення призводить до утворення більш-менш стійкої системи "відображає об'єкт - відображає суб'єкт" за рахунок врівноваженого взаємного відображення їх один в одному.

9. Відображення як системна якість, що відіграє роль цементуючого начала, яке пов'язує раніше розрізнені об'єкти в деяку нову цілісність за рахунок їх взаємовідображення один одним, служить важливим фактором в прогресивній еволюції матерії в напрямку формування все більш складних матеріальних систем. А.М. Коршунов наступним чином формулює цю думку: "Віддзеркалення, будучи пов'язаним з взаємодіями і змінами систем, в свою чергу, є

умовою як збереження їх визначеності, так і розвитку, вдосконалення". А.Д. Урсул зазначає, що "якби прогрес матеріальних систем йшов по лінії взаємодії, то більш розвиненими вважалися б такі системи, які накопичили більше енергії, маси. Однак, не маса і енергія характеризують розвиток матеріальних систем, а здатність цих систем до відображення".

9.1 Рівні психічного відображення

Численні теоретичні та експериментальні дослідження пізнавальних процесів дозволяють виділити три основні рівні психічного відображення: сенсорно-перцептивний, рівень уявлень, вербально-логічний.

1) **Сенсорно-перцептивний рівень.** В системі образного відображення цей рівень є базовим. Формуючись на початкових ступенях психічного розвитку індивіда, він не втрачає свого значення протягом всього його життя. Звичайно, при переходах від одних вікових ступенів до інших він змінюється, збагачується і трансформується.

Відчуття і сприймання як вихідні форми образного відображення виникають при безпосередньому впливі предметів і явищ об'єктивної дійсності на органи чуття. Саме в цих формах здійснюється перетворення енергії зовнішнього подразнення у факт свідомості. Основна характеристика сенсорно-перцептивного відображення в тому і полягає, що воно виникає в умовах безпосереднього впливу предметів та їх властивостей на органи чуття людини і розгортається в реальному масштабі часу. Людина сприймає предмет у тому місці, в якому той перебуває, і в той момент, коли той діє на органи чуття. Формується сенсорно-перцептивний образ і виступає як "нав'язаний нашому розуму ззовні" (І.М. Сеченов). В цьому проявляється "безпосередність дійсності" сенсорного відображення, на якому ґрунтується довіра до показань органів чуття.

В процесі еволюції у людини сформувалася розгалужена система спеціалізованих апаратів (органів почуттів), кожен з яких забезпечує відображення певних властивостей навколишніх предметів (відчуття різних модальностей: зорові, слухові, тактильні, нюхові, смакові, кінестетичні). Сенсорно-перцептивні сфера - це дійсно сукупність різноманітних відчуттів. Однак вони виступають не як деяка строката мозаїка незв'язаних елементарних образів.

В процесі індивідуального розвитку у людини складається певна *сенсорно-перцептивна організація* (за Б.Г. Ананьєвим), що об'єднує сукупність органів чуття у цілісну систему. Ця складна система включає різноманітні постійні та змінні зв'язки між сенсорними модальностями. На їх основі формуються своєрідні *функціональні органи* (за Ухтомським), що забезпечують різні види сенсорно-перцептивного орієнтування людини в навколишньому середовищі.

До числа найважливіших належить та система зв'язків між різними органами чуття, яка забезпечує просторове орієнтування. Провідна роль у ній

належить зоровому аналізатору, лабіринтовому апарату статично-кінестетичного аналізатора і кінестезії, але включає й інші аналізатори.

Основою сприйняття простору можна вважати орієнтацію людини стосовно вертикального напрямку, що збігається з дією сили гравітації. Напрямок гравітації - це головна вісь системи відліку, щодо якої оцінюються так чи інакше всі характеристики навколишнього простору.

Оскільки в звичайних умовах при переміщенні людини по поверхні землі гравітація постійна по силі та напрямку, вся система аналізаторів підлаштовується до цієї константи; завдяки зв'язкам аналізаторів з тими, які забезпечують відображення гравітації, всі вони "заземлюються". Формуються досить жорсткі однозначні зв'язки - стереотипи, завдяки яким у звичайних умовах орієнтування в просторі не вимагає спеціальних цілеспрямованих свідомо контрольованих дій, вона здійснюється на неусвідомлюваному рівні, автоматично. Однак, у тих випадках, коли між сигналами від різних аналізаторів (відчуттями різних модальностей) виникають неузгодженості щодо сформованого стереотипу, це неминуче призводить до спотворення просторового образу. Наслідком такої неузгодженості є, наприклад, добре відомі в льотній практиці і детально описані ілюзії крену, протиобертання, пікірування, просторового положення, горизонтального польоту. Всі ці та інші аналогічні ілюзії виникають при певних умовах закономірно: як наслідок розбіжності між сформованим стереотипом просторового орієнтування та поточної аферентації. Щоб подолати їх, потрібна спеціальна цілеспрямована діяльність, свідомий контроль образів, формування нового функціонального органу (стереотипу) в процесі навчання і тренування.

Важливо відзначити, що новий стереотип не вимагає обов'язкової ломки старого. Вони цілком можуть співіснувати і зазвичай співіснують: в одних умовах "працює" один стереотип, в інших - інший.

2) **Рівень уявлень.** *Уявлення* як відчуття і сприйняття - феномен образного відображення. Але якщо відчуття і сприймання якого-небудь предмета або його властивості виникають тільки при його безпосередньому впливі на орган чуття, то уявлення виникає без такого безпосереднього впливу. У цьому сенсі воно є вторинним станом предмета.

До рівня уявлень належить широке коло психічних процесів, найважливіший серед яких - образна пам'ять і уява. Образна пам'ять - це фіксація і подальше відтворення образів, що виникли при сприйманні; уява - творчий процес, створення нових образів шляхом трансформацій і комбінацій тих, які збереглися в пам'яті. За своїм змістом *образ-уявлення*, також як сенсорно-перцептивний образ, є предметним. Але, на відміну від відчуття і сприйняття, які "нав'язані нашому розуму ззовні" і в силу цього презентуються у свідомості як жорстко і однозначно віднесені до об'єктивної реальності, образ-уявлення має самостійне існування як феномена "чисто" психічної діяльності. Він володіє значно меншою чіткістю і яскравістю, ніж сенсорно-перцептивний образ, меншою стійкістю і повнотою.

Але разом з тим формування *уявлення* - це новий щабель у прогресивної лінії розвитку когнітивних процесів. Тут з'являються елементарні узагальнення та абстракції. На основі багаторазового сприймання предметів однієї і тієї ж категорії відбувається селекція їх ознак: випадкові ознаки відсіваються, а фіксуються лише характерні і тому найбільш інформативні. На рівні уявлень предмет відокремлюється від фону, і в цьому зв'язку виникає можливість подумки оперувати з об'єктом незалежно від фону.

При переході від відчуття і сприймання до уявлення змінюється структура образу об'єкта: одні його ознаки ніби підкреслюються, посилюються, інші редукуються. Інакше кажучи, відбувається схематизація предметного образу.

Суттєвою особливістю уявлення є його панорамність, що дає суб'єкту можливість ніби виходу за межі актуальної ситуації.

При переході від сприймання до уявлення відбувається перетворення сукцесивного перцептивного процесу в симультанний образ. Те, що людина сприймала послідовно, трансформується в одночасну цілісну розумову картину. Зокрема, як показав М.Ф. Шемякін, при формуванні топографічних уявлень "карта-шлях" трансформується в "карту-огляд".

У процесі розумового розвитку людина оволодіває також особливими способами уявного оперування уявленнями: уявного розчленовування об'єктів та об'єднання їх (та їх деталей) в одне ціле, комбінацій і рекомбінацій, масштабних перетворень, розумового обертання тощо.

Рівень уявлень має вирішальне значення при формуванні образів-еталонів "когнітивних карт", концептуальних моделей, наочних схем, планів та інших когнітивних утворень, необхідних для виконання будь-якої діяльності.

3) **Вербально-логічний рівень.** На відміну від перших двох, що відносяться до образного відображення, чуттєвого пізнання, цей рівень - рівень *понятійного відображення*, раціонального пізнання. Вирішуючи ту чи іншу задачу на цьому рівні, суб'єкт оперує поняттями і логічними прийомами, що склалися в історичному розвитку людства, в яких зафіксована суспільно-історична практика. На рівні понятійного мислення ніби розриваються обмежені рамки індивідуального досвіду, а точніше: в індивідуальний досвід включається величезний багаж знань, вироблених людством. Завдяки цьому індивід звільняється від "рабського підпорядкування початковим "тут" і "тепер". Предметна сфера індивідуального пізнання на цьому рівні наближається до тієї, яка розкривається суспільно-історичною практикою, тобто стає практично безмежною. В процесі понятійного мислення людина оперує абстракціями та узагальненнями, зафіксованими в знаках і знакових системах. Найбільш розвиненою і загальною знаковою системою є мова. Але в процесі понятійного мислення використовуються і інші знакові системи, що історично склалися: математичні, графічні та інших знаків, а також правил їх застосування.

У певному відношенні образна і поняттєва форми психічного відображення дійсності протилежні. Вони зазвичай і протиставляються як чуттєве і раціональне в пізнанні, але в реальному когнітивному процесі органічно взаємопов'язані: невпинно переходять одна в іншу.

Образ, який регулює свідому цілеспрямовану діяльність людини, включає так чи інакше всі три рівні психічного відображення. Щоб у людини сформувався такий образ, який забезпечив би йому можливість ефективно діяти в різних ситуаціях, знаходити в кожному конкретному випадку адекватне рішення, недостатньо тільки чуттєвих даних, тобто сенсорно-перцептивної інформації. Необхідно розкрити значення цих даних, виявити істотне, загальне, закономірне. Інакше кажучи, з точки зору вимог діяльності образ стає тільки тоді, коли його "чуттєва тканина" (термін О.М. Леонтьєва) органічно поєднується із значенням, тобто коли чуттєве і раціональне утворює єдиний сплав. Образ, що відображає тільки те, що в даний момент безпосередньо впливає на органи чуття, не міг би забезпечити цілеспрямованості дій; в цьому випадку навколишнє середовище повністю керувало б поведінкою суб'єкта (такий випадок можна уявити тільки теоретично).

Але й образ, який має збіднену чуттєву основу, також не може забезпечити ефективну регуляцію дій, особливо в складних умовах.

Це означає, що при навчанні людини якому-небудь виду діяльності необхідна певна міра поєднання методів, які формують чуттєві та логічні компоненти образу, його "чуттєву тканину" і його "семантику".

Ефективність способу - в плані його регулюючої функції по відношенню до діяльності суб'єкта - істотно залежить від того, наскільки він забезпечує антиципацію, тобто випереджаюче відображення (за П.К. Анохіним).

Завдяки багаторівневості образу предмет (об'єкт), який відображається в ньому презентується людині в різноманітті своїх властивостей і відносин. Це, в свою чергу, забезпечує можливість у ході діяльності використовувати то одну, то іншу, то третю властивість предмета або його ставлення до інших предметів; можливість таких переходів - найважливіша умова творчих рішень.

У кожен момент діяльності людиною усвідомлюється тільки невелика частина того предметного змісту, який презентовано в образі. При переході від однієї дії до іншої (і навіть від одного елемента до іншого всередині дії) змінюється і усвідомлювана частина змісту. Повноцінний з точки зору регулювання діяльності образ подібний айсбергу - в кожен момент на поверхні видна лише його невелика частина.

Так, в дослідженні А.А. Обозова виявлено два *рівні змісту психічного образу*, що регулює предметну дію: 1) актуально значуще і 2) потенційно значуще.

Їм властива різна ступінь усвідомленості, і вони відіграють різну роль у регуляції конкретних дій. Це дослідження показало також, що тільки від актуально значущого змісту залежить спосіб виконання дії та її зміст. Найбільш повно усвідомлюється актуальна частина предметного змісту образу.

Проблема усвідомлюваного і неусвідомлюваного в психічному відображенні належить до числа найскладніших і, на жаль, слабо розроблених. Не вдаючись в аналіз стану цієї проблеми і підходів до її вирішення, відзначимо лише, що провідна роль у формуванні усвідомленого відображення належить вербально-логічним процесам: перш за все усвідомлюється те, що включається в їх сферу. У ході реальної діяльності в залежності від конкретних умов співвідношення між різними рівнями відображення змінюються, а відповідно змінюється і ступінь усвідомленості різних компонентів предметного змісту образу.

Вище зазначалось, що у людини в процесі її розвитку формуються певні функціональні органи, що об'єднують різні аналізатори в єдину систему: ці системи складаються із жорстких, однозначних зв'язків - стереотипів. Компоненти образу, які формуються за законами роботи стереотипних ланок, звичайно не усвідомлюються. Однак вони можуть стати усвідомлюваними при спеціальній спрямованості пізнавальної активності, а також незвичайної (збоченій з точки зору відповідності стереотипу) аферентацій, створюваної експериментально або такої, що виникає в деяких специфічних умовах діяльності.

Ось ця остання обставина і спонукала нас приділити особливу увагу проблемі *багаторівневої структури образу*. Справа в тому, що у своїй практичній діяльності людина іноді змушена працювати в умовах збочення рецепції зовнішніх впливів, точніше, її невідповідності сформованим стереотипам (наприклад, в робот операторів, льотчиків). В цих умовах збереження предметного змісту образу становить для людини спеціальну задачу.

Практично важливим є питання про те, як людина може вирішити це завдання, зокрема, чи може, вона забезпечити збереження змісту образу за допомогою свідомого контролю сенсорно-перцептивних процесів і вольового зусилля.

Інша, не менш важлива обставина полягає в тому, що людина-оператор часто не має можливості сприймати реальний об'єкт, яким вона керує. Інформація про об'єкт передається за допомогою інструментальних сигналів у вигляді інформаційної моделі. Образ цієї моделі, що виникає при її сприйманні, не збігається зазвичай з образом реального об'єкта. При цьому можуть виникати суперечності між уявленням і поняттям, з одного боку, і сенсорно-перцептивними образами - з іншого. У оператора виникає особливий стан: відчуження від об'єкта управління, втрачається відчуття реальності фізичного об'єкта, яким він керує. Сам процес управління сприймається ним як "обнулення" абстрактних сигналів. Людина не керує машиною (літаком), а тільки "зводить стрілки", не уявляючи собі, які реальні еволюції здійснює літак, які процеси виникають в машині. Відчуження від об'єкта управління, втрата безпосередності в сприйнятті і оцінці його реальних властивостей можуть привести до зниження особистісної значущості виконуваних дій і, звідси, до притуплення відповідальності, інтересу, а в кінці кінців до зниження надійності.

Один із способів елімінації негативного впливу відчуження - це формування в оператора такого яскравого, чіткого і диференційованого образу - уя-

влення, який дозволяв би йому подумки бачити за показаннями приладів реальні зміни керованого об'єкта.

В умовах відчуження особливо небезпечні порушення звичних, які стали стереотипними зв'язків між різними сенсорними модальностями.

Вище вже зазначалося, що стереотипізовані сенсорно-перцептивні компоненти образу, як правило, не усвідомлюються. Однак, вони негайно стають предметом свідомості, як тільки виникає порушення або перекручення рецепції зовнішніх впливів. Людина при цьому здатна диференціювати відображуваний в поняттях реальний об'єкт і специфічний стан сенсорно-перцептивної сфери. Вплив на поведінку людини неспівпадіння цих складових образу вивчалось у спеціальних психологічних експериментах. Була виявлена можливість адаптації до спотворення візуальних сигналів (псевдоскопічне сприйняття і інверсія зображення) і показано, що адаптація полягає у відновленні предметного змісту зорового образу на тлі зміненої "чуттєвої тканини", і відбувається вона в формі набуття якихось нових перцептивних новоутворень, але не замість старих, а поряд з ними.

В будь-якій діяльності значна роль належить процесам пізнання. Чим більш повно пізнаний предмет діяльності, тим більшими можливостями володіє людина щодо вибору засобів і способів дій з ним. У будь-якій конкретній дії знання про його предмет реалізуються частково; сама дія розкриває цей предмет також лише частково. Тому вдосконалення діяльності необхідним чином повинно включати пізнавальну активність.

В процесі споглядання, а точніше цілеспрямованого спостереження, розвивається і збагачується образ, який здійснює регуляцію діяльності. При формуванні такого образу накопичується і ніби відкладається в запас інформація про предмет діяльності, засоби, способи і умови її виконання. Ця інформація може тривалий час не використовуватися, але в якийсь момент (наприклад, в складній ситуації) вона виявиться вкрай необхідною. Одне з найважливіших якостей особистості майстра - це професійна спостережливість, що дозволяє йому невпинно накопичувати про запас інформацію про предмет його діяльності.

Все сказане дозволяє зробити висновок, що образ, який регулює діяльність, має складну будову. Він багатовимірний і включає ряд рівнів. В процесі його формування так чи інакше синтезуються сенсорні дані різних (практично всіх) модальностей. Однак, провідна роль серед них зазвичай належить візуальній, так як саме зір дає симультанну просторову диференційовану картину навколишнього.

На думку Б.Г. Ананьєва і С.Л. Рубінштейна образне відображення дійсності людиною носить переважно зоровий характер. Особлива роль зорової системи в процесах чуттєвого відображення визначається тим, що вона виступає як інтегратор і перетворювач сигналів всіх модальностей. Зоровий образ речі ніби вбирає, синтезує, організовує навколо себе дані інших органів чуття.

Візуальний характер образу має велике значення в процесі регуляції дій людини: успішність прийняття рішення багато в чому залежить від здатності людини "візуалізувати проблемну ситуацію", наочно представляти її і оперувати наочними образами.

9.2 Активність психічного відображення

У психології склалися два *підходи*, два погляди на процес породження чуттєвого образу. Один з них відтворює стару *сенсуалістичну концепцію* сприйняття, згідно з якою образ є безпосереднім результатом одностороннього впливу об'єкта на органи чуття.

Принципово інше розуміння процесу породження образу розроблювалось *Декартом*. Зіставляючи в своїй знаменитій "Діоптриці" зір із сприйняттям предметів сліпими, які "ніби бачать руками", Декарт писав: "... Якщо ви вважаєте, що різниця, яка вбачається сліпим між деревами, камінням, водою та іншими подібними предметами за допомогою їх палиці, не здається йому меншою, ніж та, яка існує між червоним, жовтим, зеленим і будь-яким іншим кольором, то все-таки відмінність між тілами є не чим іншим, як різними способами рухати палицю або чинити опір її рухам". Надалі ідея про принципovu спільності породження дотикових і зорових образів розвивалася, як відомо, *Д. Дідро і І.М. Сеченовим*.

У сучасній психології положення про те, що *сприймання* являє собою *активний процес* і необхідно включає в свій склад еферентні ланки, отримало загальне визнання.

Особливо важливі дані були отримані в онтогенетичних дослідженнях сприймання. Ці дослідження мають ту перевагу, що вони дозволяють вивчати активні процеси сприймання в їх, так би мовити, розгорнутих, відкритих, тобто зовнішніх рухових, ще не інтеріоризованих і не скорочених формах. Саме в цих дослідженнях було введено поняття *перцептивної дії*.

Роль еферентних процесів була вивчена також при дослідженні слухового сприймання, орган-рецептор якого є, на відміну від руки і апарату зору, повністю позбавленим зовнішньої активності. Для мовного слуху була експериментально показана необхідність *"артикуляційної імітації"*, для звуковисотного слуху - *прихованої активності голосового апарата*.

Зараз положення про те, що для виникнення образу недостатньо одностороннього впливу речі на органи чуття суб'єкта і що для цього необхідно ще щоб існував "зустрічний", активний з боку суб'єкта процес, стало майже банальним. Природно, що головним напрямком в дослідженні сприймання стало вивчення *активних перцептивних процесів*, їх генезису і структури. При всіх відмінностях конкретних гіпотез, з якими підходять дослідники до вивчення перцептивної діяльності, їх об'єднує визнання її необхідності, переконання, що саме в ній і здійснюється процес "перекладу" зовнішніх об'єктів, що впливають на органи чуття в психічний образ. А це означає, що сприймають не органи чуття, а людина за допомогою органів чуття.

Будь-який психолог знає, що образ на сітківці (сітківкова "модель") об'єкта не є те ж саме, що його видимий (психічний) образ, як і, наприклад, те, що так звані послідовні образи можна назвати образами лише умовно, тому що вони позбавлені константності, слідує за рухом погляду і підпорядковані закону Емерта.

Звичайно, необхідно пам'ятати про той факт, що процеси сприймання включені в життєві, практичні зв'язки людини зі світом, з речовими об'єктами, а тому необхідно *підкоряються* - прямо чи опосередковано - властивостям самих об'єктів. Цим і визначається адекватність суб'єктивного продукту перцепції - психічного образу. Яку б форму не приймала перцептивна діяльність, якій би мірі редукції або автоматизації вона не піддавалася в ході свого формування і розвитку, принципово вона будується так само, як діяльність руки, яка торкається об'єкта і "знімає" його контур. Будь-яка перцептивна діяльність знаходить об'єкт там, де він реально існує, - у зовнішньому світі, в об'єктивному просторі та часі. Останнє і складає ту найважливішу психологічну особливість суб'єктивного образу, яка називається його *предметністю* або об'єктивованістю. Ця особливість чуттєвого психічного образу в своїй найбільш простій формі виступає стосовно екстероцептивних предметних образів.

Отже, психологічний факт полягає в тому, що *в образі нам дані не наші суб'єктивні стани, а самі об'єкти*. Для суб'єкта образ ніби накладено на річ. У цьому психологічно і виражається підкреслювана психологами безпосередність зв'язку відчуттів із зовнішнім світом.

Копіюючи в малюнку об'єкт, ми необхідно співвідносимо зображення (модель) об'єкта з зображуваним (модельований) об'єктом, сприймаючи їх як дві різні речі, але ми не встановлюємо такого співвідношення між нашим суб'єктивним образом об'єкта і самим об'єктом, між сприйняттям свого малюнка і самим малюнком. Якщо проблема такого співвідношення і виникає, то лише вторинно - з рефлексії досвіду сприйняття.

Багато психологів не погоджується з тим, що предметність сприймання є результат "об'єктивізації" психічного образу, тобто що вплив речі спочатку породжує її чуттєвий образ, а потім цей образ відноситься суб'єктом до світу, "проекується на оригінал". Психологічно такого особливого акта "зворотного проектування" в звичайних умовах просто не існує. Для суб'єкта не існує ніякої структури, яка могла б бути вдруге співвіднесена ним з зовнішнім об'єктом, подібно до того як він може співвіднести, наприклад, свій малюнок з оригіналом.

Про те, що предметність відчуттів і сприймань не є щось вторинне, свідчать багато давно відомих в психології фактів. Один з них пов'язаний з так званою "проблемою зонду". Факт цей полягає в тому, що хірург, який зондує рану, відчуває кінець зонда, яким він намагає об'єкт, - тобто його відчуття виявляються парадоксально зміщеними в світ зовнішніх речей і локалізуються не на границі "зонд - рука", а на границі "зонд - об'єкт". Головний інтерес цього факту полягає в тому, що в них "розведені" і частково екстериоризовані

відносини, зазвичай приховані від дослідника. Одна з них - ставлення "рука - зонд". Вплив, який чиниться зондом на рецептивні апарати руки, викликає відчуття, що інтегруються в його складний зорово-тактильний образ і надалі виконують провідну роль у регуляції процесу утримування зонда в руці. Інше відношення - це ставлення "зонд - об'єкт". Воно виникає, як тільки дія хірурга "стикає" зонд з об'єктом. Але навіть у цей першу мить об'єкт, який виступає ще в своїй невизначеності - як "щось", як перша точка на лінії майбутнього образу є віднесеним до зовнішнього світу, локалізованим в об'єктивному просторі. Інакше кажучи, чуттєвий психічний образ виявляє властивість предметної віднесеності вже в момент свого становлення.

Якщо в описаних умовах сприймання провідником дії суб'єкта є предмет, який приводиться в рух, то при дистантному сприйманні процес просторової локалізації об'єкта перебудовується і вкрай ускладнюється. У разі сприймання за допомогою зонда рука по відношенню до зонду істотно не рухається, при зоровому ж сприйманні рухомими є очі, які "вбирають світлові промені, які відбиваються об'єктом. Але і в цьому випадку для того, щоб виник суб'єктивний образ, необхідне дотримання умов, які переміщують границю "суб'єкт - об'єкт" на поверхню самого об'єкта. Це ті самі умови, які створюють так звану *інваріантність зорового об'єкта*, а саме, наявність таких зсувів сітківки щодо відбитого світлового потоку, які створюють ніби безперервне, кероване суб'єктом "обмацування", що є еквівалентом їх руху по поверхні об'єкта. Тепер відчуття суб'єкта теж зміщуються на зовнішні межі об'єкта, але не по речі (зонду), а по світловим променям; суб'єкт бачить не проекцію об'єкта, яка безперервно і швидко змінюється, а зовнішній об'єкт в його відносній інваріантності, стійкості.

Якраз ігнорування головної ознаки чуттєвого образу - віднесеності наших відчуттів до зовнішнього світу - і створило те найбільше непорозуміння, яке підготувало ґрунт для суб'єктивно-ідеалістичних висновків з *принципу специфічної енергії органів чуття*. Непорозуміння це полягає в тому, що суб'єктивно пережиті реакції органів почуттів, що викликаються діями подразників, були ототоженні І. Мюллером з відчуттями, які входять в образ зовнішнього світу. Насправді ж ніхто, звичайно, не приймає світла, що виникає в результаті електричного подразнення ока, за реальне світло. Зазвичай ми абсолютно правильно говоримо: "потемніло в очах", "дзвенить у вухах" (а не в кімнаті, на вулиці).

На захист вторинності віднесення суб'єктивного образу можна було б послатися на Зендена, Хебба та інших авторів, що описують випадки відновлення зору у дорослих людей після видалення вродженої катаракти: спочатку у них виникає лише хаос суб'єктивних зорових явищ, які потім співвідносяться з об'єктами зовнішнього світу, стають їх образами. Але ж це люди з уже сформованими в іншій модальності предметним сприйманням, які тепер отримують лише новий внесок зі сторони зору, тому, строго кажучи, ми маємо тут не вторинну віднесеність образу до зовнішнього світу, а включення в образ зовнішнього світу елементів нової модальності.

Звичайно, дистантне сприймання (зорове, слухове) являє собою процес надзвичайної складності, і його дослідження наштовхується на безліч фактів, які здаються суперечливими, а іноді і незрозумілими. Але психологія, як і будь-яка наука, не може будуватися тільки у вигляді суми емпіричних фактів, вона не може уникнути теорії, і все питання полягає в тому, якою теорією вона керується.

У світлі теорії відображення "класична" схема: "свічка - її проекція на сітківці ока - образ цієї проекції в мозку, що випускає якесь "метафізичне світло", - є не більш ніж поверхневе, грубо одностороннє (а отже, і невірне) зображення психічного відображення. Схема ця прямо веде до визнання того, що наші органи чуття, що володіють "специфічними енергіями" (що є факт), відгороджують суб'єктивний образ від зовнішньої об'єктивної реальності. Зрозуміло, що ніякий опис цієї схеми процесу сприймання в термінах поширення нервового збудження, інформації, побудови моделей тощо не в змозі змінити її по суті.

Іншу сторону проблеми чуттєвого суб'єктивного образу становить питання про *роль практики в його формуванні*. У якості першої і основної ця точка зору зберігається в психології чуттєвих пізнавальних процесів.

Вище вже говорилося про те, що сприймання є активним, що суб'єктивний образ зовнішнього світу є продукт діяльності суб'єкта в цьому світі. Але діяльність ця не може бути зрозуміла інакше, як така, що реалізує життя тілесного суб'єкта, що передусім є процесом практичним. Звичайно, було б серйозною помилкою розглядати в психології будь-яку перцептивну діяльність індивіда як таку, що протікає безпосередньо у формі практичної діяльності або прямо походить з неї. Процеси активного зорового або слухового сприймання відокремлюються від безпосередньої практики, так що й людське око і людське вухо стають, за висловом К. Маркса, органами-теоретиками. Дотик підтримує прямі практичні контакти індивіда із зовнішнім матеріально-предметним світом. Це - надзвичайно важлива з точки зору даної проблеми обставина, але і вона не вичерпує її повністю. Справа в тому, що основу пізнавальних процесів становить не індивідуальна практика суб'єкта, а "сукупність людської практики". Тому не тільки мислення, а й сприймання людини величезною мірою перевершують своїм багатством відносно бідність його особистого досвіду.

Правильна постановка в психології питання про роль практики як основи і критерію істинності вимагає досліджувати, *як саме входить практика в перцептивну діяльність людини*. Потрібно сказати, що психологія вже накопичила безліч конкретно-наукових даних, які впритул підводять до вирішення цього питання.

Як уже говорилося, психологічні дослідження роблять для нас все більш очевидним, що вирішальна роль в процесах сприймання належить їх еферентним ланкам. В деяких випадках, а саме, коли ці ланки мають своє вираження в моториці або мікромоториці, вони виступають досить чітко; в інших випадках вони є "прихованими", такими, що виражаються в динаміці ак-

тульних внутрішніх станів рецепіюючої системи. Але вони завжди існують. Останнє охоплює також функцію *включення в процес породження образу сукупного досвіду предметної діяльності людини*. Справа в тому, що таке включення не може здійснитися в результаті простого повторення сполучень сенсорних елементів і актуалізації тимчасових зв'язків між ними. Адже йдеться не про асоціативне відтворенні відсутніх елементів сенсорних комплексів, а про адекватність суб'єктивних образів загальним властивостям реального світу, в якому живе, діє людина. Інакше кажучи, мова йде про підпорядкованість процесу породження образу *принципу правдоподібності*.

Для ілюстрації цього принципу звернемося знову ж таки до добре і давно відомого психологічного факту - до ефекту "псевдоскопічного" зорового сприйняття. Як відомо, псевдоскопічний ефект полягає в тому, що при розгляданні об'єктів через бінокль, складений з двох призм, відбувається закономірне спотворення сприйняття: ближчі точки об'єктів здаються більш віддаленими і навпаки. В результаті, наприклад, увігнута гіпсова маска бачиться при певному освітленні як опукле, рельєфне зображення. Але головний інтерес дослідів з псевдоскопом полягає в тому, що видимий псевдоскопічний образ виникає тільки в тому випадку, якщо він правдоподібний, або у випадку, коли тим чи іншим способом вдається заблокувати включення видимого псевдоскопічного образу в ситуацію, у картину реального світу людини.

Як показали систематичні досліді, процеси виникнення псевдоскопічного образу, а також і усунення його псевдоскопічності хоча і відбуваються одномоментно, але аж ніяк не автоматично, не самі собою. Вони є результатом перцептивних операцій, здійснюваних суб'єктом. Останнє доводиться тим фактом, що досліджувані можуть навчитися управляти обома цими процесами.

Сенс дослідів з псевдоскопом полягає в тому, що вони відкривають можливість дослідити процес такого перетворення інформації, що надходить на сенсорний "вхід", яке підпорядковується загальним властивостям, зв'язкам, закономірностям реальної дійсності. Це - інше, більш повне вираження предметності суб'єктивного образу, яка виступає тепер не тільки в його початкової віднесеності до відображуваного об'єкту, але і в віднесеності його до предметного світу в цілому.

Само собою зрозуміло, що у людини вже повинна скластися картина цього світу. Вона складається, однак, не тільки на безпосередньо чуттєвому рівні, а й на вищих пізнавальних рівнях - в результаті оволодіння індивідом досвідом суспільної практики, відображеним у мовній формі, в системі значень. Інакше кажучи, "оператором" сприймання є не просто накопичені перші асоціації відчуттів і не аперцепція, а суспільна практика.

У сприйманні постійно відбувається активний процес "вичерпування" реальних властивостей, відносин об'єктів, їх фіксація в короткочасних або тривалих станах перцептивних систем і відтворення цих властивостей в актах формування нових образів, впізнавання і пригадування об'єктів.

Ми підійшли тепер до нового аспекту проблеми чуттєвого образу - до проблеми уявлення. У психології уявленням зазвичай називають узагальнений образ, який "записаний" у пам'яті. Старе, субстанціональне розуміння образу як якоїсь речі призводило до субстанціонального ж розуміння і уявлення. Це - узагальнення, що виникає в результаті накладання один на одного чуттєвих відбитків, до яких асоціативно приєднано слово-наіменування. Хоча в межах такого розуміння допускалася можливість трансформації уявлень, вони все ж мислилися як якісь "готові" утворення, що зберігаються на "складах" нашої пам'яті. Легко побачити, що таке розуміння уявлень добре узгоджується з формально-логічним вченням про конкретні поняття, але знаходиться у кричущому протиріччі з розумінням узагальнень.

Наші чуттєвий узагальнені образи, як і поняття, містять в собі рух і, отже, протиріччя, вони відображають об'єкт в його різноманітних зв'язках і опосередкування. Це означає, що ніяке чуттєве знання не є застиглим відбитком. Хоча воно і зберігається в голові людини, але не як "готова річ", а лише віртуально - у вигляді сформованих фізіологічних мозкових констеляцій, які здатні реалізувати суб'єктивний образ об'єкта, що відкривається людині то в одній, то в іншій системі об'єктивних зв'язків. Уявлення про об'єкт включає в себе не тільки подібне в об'єктах, але і різні його грані, в тому числі і не "накладені" одна на одну, такі, що не знаходяться у відносинах структурної або функціональної подібності.

Діалектичними є не лише поняття, а й наші чуттєві уявлення, тому вони і здатні виконувати функцію, яка не зводиться до ролі фіксованих еталонів-моделей, що співвідносяться з діями, які отримуються рецепторами від одиничних об'єктів. Як психічний образ вони існують невід'ємно від діяльності суб'єкта, яку вони насичують багатством, акумульованим в них, роблять її живою і творчою.

ЛЕКЦІЇ 10, 11. КАТЕГОРІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ

План:

- 10.1. Загальна характеристика діяльності в психології.
- 10.2. Діяльнісний підхід: основні напрямки досліджень.
- 11.1. Структурний, процесуальний та функціональний аналіз діяльності.
- 11.2. Соціальна природа діяльності та основні її види.

Література:

1. Волкова М. Н. Деятельностный подход и категория деятельности в психологии: Учеб. пособие. / М.Н. Волкова – Владивосток: Мор. гос. ун-т, 2007. – 78 с.
2. Корнилова Т.В. Методологические основы психологии./ Т.В. Корнилова. – СПб.: Питер, 2008. – 320 с.
3. Корольчук М.С. Методологічні та теоретичні проблеми психології. / М.С. Корольчук. – К.: Эльга, 2008. – 336 с.
4. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А.Н. Леонтьев – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
5. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии./ Б.Ф.Ломов – М.: Наука, 1984. – 444 с.
6. Маланов С.В. Методологические и теоретические основы психологии. / С.В. Маланов. – М., Владимир: Заря, 2005. – 336 с
7. Слободчиков В. И. Выявление и категориальный анализ нормативной структуры индивидуальной деятельности / В.И. Слободчиков // Вопросы психологии. – 2000 – № 2. – С. 42–52.
8. Суворова Г. А. Психология деятельности. / Г.А. Суворова – М.: ПЕРСЭ, 2003. – 176 с.

10.1 Загальна характеристика діяльності в психології

Діяльність - це специфічно людська, регульована свідомістю цілеспрямована активність суб'єкта, в ході якої відбувається досягнення ним поставлених цілей, задоволення різноманітних потреб і освоєння суспільного досвіду.

Діяльність можна визначити як специфічний вид активності людини, спрямований на пізнання і творче перетворення навколишнього світу, включаючи самого себе й умови свого існування. В діяльності людина створює предмети матеріальної і духовної культури, перетворює свої здібності, зберігає і удосконалює природу, будує суспільство, створює те, що без її активності не існувало в природі. Творчий характер людської діяльності виявляється в тому, що завдяки їй людина виходить за межі своєї природної обмеженості, тобто перевершує свої ж генотипом обумовлені можливості. Внаслідок продуктивного, творчого характеру своєї діяльності людина створила знакові системи, знаряддя впливу на себе і природу. Користуючись цими знаряддями, вона побудувала сучасне суспільство, міста, машини, нові предмети споживання, матеріальну і духовну культуру і, нарешті, перетворила саму себе. Іс-

торичний прогрес, що мав місце за останні кілька десятків тисяч років, зобов'язаний своїм походженням саме діяльності, а не вдосконаленню біологічної природи людей.

Сучасна людина живе в оточенні таких предметів, жоден з яких не є чистим витвором природи. До всіх таких предметів, особливо на роботі і в побуті, виявилися в тій чи іншій мірі доданими руки і розум людини, так що їх можна вважати матеріальним втіленням людських здібностей. У них ніби опрідечені досягнення розуму людей. Засвоєння способів поводження з такими предметами, включення їх в діяльність виступає як власний розвиток людини. Всім цим людська діяльність відрізняється від активності тварин, які не виробляють нічого подібного. Для задоволення своїх потреб тварини користуються тільки тим, що їм надала природа.

Різні автори у *визначенні діяльності* підкреслювали різні її аспекти.

Так, О.М. Леонтьєв писав: "... діяльність - це процес взаємодії живої істоти з навколишнім світом, що дозволяє задовольняти їй свої життєво необхідні потреби". І далі: "Ми називаємо діяльністю не всякий процес. Цим терміном ми позначаємо тільки такі процеси, які здійснюють певне відношення людини до світу і відповідають певній потребі". Нарешті: "Діяльність є молярна, неадитивна одиниця життя тілесного, матеріального суб'єкта. У більш вузькому сенсі, тобто на психологічному рівні, це одиниця життя, опосередкована психічним відображенням, реальна функція якої полягає в тому, що вона орієнтує суб'єкта в предметному світі. Іншими словами, діяльність - це не реакція і не сукупність реакцій, а система, що має будову, свої внутрішні переходи і перетворення, свій розвиток".

С.Л. Рубінштейн відмічав, що "... діяльність людини в цілому - це перш за все вплив, зміна дійсності; ... але це не лише зміна світу і породження тих чи інших об'єктів, а й суспільний акт або ставлення в специфічному сенсі цього слова. Тому діяльність - це не зовнішнє роблення, а позиція по відношенню до людей, суспільства, яку людина в діяльності виявляє, формує і стверджує".

В.Д. Шадриков акцентує увагу на тому, що "... діяльність - це форма активного ставлення до дійсності, спрямованого на досягнення свідомо поставлених цілей, пов'язаних зі створенням суспільно значущих цінностей і освоєнням суспільного досвіду".

Узагальнюючи дослідження з психології діяльності Г.А. Суворова виділяє наступні **теоретичні орієнтири в аналізі категорії діяльності**:

1. Діяльність характеризує буття людини. С.Л. Рубінштейн визначив людину як істоту з самого початку свідому, здатну усвідомлювати зроблене (тобто рефлексивне) і діяльну, здатну до усвідомленого перетворення. Свідомість і діяльність є, згідно С.Л. Рубінштейну, основними характеристиками людського існування. "Своєрідне ставлення людини до світу пов'язане з наявністю у неї свідомості. Людина виступає як частина буття, що усвідомлює в принципі все буття ... усвідомлює - значить якось охоплює його, осягає його спогляданням, в нього проникає, частина, що охоплює ціле ...". Споглядаль-

ність при цьому, зазначає С.Л. Рубінштейн, не повинна бути зрозуміла як синонім пасивності, бездіяльності людини. Вона в співвідношенні з дією є інший спосіб ставлення людини до світу, буття, спосіб чуттєвого естетичного, пізнавального відношення.

На важливу роль діяльності як категорії, що характеризує буття людини, вказував і О.М. Леонт'єв, підкреслюючи, що без цієї категорії аналіз людського буття неможливий.

2. Діяльність - форма і прояв активності. Діяльність ототожнюється з різними формами активності людини.

Б.Ф. Ломов зазначає, що в широкому значенні слова термін "діяльність" еквівалентний терміну "активність", і, безумовно, може застосовуватися при описі і аналізі широкого класу явищ, в тому числі і психічних. У цьому сенсі діяльність ототожнюється з різними формами активності людини.

Вперше С.Л. Рубінштейн, позначивши дві фундаментальні опори буття людини в світі (*свідомість і діяльність*), різко проблематизував відображувально-пізнавальний образ психіки в традиційній психології. Свідомість перестала бути лише сукупністю знань людини про світ, відповідно, і діяльність як науково-психологічна пояснювальна категорія перестала ототожнюватися з різними формами активності (діяльність $\neq$ рефлекс, реакція, активність). Діяльність, за С.Л. Рубінштейном, - це завжди відношення людини до світу, вона цілеспрямована, свідома.

О.М. Леонт'єв, аналізуючи основні психічні процеси, виділив серед усього розмаїття форм людської активності різні типи складних діяльностей, як різні форми ставлення людини до дійсності (практична, пізнавальна, естетична діяльність).

3. Діяльність - базова категорія психології. Прийняття цієї категорії в якості основної парадигми орієнтує дослідника не так на зміст готових структур свідомості, як на процес, в результаті якого вони виникають, і, отже, призводить до глибшого розуміння їх природи.

О.М. Леонт'єв як категорії, найбільш важливі для побудови цілісної системи психології як науки про породження, функціонування і будову психічного відображення реальності виділяє категорію предметної діяльності, категорію свідомості людини та категорію особистості. Категорія діяльності відзначається при цьому не тільки як первинна, але і як найважливіша.

Б.Ф. Ломов в якості базових категорій психології розглядає категорії відображення, діяльності, особистості та спілкування. Він розуміє при цьому категорію як свого роду "інструмент", знаряддя, що дозволяє обробляти психологічні явища і об'єкти.

4. Категорія діяльності тісно взаємопов'язана з базовими категоріями психології.

5. Форми діяльності. Діяльність має дві основні форми: *зовнішня діяльність* (практична, видима для інших людей) і *внутрішня діяльність* (розумова, невидима для сторонніх). Вони взаємопов'язані і переходять одна в одну.

Генетично первинною, основною формою діяльності є зовнішня чутливо-практична діяльність. З аналізу зовнішньої, практичної діяльності людини і почалася розробка теорії діяльності. Але потім автори теорії звернулися до внутрішньої діяльності.

Що ж таке "внутрішня діяльність"? Для початку уявіть собі зміст тієї внутрішньої роботи, яка називається "розумовою" і якою людина займається постійно. Чи завжди це власне розумовий процес, тобто розв'язання інтелектуальних або наукових завдань? Ні, не завжди. Дуже часто під час таких роздумів людина відтворює (ніби "програє") в розумі майбутні дії. При цьому людина може навіть "пальцем не поворухнути", тобто не здійснити жодної практичної дії. Ще один варіант внутрішньої діяльності – обдумування вчинків і передбачення наслідків цих вчинків. Крім того, ми можемо подумки "випередити час" і уявити подію такою, що вже сталась, хоча вона насправді ще не відбулась, а також навіть "здійснити дію" у внутрішньому плані.

Всі описані і подібні їм випадки внутрішньої роботи мають важливу **функцію**, яка полягає в тому, що *внутрішні дії готують зовнішні дії*. Вони *економлять людські зусилля*, даючи можливість досить швидко вибрати потрібну дію. Нарешті, вони *дають людині можливість уникнути* грубих, а іноді і фатальних помилок.

Внутрішня діяльність являє собою план свідомості, перехід зовнішнього у внутрішнє, тобто перехід зовнішніх за своєю формою процесів (дій) з зовнішніми речовими предметами в процеси, що протікають в розумовому плані. **Особливостями** таких внутрішніх процесів є їх *узагальненість*. Вони *скорочуються*, стають *вільними до подальшого розвитку*, тобто зовнішня діяльність має межі, а внутрішня не має.

Відносно зовнішньої і внутрішньої діяльності, теорія діяльності висуває дві **основні тези**.

По-перше, внутрішня діяльність має принципово ту ж будову, що і зовнішня діяльність, і яка відрізняється від неї тільки формою протікання. Це означає, що внутрішня діяльність, як і зовнішня, збуджується мотивами, супроводжується емоційними переживаннями (не менше, а часто і більш гострими), також складається з послідовності дій і операцій, що їх реалізують. Різниця тільки в тому, що дії проводяться не з реальними предметами, а з їх образами, а замість реального продукту виходить уявний результат.

По-друге, внутрішня діяльність склалася з зовнішньої, практичної діяльності шляхом процесу інтеріоризації (перенесення відповідних дій в розумовий план). Друга теза пояснюється наступним чином:

а) очевидно, що для успішного відтворення якоїсь дії "в умі" потрібно обов'язково освоїти його в матеріальному плані і отримати спочатку реальний результат.

б) при інтеріоризації зовнішня діяльність, хоча і не змінює своєї будови, сильно трансформується. Особливо це відноситься до її операційно-технічної частини: окремі дії або операції скорочуються, деякі з них випадають зовсім; весь процес протікає набагато швидше.

В діяльності людини нерозривно пов'язані її зовнішня (фізична) і внутрішня (психічна) сторони. З одного боку, зовнішня сторона - рухи, за допомогою яких людина впливає на зовнішній світ, - визначаються і регулюються внутрішньою (психічною) діяльністю, мотиваційною, пізнавальною і регуляторною. З іншого боку, вся ця внутрішня психічна діяльність спрямовується і контролюється зовнішньою, яка виявляє властивості речей, процесів, здійснює їх цілеспрямовані перетворення, виявляє міру адекватності психічних моделей, а також ступінь збігу отриманих результатів і дій з очікуванням.

6. Методологічні функції діяльності. У контексті власне наукового пізнання можна виділити, як мінімум, п'ять різнорідних тлумачень категорії діяльності, які можна розглянути як її *основні функції*, визначаючи діяльність як:

1) пояснювальний принцип - поняття, що виражає універсальне підставу людського світу;

2) предмет наукового вивчення - тобто щось, що можна розчленувати та відтворити в теоретичній картині певної наукової дисципліни (в тому числі і психології);

3) предмет організації, управління - те, що підлягає організації в системі функціонування і / або розвитку;

4) предмет проектування - тобто виявлення і розробка способів і умов реалізації певних (нових) видів діяльності;

5) цінність - мається на увазі її місце і сенс в різних системах культури.

Даний перелік, за словами В.І. Юдіна, не вичерпує всього різноманіття можливих функцій діяльності, важливим є показати предметний зміст, що стоїть за кожною функцією, показати їх відмінність і взаємозв'язок, і, головне - гетерохронність їх появи в історичному контексті як особливих об'єктів теоретичного аналізу. Так, в психології категорія діяльності виконує дві **методологічні функції**: діяльність як пояснювальний принцип і діяльність як предмет дослідження. У ряді досліджень показано, що дані методологічні функції діяльності виділені Л.С. Виготським при формулюванні нормативних вимог до побудови та аналізу психологічних теорій. Згідно Л.С. Виготському, в будь-якій **психологічній теорії** повинні бути присутніми наступні **центральні моменти**:

1) наявність загального пояснювального принципу;

2) наявність предмета дослідження;

3) виділені одиниці психологічного аналізу, що входять в концептуальний апарат теорії. Розмірність одиниці психологічного аналізу задає пояснювальний принцип; одиницю аналізу можна використовувати як індикатор прихованого пояснювального принципу теорії.

10.2 Діяльнісний підхід в психології: основні напрямки досліджень

Діяльнісний підхід є основним підходом до вивчення закономірностей розвитку свідомості і особистості людини у вітчизняній психології. Істотний

внесок у розробку однієї з фундаментальних проблем в психології, проблеми діяльності внесли багато вчених і дослідників. Традиції у вивченні проблеми діяльності закладені в роботах С.Л. Рубінштейна і О.М. Леонтьєва.

Умовно можна виділити три **напрямки досліджень**, в яких закладені контури діяльнісного підходу в психології:

1) **особистісний напрямок**: особистість формується в діяльності (С.Л. Рубінштейн);

2) **знаково-символічний напрямок** у розвитку психіки (Л.С. Виготський);

3) **діяльність як самостійний предмет дослідження** (О.М. Леонтьєв).

Пріоритет перенесення філософської категорії "діяльність" на психологічний ґрунт належить С.Л. Рубінштейну. Саме він вперше виділив **предметну діяльність** як предмет психологічної науки. Він звернув увагу на той аспект, що формування ідеального плану може здійснюватися в самодіяльності людини, результатом якої є її психічні властивості, що розвиваються. О.М. Леонтьєв звернувся до проблематики діяльності значно пізніше С.Л. Рубінштейна. Але саме йому належить розгорнута загальнопсихологічна **теорія діяльності**. Вивчення основ двох **методологічних функцій категорії діяльності** було розпочато Л.С. Виготським. У своїй теорії вищих психічних функцій він акцентував увагу на вивченні першої методологічної функції діяльності - **діяльність як загальний методологічний принцип**; при цьому діяльність розглядалася ним як категорія надіндивідуального, культурного рівня. Ідея діяльності як головного пояснювального принципу розроблювалася С.Л. Рубінштейном, а також була присутня в дослідженнях О.М. Леонтьєва, О.Р. Лурія та ін. **Діяльність як особливий предмет дослідження**, тобто друга її методологічна функція, інтенсивно вивчалася О.М. Леонтьєвим і його послідовниками.

Ними проведено розгорнутий аналіз **макроструктури діяльності**, виділені її **форми і види**. О.М. Леонтьєв розглядав категорії психічного відображення, особистості в нерозривному зв'язку з категорією предметної діяльності. У своїх роботах він підкреслював, що психічне відображення породжується саме в процесі розвитку чуттєво-практичної діяльності та поза цілісної її системою не може бути зрозуміле. У той же час, дана лінія досліджень проходила С.Л. Рубінштейном і його послідовниками. У роботах цього автора ми знаходимо **схему психологічного аналізу діяльності** та її основних **компонентів**: мотивів, цілей, дій, операцій. Ідеї, висунуті С.Л. Рубінштейном при розробці проблеми діяльності, розвивалися його учнями і послідовниками - К.О. Абульхановою-Славською, О.В. Брушлинским і ін. Даний напрямок діяльнісної проблематики у вітчизняній психології отримав назву **суб'єктно-діяльнісного підходу**.

В розробку проблеми діяльності внесли великий внесок дослідження Б.Г. Ананьєва, Б.Ф. Ломова, Г.С. Костюка, В.В. Давидова, Є.А. Клімова, В.Д. Шадрікова і ін. Проаналізуємо деякі з названих підходів.

Культурно-історична теорія Л.С. Виготського як напрямок у розвитку діяльнісного підходу.

Основні положення:

1. Розробляючи проблему розвитку психіки, проблему походження свідомості, Л.С. Виготський вказував на важливу роль для психології *аналізу практичної діяльності людей*.

2. Л.С. Виготським розроблювалося теоретичне положення про *детермінацію психічних процесів* (їх генезису і структури) предметно-практичною, такою, що історично розвивається, знаряддевою діяльністю людства (*трудовою діяльністю*).

3. *Діяльнісна детермінація* генезису і структури людської психіки *носить опосередкований характер*. У структурі і генезисі психічних функцій, аналогічно структурі трудової діяльності, присутній момент знаряддевого опосередкування. В ролі "провідників" детермінації (психологічних знарядь) виступають продукти культурно-історичної діяльності людства - знакові, комунікаційні системи.

Відповідно до поглядів Л.С. Виготського, психічний розвиток людини здійснюється за допомогою її виховання і навчання як однієї з форм присвоєння суспільно-історичних здібностей.

Для людини привласнення культури виступає не як умова, а як джерело розвитку. Л.С. Виготським був сформульований основний *закон розвитку вищих психічних функцій людини*: "Будь-яка вища психічна функція в розвитку дитини з'являється на сцені двічі: спершу, як діяльність колективна, соціальна, тобто як функція інтерпсихічна, другий раз як діяльність індивідуальна, як внутрішній спосіб мислення дитини, як функція інтрапсихічна". Індивідуальна психічна діяльність, таким чином, спочатку задана в соціальному спілкуванні, в колективній діяльності.

4. Діяльнісна детермінація психіки передбачає *наявність аналогії в структурі зовнішньої (трудової) діяльності і психічних функцій* (гіпотеза психологічних знарядь), тобто, згідно Л.С. Виготському, можна виявити принципову схожість в структурі трудової діяльності і психічних процесів, існують аналогії "процес праці - психічні процеси", "знаряддя праці - психологічні знаряддя" тощо.

Загальнопсихологічна теорія діяльності О.М. Леонтьєва.

Ключовими моментами теорії діяльності О.М. Леонтьєва є наступні *положення (методологічні принципи)*:

1. *Принцип предметності*. Уже в самому зародженні діяльності і психічного відображення виявляється їх предметна природа. Предмет при цьому необхідно розуміти не як стимул або об'єкт, що існує сам по собі і що впливає на суб'єкта, а як "... те, на що спрямований акт, тобто як щось, до чого ставитися жива істота, як предмет її діяльності - байдуже, діяльності зовнішньої чи внутрішньої". Власне, в самому понятті діяльності уже імпліцитно міститься поняття її предмета. Далі О.М. Леонтьєв зазначає: "При цьому предмет діяльності виступає двояко: первинно - в своєму незалежному існуванні, як такий, що підкоряє собі і перетворює діяльність суб'єкта, вдруге - як образ предмета,

як продукт психічного відображення його властивостей, яке здійснюється в результаті діяльності суб'єкта і інакше здійснюватися не може.

2. *Принцип активності.* Принцип активності, розкритий О.М. Леонтьєвим в положеннях про упередженість активності психічного відображення, яке опосередковує діяльність суб'єкта. ОМ Леонтьєв підкреслював залежність психічного відображення від того, "що людині потрібно", - від її потреб, мотивів, установок, емоцій.

Важливо при цьому зазначити, що така упередженість психічного відображення сама об'єктивно детермінована і виражається не в неадекватності образу, а в тому, що вона дозволяє активно проникати в реальність. Інакше кажучи, упередженість, "суб'єктивність" на рівні чуттєвого відображення слід розуміти не як його суб'єктивізм, а швидше як його "суб'єктність", тобто його належність діяльному суб'єкту".

Протиставлення принципу активності суб'єкта принципу реактивності дозволяє подолати підхід до людини як такої, що лише пристосовується до навколишніх умов. Принцип активності дозволяє постулювати положення про творчий і перетворюючий характер діяльності суб'єкта.

3. *Принцип неадаптивної природи предметної діяльності.* Положення про неадаптивну природу людської діяльності впливає зі знаменитої **формули активності**: "внутрішнє (суб'єкт) діє через зовнішнє і тим самим саме себе змінює".

На активний і неадаптивний характер людської діяльності вказує те, що "психічне відображення предметного світу породжується не безпосередньо зовнішніми впливами ..., а тими процесами, за допомогою яких суб'єкт вступає в практичні контакти з предметним світом і які тому необхідно підкоряються його незалежним властивостям, зв'язкам, відносинам".

4. *Принцип інтеріоризації та екстеріоризації.* Внутрішня діяльність, згідно з О.М. Леонтьєвим, вторинна: вона формується в процесі інтеріоризації зовнішньої предметної діяльності. Інтеріоризація полягає не в простому переміщенні зовнішньої діяльності в попередній для неї внутрішній план свідомості, а в формуванні самого цього плану. О.М. Леонтьєв, слідом за Л.С. Виготським підкреслював не тільки предметну, а й соціальну природу інтеріоризації. Соціальна природа інтеріоризації розкрита і відображена Л.С. Виготським в основному генетичному законі культурного розвитку (від інтерпсихічної, соціальної колективної діяльності дитини до індивідуальних, інтрапсихічних, власне психологічних форм його діяльності).

Зворотній бік інтеріоризації - екстеріоризація - відображає перехід від "Я" до "Ми" і є необхідною умовою виникнення новоутворень. Завдяки їй внутрішні форми дії стають видимими суб'єкту, доступними спостереженню, управління і контролю.

5. *Принцип опосередкування.* Принцип опосередкування включає кілька ключових положень:

а) опосередкування психічного відображення тим змістовним процесом, який пов'язує суб'єкта з предметним світом, тобто процесом предметної діяльності;

б) опосередкування міжособистісних відносин спільною предметною діяльністю.

6. *Психологічна будова діяльності.* Однією з центральних ідей теорії діяльності є аналіз структури діяльності. О.М. Леонтьєвим розкрита психологічна структура діяльності, виділені основні одиниці діяльності, розкриті закономірні зв'язки цих одиниць між собою і їх зв'язок з діяльністю як цілим.

7. *Спільність будови зовнішньої і внутрішньої діяльності.* Визначається тим, що вони обидві опосередковують зв'язки людини зі світом. Спільність будови вбачалася О.М. Леонтьєвим в можливості переходів від однієї діяльності до іншої (інтеріоризації та екстеріоризації). Внутрішня діяльність в процесі свого формування набуває такі засоби, які дозволяють суб'єкту вирішувати завдання, нездійсненні в плані зовнішньої діяльності і навпаки.

8. *Принцип залежності психічного відображення від місця об'єкта, що відображається в структурі діяльності.* Характер психічної діяльності змінюється в залежності від того, з якими компонентами діяльності - мотивами, цілями або умовами виконання дії - пов'язаний об'єкт.

Суб'єктно-діяльнісний напрям в психології діяльності.

Ідеї, висунуті С.Л. Рубінштейном при розробці проблеми діяльності, розроблювалися і розвивалися його учнями і послідовниками - О.В. Брушлінським, К.О. Абульхановою-Славською, Л.І. Анциферовою та іншими.

Згідно теоретико-методологічним позиціям суб'єктно-діялісного підходу важлива роль в розкритті механізмів функціонування психічних явищ належить такій цілісній характеристиці активності людини, як *"суб'єктність"*. У наукових працях, що розвивають це положення, акцент, головним чином, зроблений на власне перетворюючу активність суб'єкта.

Розробляючи свою філософсько-психологічну концепцію, С.Л. Рубінштейн вводить в якості її епіцентру суб'єкта, який займає активну, творчу, самостійну позицію, навколишня дійсність для якого виступає не тільки як система подразників, але, перш за все, як об'єкт дії і пізнання.

"Вже на самих ранніх стадіях розвитку дитина, підліток, починаючи виділяти себе з навколишньої дійсності і протиставляти себе їй як об'єкту дії, пізнання, спілкування, споглядання тощо, ставати суб'єктом спочатку нерозривної, недиз'юнктивної єдності природного і соціального". Соціальність, тут не означає, як зазначає О.В. Брушлінський, лише засвоєння і відтворення людиною культурного досвіду за принципом "від зовнішнього до внутрішнього", а навпаки, являє спочатку соціальну, творчу, самостійну позицію особистості в спілкуванні і діяльності в процесі засвоєння історичного досвіду. Видозмінюючи світ в процесі діяльності, суб'єкт формує нове знання, освоює новий зміст, перетворюючи його у відповідності зі своїми цілями і цінностями, перетворюючи у власне надбання. Реалізований тут відомий *принцип*

детермінізму: всі зовнішні причини завжди і спочатку діють тільки через внутрішні умови, що дозволяє розширити уявлення про роль внутрішніх чинників (способу внутрішнього заломлення) в детермінації психічних явищ, поведінки і діяльності особистості.

Суб'єктність, розкриваючись в таких характеристиках як активність, здатність до розвитку і інтеграції, самодетермінації, саморегуляції, саморуху і самовдосконалення, виявляється, за С.Л. Рубінштейном, в різних відношеннях суб'єкта до світу: пізнавальному, діяльнісному, етичному, споглядальному. Конкретизація відношення суб'єкта до світу задала, таким чином, методологічні орієнтири для **диференціації різних понять суб'єктів**: суб'єкта діяльності, суб'єкта пізнання, суб'єкта спілкування (Б.Г. Ананьєв).

В.М. Мясищев розглядав особистість як суб'єкта різних видів відносин, домінуючими серед яких є відносини з іншими людьми. Психічні явища, вчинки, поведінка особистості, її інтереси, життєва позиція виступають похідними від системи відносин особистості, головною характеристикою якої є значуща для суб'єкта **спрямованість на об'єкт**, в ролі якого можуть виступати не тільки матеріальні об'єкти, а й культура, цінності, інші люди і сам суб'єкт. Важливу роль, таким чином, в категорії відносин, поряд з суб'єктивною особистісною оцінкою (позитивною, негативною, байдужою), відіграють суб'єктні характеристики (вибірковість, задана суб'єктом векторизованість психічного акту).

На **особливості суб'єкт-суб'єктних** відносин, які розкривають специфіку спілкування на відміну від діяльності, звернув увагу в своїх роботах Б.Ф. Ломов. Діяльність, таким чином, займає одне з місць у системі відносин суб'єкта до світу, поряд з пізнанням і спілкуванням.

Дослідження **інтегральної індивідуальності** в школі В.С. Мерліна по суті розкривають суб'єктні характеристики особистості. Інтегральна індивідуальність являє собою багатовимірне утворення, що синтезує властивості організму (біохімічні, морфологічні, нейродинамічні), параметри індивідуума (психодинамічні), особливості пізнавальних процесів і характеристики метаіндивідуальності. Значущим тут є, як зазначає В.В. Селіванов, виявлення багатозначних зв'язків між різними рівнями індивідуальності, що забезпечує своєрідну форму суб'єктності кожної особистості.

На сьогоднішній день, головним завданням в розкритті специфіки кожного суб'єкта, на думку К.О. Абульханової-Славської, постає необхідність не відірвати її від філософського значення цієї категорії - категорії **суб'єкта життєдіяльності**. Так, важливим критерієм суб'єкта життєдіяльності (суб'єкта психічної діяльності) є здатність до вирішення суперечностей, властивих індивіду, особистості в її співвідношенні з суспільством, протиріч самого співвідношення індивідуального і суспільного.

Теорія системогенезу діяльності (В.Д. Шадріков).

З позицій **системного підходу** діяльність розглядається як складне, багаторівневе, багатовимірне і змінне явище. З точки зору її структури і організації діяльність почала розглядатися в роботах О.М. Леонт'єва. Відповідно до

його поглядів діяльність є складною динамічною системою, що має свою будову, свої внутрішні переходи і свій розвиток. На сьогоднішній день в вивченні **діяльності як системи** виділяють такі **рівні**:

- особистісно-мотиваційний (значимість діяльності для особистості, діяльність розглядається з точки зору задоволення потреб особистості, з точки зору її особистісного сенсу);
- компонентно-цільовий (основні компоненти діяльності);
- структурно-функціональний (аналіз структури, а також функціональних підсистем діяльності як системи, тобто зв'язків між компонентами діяльності);
- психофізіологічний рівень (вивчення фізіологічних систем, задіяних в діяльності);
- індивідуально-психологічний рівень (вивчення особистості у всьому різноманітті систем існування - природного, соціального, фізичного, як суб'єкта діяльності).

Найбільш відомою теорією, що реалізує принцип системності у дослідженні діяльності є теорія В.Д. Шадрікова. Центральним поняттям цієї теорії є поняття **психологічної системи діяльності**. За визначенням В.Д. Шадрікова, - це "цілісна єдність психічних властивостей суб'єкта діяльності і їх всебічних зв'язків, які спонукають, програмують, регулюють і реалізують діяльність і які організовані в плані виконання конкретної діяльності".

Предметна діяльність постає перед суб'єктом у формі *нормативно схваленого способу діяльності*, який потім в процесі навчання розпредмечується і перетворюється в *індивідуальний спосіб діяльності*. Таким чином, в процесі навчання і освоєння діяльності (професії) відбувається формування *внутрішнього плану діяльності (психологічної системи діяльності)*.

В.Д. Шадріков запропонував **модель функціональної психологічної системи діяльності**, компонентами якої є організовані в психологічну систему психологічні властивості людини (психічні функції і процеси), необхідні для досягнення конкретної мети діяльності.

За аналогією з поняттям *функціональної системи* (П.Я. Анохін), В.Д. Шадріковим запропоновано поняття **функціональної психологічної системи діяльності**, важливими принципами побудови теоретичної моделі якої виступили - *принцип функціональності і принцип системності*. "Принцип функціональності характеризує процес побудови системи діяльності з уже наявних психічних елементів шляхом їх динамічної мобілізації відповідно до вектору "мета-результат" Принцип системності передбачає, що всі індивідуальні якості діяльності виступають не ізольовано, а включені в єдину систему, функціонально взаємопов'язані.

Важливим критерієм освоєння діяльності є формування *оперативності* всіх компонентів психологічної системи діяльності. Оперативність в даному випадку розуміється як тонке пристосування всіх ланок психологічної системи діяльності до вимог вирішуваних завдань.

При вивченні системогенезу діяльності необхідно враховувати такі важливі характеристики як *нерівномірність і гетерохронність* освоєння діяльності.

Основними *компонентами психологічної системи діяльності* є наступні функціональні блоки:

- мотиви діяльності;
- цілі діяльності;
- програми діяльності;
- прийняття рішень;
- підсистеми діяльнісно важливих якостей.

Цей підхід є новим в психології і діяльності потребує продовження досліджень.

В цілому, загальні методологічні процедури системного підходу реалізуються у вивченні:

- 1) законів побудови цілого (структурний аналіз);
- 2) законів утворення і законів розвитку цілого (процесуальний аналіз);
- 3) законів функціонування цілого (функціональний аналіз);
- 4) відносин явища (системи) з родовою системою та іншими системами, середовищем.

Перераховані принципи, представлені в системних дослідженнях Б.Ф. Ломова, зачіпають різні сторони пізнання і замикаються на уявленнях про полісистемність буття людини і інтегральності її якостей і властивостей.

11.1. Структурний, процесуальний та функціональний аналіз діяльності

Діяльність - динамічна система взаємодії суб'єкта зі світом, в процесі якої відбувається виникнення і втілення в об'єкті психічного образу, і реалізація опосередкованих ним відносин суб'єкта та предметної дійсності.

Структурний аналіз діяльності.

Макроструктура діяльності (за О.М. Леонтьєвим):

Діяльність - мотив;

Дія - мета;

Операція - умови.

Діяльність людини має *багаторівневий характер*. Вищим її інтегративним рівнем є власне **діяльність**, яка визначається **мотивом** і направляється відповідною цій мотивації "генеральною" метою. Досягнення цієї мети завжди супроводжується виникненням часткових проблем, вирішення яких пов'язане з постановкою конкретних цілей. Цілеспрямовану активність, пов'язану з досягненням конкретних цілей при здійсненні діяльності, прийнято в психології називати **діями**. І, нарешті, найбільш елементарним структурним рівнем діяльності є **операція** - та конкретна сукупність і послідовність рухів, яка визначається конкретними умовами взаємодії з об'єктами в процесі здійснення дій (наприклад, фізичними властивостями об'єкта, місцем розташуван-

ня, орієнтацією в просторі, доступністю тощо). Простіше кажучи - операція є способом виконання дії. Операції формуються через наслідування (копіювання) і шляхом автоматизації дій. На відміну від дій, операції є малоусвідомлюваними.

Подання цілеспрямованої активності людини в формі такої впорядкованої ієрархічної структури: діяльність-дія-операція є досить *умовним*, оскільки і дії, і окремі операції теж можна розглядати як окремі діяльності, кожна з яких мотивована, має на меті і певну функціональну організацію, універсальну для будь-якого рівня цілеспрямованої активності. Разом з тим така структура, "*внутрішня архітектоніка*" (П.К. Анохін) діяльності, яка має універсальний характер і залишається незмінною і обов'язковою для будь-якого рівня цілеспрямованої активності.

Опис і розуміння внутрішньої структури діяльності дозволяє глибше усвідомити роль і значення окремих психічних процесів і функцій в організації цілісної, цілеспрямованої поведінки людини.

Загальні закономірності організації цілеспрямованої активності були встановлені вітчизняними фізіологами О.М. Бернштейном і П.К. Анохіним. Надалі П.К. Анохін сформулював загальну теорію функціональних систем, яка, на думку автора, є універсальною теоретичною базою для опису структурно-функціональної організації будь-якої "*функціональної системи*", в тому числі і цілеспрямованої діяльності людини. Відповідно до цієї теорії будь-яка цілеспрямована діяльність людини, щоб бути ефективною, повинна складатися з певних елементів, мати певні зв'язки між ними і розгортатися в певній послідовності. В цілому *внутрішня організація діяльності* людини виглядає наступним чином.

В основі будь-якої цілеспрямованої діяльності людини лежить *мотив* - усвідомлене спонукання до діяльності, викликане якоюсь певною *потребою* людини. Нагадаємо, що у людини це може бути якась біологічна, або соціальна, або ідеальна потреба пізнання (П.К. Симонов). Потреби виникають тоді, коли порушуються внутрішні умови існування організму (задані еволюцією виду) і особистості (задані культурою, в якій сформувалася особистість).

Усвідомлення потреби в формі мотиву як спонукання до діяльності пов'язано з формуванням спільної стратегічної *мети діяльності* або її результату - задоволення даного мотиву, а, отже, і потреби (в результаті - відновлення порушених внутрішніх умов).

Незважаючи на те, що стратегічна мета має загальний характер, саме вона як кінцевий результат діяльності стає тим системоутворюючим фактором, який скріплює між собою всі елементи діяльності, спрямованої на її досягнення. Саме кінцевий результат стає тим зразком, з яким звіряються всі конкретні досягнення людини при здійсненні даної діяльності. Оскільки при здійсненні діяльності відбувається розвиток і вдосконалення людини як суб'єкта діяльності, уявлення про кінцевий результат також може змінюватися в бік його уточнення і вдосконалення.

Стратегічна мета має занадто загальний характер, щоб бути досягнутою в тій формі, в якій вона спочатку виникає. До того ж, вона може бути задоволена різними конкретними шляхами і способами. У зв'язку з цим наступним етапом діяльності стає вибір **конкретної мети**, здатної задовольнити цей мотив. Формування і вибір конкретної мети переводить виконання діяльності на рівень здійснення ряду проміжних дій.

Для того, щоб намітити конкретну мету, необхідно проаналізувати актуальну ситуацію, що має відношення до даної діяльності. В аналізі ситуації діяльності беруть участь процеси сприймання і мислення людини. Сприймання і аналіз ситуації неможливі без звернення до вже наявних у суб'єкта знань, тобто, до пам'яті. Результат сприймання і інтерпретації ситуації залежить від системи знань (значень), якими володіє суб'єкт. Сприйняти і зрозуміти можна тільки те і в тій мірі, що і в якій мірі відповідає знанням та досвіду суб'єкта.

З усього наміченого спектра конкретних цілей людина повинна вибрати тільки одну, оскільки одночасно рухатися в кількох напрямках так само неможливо, як неможливо добути їжу, якщо одночасно полювати на звіра і ловити рибу. Вибір конкретної мети з числа намічених в результаті аналізу ситуації проводиться так само, як і при відборі певної гіпотези при вирішенні завдання - на основі кількох **критеріїв**, а саме критеріїв *суб'єктивної привабливості, цінності та ймовірності досягнення даної мети*.

Вибір конкретної мети тягне за собою наступні етапи дії - **розробку засобів досягнення мети і програми її досягнення**. Всі попередні етапи виконання дії призводять до наступних етапів: прийняття рішення про **реалізацію цілі і початок власне діяльності**. В процесі виконання діяльності, представленій певними діями і операціями, людина досягає конкретних **результатів**. Діяльність вважається завершеною, якщо досягнута її кінцева мета. Однак діяльність може бути припинена з причини зникнення мотиву, який її ініціював ("перегоріло", "вже не треба").

Отже, наведена схема цілісної цілеспрямованої діяльності має таку логіку: для початку дії треба мати підставу або причину (потреба, мотив); продумати і поставити мету; виробити програму по її досягненню; знайти ефективні шляхи і засоби досягнення мети; здійснити поетапно діяльність, яка сприятиме досягненню поставленої мети, отримавши результат; звірити отриманий результат з бажаним і при їх збігу закінчити діяльність, отримавши задоволення від результату (продукту), а можливо, і від процесу роботи.

Процесуальна характеристика діяльності.

З точки зору процесуального підходу, можна виділити наступні **фази діяльності**:

1) спонукально-мотиваційна фаза. Виникнення потреби. Пошук предмета. Опредмечування потреби (виникнення мотиву). Виникнення емоційного ставлення до ситуації;

2) аналітично-синтетична фаза. Аналіз засобів і побудова алгоритму діяльності (орієнтувальний етап);

3) виконавча фаза. Реалізація діяльності. Когнітивні дії (пізнавальний компонент): що потрібно робити - знати, пам'ятати, подумки уявити, придумати, помітити, порівняти, розрізнити, оцінити, прийняти рішення. Рівень виконавчих дій, рухів. Рівень соціальної взаємодії: встановити контакт, передати інформацію, повідомлення тощо. Контроль за результатом і самоконтроль.

Функціональний аналіз діяльності.

Суть функціонального аналізу лежить в двох площинах:

1) виявлення набору основних функцій діяльності як системи. У діяльності як системі дії являють собою функції, тобто розглядаються з точки зору їх функції в загальній структурі діяльності.

Діяльність виконує в житті людини такі основні *функції*:

- засіб задоволення потреб людини;
- засіб розвитку інтелекту і здібностей;
- фактор психічного розвитку та розвитку особистості;
- механізм пошуку ідентичності та самореалізації;
- знаряддя перетворення дійсності і прогресу суспільства;
- механізм творчості.

2) кожна дія є в свою чергу функціональною системою, до складу якої входить ряд підсистем.

Функціональний аналіз, таким чином - це аналіз підсистем з точки зору здатності виконувати свої функції. В.Е. Мільман виділив наступні *функціональні системи* в структурі діяльності:

- спонукальна (потреба, мотив, об'єкт);
- інструментальна (мета, предмет, умови середовища засоби);
- контрольна (склад, контроль, оцінка).

Умови середовища - фактори, які впливають на систему.

Засоби - умови середовища, якими маніпулює суб'єкт.

Склад діяльності - засоби, які безпосередньо втілені в діяльності.

Контроль - відстеження збігу предмета з уявленням про продукт.

Оцінка - співвіднесення продукту з метою.

Продукт - втілена мета, видозмінений предмет.

11.2 Соціальна природа діяльності та основні її види

Людська діяльність - це *спільна діяльність*, в ході якої люди вступають в спілкування і взаємодію один з одним. Спільний характер діяльності змушує індивідів обмінюватися інформацією, узгоджувати індивідуальні цілі і плани дій, підпорядковувати їх загальним завданням, домагатися взаєморозуміння. *Спільність* (спілкування і взаємодія з іншими), *діяльність*, *свідомість* становлять онтологічні підстави людського способу життя. Ці підстави взаємообумовлюють одна одну, але не зводяться одне до іншого, кожна з них має специфічний зміст. Діяльність з самого початку передбачає свідомість як свій необхідний моменту (наприклад, постановка мети), а свідомість, в свою чергу, передбачає в якості своєї передумови соціальний зв'язок (зокрема, свідо-

мість немислима без мови, а мова - соціальне явище). Таким чином, всі три сторони цілісної людської реальності (суб'єктивності) або способу буття людини (спільність, діяльність, свідомість) є тут одночасно і наслідками, і передумовами одна одної. Діяльність людини завжди суспільна. У своїй соціальній діяльності людина виступає як представник людського роду, що враховує і результати діяльності інших людей, і їх позиції у спільній діяльності. Поняття "діяльність" і "спілкування" тісно пов'язані між собою. За своїм походженням спілкування виникає з потреб діяльності.

Соціальне середовище не просто формує особистість завдяки діяльності і в процесі діяльності, але сама предметність як властивість діяльності має соціальну природу. Соціальне не "дано" через діяльність, проблема не стоїть як проблема "соціальності і діяльності": це насправді питання про *соціальну сутність самих об'єктів діяльності та соціальності людської свідомості*, що відображає ці об'єкти в процесі діяльності і завдяки їй.

Особистість не є простою результатом соціальних впливів, але є специфічним утворенням. Соціальна природа діяльності індивіда не носить універсально-абстрактного характеру: вона корениться в історично конкретній формі суспільства.

За О.М. Леонтьєвим особистість розглядається в нерозривному зв'язку з діяльністю. Головна ідея полягає в тому, що "особистість людини ні в якому сенсі не є попередньою по відношенню до його діяльності, як і свідомість, вона нею породжується". Об'єкт діяльності, маючи предметне, зовнішнє буття, в той же час виступає як ідеальне утворення, як психічний образ, і таким шляхом детермінує психічну діяльність. Процес діяльності виступає і як процес активного втручання суб'єкта в світ речей, і як процес відображення предметного світу в свідомості. Свідомість і особистість розглядаються як продукти і як "моменти" сторони діяльності

Поняття діяльності - це не просто якийсь конкретно-науковий конструкт, який можна тлумачити так чи інакше за бажанням того чи іншого психолога. Воно з самого початку виступає як *категорія*, що виходить далеко за межі психології та зв'язує систему її понять з системою понять і категорій інших суспільних наук, що розкриваються реальні процеси зв'язку і взаємодії особистості, свідомості і суспільства, що дозволяє перейти від теоретичного аналізу на рівень конкретного психічного дослідження.

Найбільш чітко це проявляється в аналізі **основних видів діяльності**.

Розрізняють три види діяльності, які генетично змінюють одна одну і співіснують протягом усього життєвого шляху: *гра, навчання і працю (труд)*. Вони розрізняються за *кінцевими результатами (продуктом діяльності)*, за *організацією*, за *особливостями мотивації*.

У *грі* починається формування людини як суб'єкта діяльності, і в цьому її величезне, неминуще значення. У психічному розвитку дитини гра виступає насамперед як засіб оволодіння світом дорослих. У ній на досягнутому дитиною рівні психічного розвитку відбувається освоєння об'єктивного світу дорослих. *Ігрова ситуація* включає в себе заміщення (замість людей - лялька),

спрощення (обіграється, наприклад, зовнішня сторона прийому гостей). У грі, таким чином, імітується дійсність, що дозволяє дитині вперше самій стати суб'єктом діяльності.

Гра організовується вільно, нерегламентовано. Ніхто не може зобов'язати дитину грати з 10 до 11 годин в настільні ігри, а після 11 - в дочки-матері. Гру дитини можна організувати, але вона сама повинна запропоноване прийняти. Це не означає, що у дитини не повинно бути суворого режиму дня. Сон, їжа, прогулянки, час ігор і занять повинні бути строго визначені. Але зміст гри, включеність в неї дитину, припинення гри важко регламентувати. Дитина сама переходить від однієї гри до іншої.

Навчання є безпосередньою підготовкою особистості до праці, розвиває її розумово, фізично, естетично і лише на кінцевому етапі освоєння професії пов'язано зі створенням матеріальних і культурних цінностей. **Праця (труд)** - процес створення людиною матеріальних і духовних цінностей суспільства. Вона є основним видом діяльності людини. Кінцевий результат праці - створення суспільно значущого продукту. Це може бути урожай, вирощений селянином, сталь, виплавлена сталеваром, наукове відкриття вченого, урок, проведений учителем.

Вчення і праця протікають в обов'язкових для людини організаційних формах. У певний час починається робота, і протягом неї у відповідності до плану і заданої продуктивності виготовляються продукти праці. У навчанні спостерігається та ж сама картина. Заняття починаються відповідно до розкладу, і протягом всього уроку учень займається саме цим предметом.

Різні форми організації видів діяльності пов'язані і з різною їх *мотивацією*. Мотивом гри є задоволення, яке дитина відчуває від самого процесу гри. Основним мотивом навчання і праці є почуття обов'язку, почуття відповідальності. Ці вищі почуття є не менш сильним стимулом діяльності, ніж інтерес. Однак, і в навчанні, і в праці слід викликати у людини інтерес до самого процесу діяльності або до її результатів. Не менш важливо створювати звичку працювати.

Різноманітні види діяльності доповнюють один одного, взаємно проникають, взаємно збагачують один одного. У дитячому садку дошкільник як грає, так й вчиться рахувати, малювати. Школяр після закінчення занять із задоволенням грає. Ігрові моменти успішно вносяться і в організацію уроку. Робітник не тільки трудиться, а й вчиться. Він також може грати в шахи або комп'ютерні ігри, брати участь в спортивних і розважальних іграх.

Хоча види діяльності не існують ізольовано, в різні періоди життя людини вони мають неоднакове значення. Для одного періоду життя **провідною діяльністю** є гра, для іншого - навчання, а для третього – праця (труд).

ЛЕКЦІЯ 12. МОТИВАЦІЯ ЯК БАЗОВА КАТЕГОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

План лекції:

- 12.1 Поняття мотивації та мотиву в психології.
- 12.2. Структура мотивації.
- 12.3 Структура мотивації.
- 12.4 Теорії мотивації.
- 12.5 Мотивування та його методи.

Література:

1. Іллін Є.П. Мотивація та мотиви. / Є.П. Іллін. – К.: Навчальна книга – Богдан, 2015. – 512 с.
2. Корнилова Т.В. Методологические основы психологии./ Т.В. Корнилова, С.Д. Смирнов – СПб.: Питер, 2006. – 320 с.
3. Корольчук М.С. Методологічні та теоретичні проблеми психології. – К.: Эльга, 2008. – 336 с.
4. Левченко Т.І. Мотивація суб'єкта в різних видах діяльності. / Т.І.Левченко. – К.: Нова книга, 2011. – 448 с.
5. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии./ Б.Ф.Ломов – М.: Наука, 1984. – 444 с.
6. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату). Навч.-методичний посібник./ В.В. Рибалка. – К.: Ніка-центр, 2003. – 204 с
7. Трейси Б. Мотивация / Б. Трейси [Електронна книга]. Режим доступу: http://www.litres.ru/brayan-treysi/motivaciya/?utm_campaign=text-zarubezhnaia-psikhologiya-1-17978300&utm_content=v2||2053803355||5724219858

12.1 Поняття мотивації та мотиву в психології

Мотивація є однією з фундаментальних проблем як вітчизняної, так і зарубіжної психології. Її значимість для розробки сучасної психології пов'язана з аналізом *джерел активності людини, спонукальних сил* його діяльності, поведінки. Відповідь на питання, що спонукає людину до діяльності, який мотив, заради чого він її здійснює, є основа її адекватної інтерпретації

Складність і багатоаспектність проблеми мотивації обумовлює множинність підходів до розуміння її сутності, природи, структури, а також до методів її вивчення (Б.Г. Ананьєв, М. Аргайл, В.Г. Асєєв, Дж. Аткинсон, Л.І. Божович, К. Левін, О.М. Леонт'єв, М.Ш. Магомєт-Емінов, А. Маслоу, Ж. Н'юттен, С.Л. Рубінштейн, З. Фрейд, П. Фресс, В.Е. Чудновський, П.М. Якобсон та ін.). Важливо підкреслити, що основним **методологічним принципом**, що визначає дослідження мотиваційної сфери у вітчизняній психології, є положення про *єдність динамічної (енергетичної) і змістовно-смислової сторін мотивації*.

Аналіз різними авторами підстав поведінки і діяльності людини привів до формулювання такої схеми:

Трактування **мотиву** співвідносить це поняття або з *потребою (драйвом)* (Ж. Н'юттен, А. Маслоу), або з *переживанням цієї потреби і її задоволенням* (С.Л. Рубінштейн), або з *предметом потреби* (О.М. Леонт'єв).

Мотив - це ідеальний чи матеріальний предмет, досягнення якого виступає сенсом діяльності. Людині він представляється в формі специфічних переживань, які можуть характеризуватися позитивними емоціями від досягнення цього предмета, або ж негативними, пов'язаними з незадоволеністю в цьому положенні. Щоб усвідомити мотив, існує потреба у проведенні серйозної внутрішньої роботи.

Мотив нерідко плутають з потребою або метою, але **потреба** - це несвідоме прагнення усунути дискомфорт, а **мета** - це результат свідомого процесу постановки мети. Наприклад, голод є потребою, бажання поїсти - це мотив, а їжа, до якої тягнуться руки людини - це мета.

У найзагальнішому плані **мотив** - це те, що визначає, стимулює, спонукає людину до вчинення будь-якої дії, включеної у визначену цим мотивом діяльність.

Найбільш повним є визначення мотиву, запропоноване одним з провідних дослідників цієї проблеми Л.І. Божович. **Мотив** - це те, заради чого здійснюється діяльність, "як мотив можуть виступати предмети зовнішнього світу, уявлення, ідеї, почуття і переживання. Словом, все те, в чому знайшла своє втілення потреба". Таке визначення мотиву знімає багато суперечностей в його тлумаченні, де об'єднуються *енергетична, динамічна і змістовна сторони*. При цьому підкреслимо, що поняття мотиву вужче поняття "**мотивація**", яке "виступає тим складним механізмом співвіднесення особистістю зовнішніх і внутрішніх факторів поведінки, який визначає виникнення, напрямки, а також способи здійснення конкретних форм діяльності".

В залежності від того, що розуміється як джерело активності і одночасно як система стимулів будь-якої діяльності **мотивація** вивчається в самих різних аспектах, в результаті чого вона трактується авторами по-різному. Дослідники визначають її і як один конкретний мотив, і як єдину систему мотивів, і як особливу сферу, що включає в себе потреби, мотиви, цілі, інтереси в їх складному переплетенні і взаємодії.

Є ще кілька визначень мотивації:

- Мотивація - це спонукання до дії
- Мотивація - це здатність людини задовольняти свої потреби за допомогою будь-якої діяльності.
- Мотивація - це динамічний психофізіологічний процес, який керує поведінкою людини і визначає його організованість, спрямованість, стійкість і активність.

В даний час це поняття різними вченими розуміється по-різному. Хтось дотримується думки, що мотивацією є сукупність процесів, що відповідають за спонукання і діяльність. Інші визначають мотивацію як сукупність мотивів.

У вітчизняній психології мотивація розглядається як складний багаторівневий регулятор життєдіяльності людини - її поведінки, діяльності. Вищим рівнем цієї регуляції є свідомо-вольовий. В.Г. Асєєв зазначає, що мотиваційна система людини має, набагато більш складну будову, ніж простий ряд заданих мотиваційних констант. Вона описується виключно широкою сферою, що включає в себе і автоматично здійснювані установки, і поточні актуальні прагнення, і область ідеального, яка в даний момент не є актуально діючою, але виконує важливу для людини функцію, даючи їй ту смислову перспективу подальшого розвитку спонукання, без якої поточні турботи повсякденності втрачають своє значення. Все це, з одного боку, дозволяє визначати **мотивацію** як складну, багаторівневу неоднорідну систему збудників, що включає в себе потреби, мотиви, інтереси, ідеали, прагнення, установки, емоції, норми, цінності тощо, а з іншого - говорити про **полімотивованість діяльності**, поведінки людини і про **домінуючий мотив** в їх структурі.

Найширшим є поняття **мотиваційної сфери**, що включає і афективну, і вольову сферу особистості (Л.С. Виготський), переживання задоволення потреби. Також багато авторів до мотиваційної сфери відносять об'єктивні, зовнішні, ситуативні фактори, які у співвіднесенні з мотивацією виступають важливою підставою для активності людини (Занюк, Є.П. Іллін).

У загальнопсихологічному контексті мотивація являє собою складне поєднання, "сплав" рушійних сил поведінки, що відкривається суб'єкту у вигляді потреб, інтересів, потягів, цілей, ідеалів, які безпосередньо детермінують людську діяльність. Мотиваційна сфера або мотивація в широкому сенсі слова з цієї точки зору розуміється як стрижень особистості, до якого "стягуються" такі її властивості, як спрямованість, ціннісні орієнтації, установки, соціальні очікування, домагання, емоції, вольові якості та інші соціально-психологічні характеристики. Таким чином, можна стверджувати, що, незважаючи на різноманітність підходів, **мотивація** розуміється більшістю авторів як сукупність, система психологічно різнорідних чинників, що детермінують поведінку і діяльність людини.

12.2 Види мотивації

У психології прийнято виділяти наступні **види мотивації людини**:

- **Зовнішня мотивація** - це мотивація, яка не пов'язана з змістом якоїсь діяльності, а обумовлена зовнішніми для людини обставинами (участь в змаганнях, щоб отримати нагороду тощо).

- **Внутрішня мотивація** - це мотивація, пов'язана зі змістом діяльності, але не із зовнішніми обставинами (заняття спортом, тому що це приносить позитивні емоції тощо).

- **Позитивна мотивація** - це мотивація, заснована на позитивних стимулах (якщо я не буду вередувати, то батьки дадуть мені пограти в комп'ютерну гру).

• **Негативна мотивація** - це мотивація, заснована на негативних стимулах (якщо я не буду вередувати, то батьки не будуть мене лаяти).

• **Стійка мотивація** - це мотивація, частіше за все заснована на природних потребах людини і яка діє довго без підтримки (втамування спраги, голоду).

• **Нестійка мотивація** - це мотивація, яка вимагає постійної зовнішньої підтримки (кинути палити, скинути вагу).

Стійка і нестійка мотивація різняться і за типами. Існує два основних типи мотивації: "**до чогось**" або "**від чогось**" (ще це часто називають "методом батога і пряника"). Але є і додаткові види мотивації:

• **Індивідуальна мотивація**, спрямована на підтримку саморегуляції (спрага, голод, уникнення болю, підтримка температури).

• **Групова мотивація** (турбота про потомство, пошук свого місця в суспільстві, підтримання структури суспільства).

• **Пізнавальна мотивація** (ігрова діяльність, дослідницька поведінка).

Крім того, розрізняють **окремі мотиви**, які рухають вчинками людей і на основі яких також виділяються види мотивації:

• **Мотив самоствердження** - прагнення самоствердитися в суспільстві, отримати певний статус, повагу. Іноді таке прагнення відносять до мотивації престижу (прагнення до досягнення і підтримання більш високого статусу).

• **Мотив ідентифікації** - прагнення до того, щоб бути схожим на когось (на авторитет, кумира, батька).

• **Мотив влади** - прагнення людини до впливу на оточуючих, керувати ними, направляти їх дії.

• **Процесуально-змістовні мотиви** - спонукання до дій за допомогою не зовнішніх факторів, а процесом і змістом діяльності.

• **Зовнішні мотиви** – чинники, які спонукають до дій, знаходяться поза діяльністю (престиж, матеріальні блага тощо).

• **Мотив саморозвитку** - прагнення до особистісного зростання, реалізації свого потенціалу.

• **Мотив досягнення** - прагнення досягати кращих результатів і опанувати майстерністю в чому-небудь.

• **Мотив уникнення** – прагнення уникнути чогось неприємного, важкого, болючого (покарання).

• **Просоціальні мотиви** (суспільно значущі) - мотиви, які пов'язані з почуттям обов'язку, відповідальністю перед людьми.

• **Мотив афіліації** (приєднання) - прагнення встановлювати і підтримувати зв'язок з іншими людьми, до контакту і приємного спілкування з ними.

Будь-який вид мотивації відіграє дуже важливу роль у вивченні психології людини і її поведінки. Важливо пам'ятати, що будь-яка класифікація є умовною, реально діє комплекс взаємопов'язаних мотивацій.

12.3 Структура мотивації

При вивченні мотивації (В.Г. Асєєв, Дж. Аткинсон, Л.І. Божович, Б.І. Додонов, А. Маслоу, О.К. Савонько) продуктивним є уявлення про неї як про складну систему, в яку включені певні *ієрархізовані структури*. При цьому **структура** розуміється як відносно стійка єдність елементів, їх відносин і цілісності об'єкта, як інваріант системи.

Аналіз структури мотивації дозволив В.Г. Асєєву виділити в ній:

- а) єдність процесуальних і дискретних характеристик
- б) двомодальні, тобто позитивні і негативні підстави її складових.

Важливим також є положення дослідників про те, що структура мотиваційної сфери - не застигле, статичне, а таке, що розвивається, змінюється в процесі життєдіяльності утворення.

Істотним для дослідження структури мотивації виявилось виділення Б.І. Додоновим її чотирьох *структурних компонентів*:

- задоволення від самої діяльності,
- значущість для особистості безпосереднього її результату,
- "мотивуюча" сили винагороди за діяльність,
- примусового тиску на особистість.

Перший структурний компонент умовно названий "гедонічною" складовою мотивації, інші три - її *цільовими складовими*. Разом з тим, перший і другий виявляють *спрямованість, орієнтацію на саму діяльність* (її процес і результат), будучи внутрішніми по відношенню до неї, а третій і четвертий фіксують *зовнішні* (негативні і позитивні по відношенню до діяльності) *фактори впливу*. Істотно також і те, що два останніх, що визначаються як *нагорода і уникнення покарання*, є, за Дж. Аткинсоном, складовими *мотивації досягнення*.

Інтерпретація мотивації і її структурної організації проводиться і в термінах *основних потреб людини* (Х. Мюррей, Дж. Аткинсон, А. Маслоу та ін.).

Одним з ранніх досліджень особистісної мотивації (в термінах потреб особистості), як відомо, була робота Х. Мюррея. З безлічі збудників поведінки ним були виділені чотири *основні потреби*:

- в досягненні,
- в домінуванні,
- в самостійності,
- в афіліації.

Ці потреби, розглянуті в більш широкому контексті, М. Аргайл включив в загальну структуру мотивації (потреб):

1) несоціальні потреби, які можуть викликати соціальну взаємодію (біологічні потреби у воді, їжі, грошах);

2) потреба в залежності як прийняття допомоги, захисту, прийняття керівництва, особливо від тих, хто є авторитетним і має владу;

3) потреба в афіліації, тобто прагнення бути в суспільстві інших людей, в дружньому відгуку, прийняття групою, однолітками;

4) потреба в домінуванні, тобто прийнятті себе іншими або групою інших як лідера, якому дозволено говорити більший час, приймати рішення;

5) сексуальна потреба - фізична близькість, дружба і інтимна соціальна взаємодія з представниками однієї статі і з привабливим представником іншої;

6) потреба в агресії, тобто в нанесенні шкоди (фізично або вербально);

7) потреба в почутті власної гідності, самоідентифікації, тобто в прийнятті самого себе як значущої особистості.

У плані розгляду структури потребнісної сфери людини цікавою є "піраміда потреб" А. Маслоу, в якій, з одного боку, очевидно висвічується соціальна, інтерактивна залежність людини, а з іншого - її пізнавальна, когнітивна природа, пов'язана з самоактуалізацією. При її розгляді звертає на себе увагу, по-перше, місце і значення, яке відводиться власне когнітивним (пізнавальним) і комунікативним потребам людини, і, по-друге, те, що потребнісна сфера людини розглядається поза структурою її діяльності - тільки стосовно її особистості, її самоактуалізації, розвитку, комфортного існування.

12.4 Теорії мотивації

Теорії мотивації вивчають і аналізують потреби людини, їх зміст і те, як вони пов'язані з його мотивацією. У них робиться спроба зрозуміти, що спонукає людину до тієї чи іншої діяльності, які потреби мотивують її поведінку. Вивчення цих потреб спричинило появу трьох головних напрямків (**груп теорій мотивації**):

- теорії особистих досягнень;
- процесуальні теорії мотивації;
- теорії, в основі яких лежить специфічна картина людини - працівника.

Розглянемо кожен напрям більш докладно.

Теорії особистих досягнень аналізують чинники, які впливають на мотивацію. Здебільшого, вони сконцентровані на аналізі потреб людини. В таких теоріях описують структуру потреб і їх зміст, а також те, як все це пов'язано з мотивацією індивіда. Ухил робиться на те, щоб зрозуміти, що спонукає людину до діяльності *зсередини*. Головними теоріями цього напрямку є: теорія ієрархії потреб А. Маслоу, теорія ERG К.-П. Альдерфера, теорія набутих потреб Д. МакКлелланда і теорія двох факторів Ф. Герцберга.

Процесуальні теорії мотивації аналізують те, як людиною розподіляються зусилля для досягнення нових цілей, і який тип поведінки буде нею для цього обрано. У процесуальних теоріях поведінку людини визначається не тільки потребами, але є функцією його сприймання і очікувань, пов'язаних з конкретною ситуацією, і можливих наслідків того типу поведінки, яку вибрала людина. Сьогодні існує понад 50 процесуальних теорій мотивації, але основними в цьому напрямку вважаються: теорія очікувань В. Врума, теорія

рівності (справедливості) Дж.С. Адамса, Модель Л. Портера – Е. Лоулера, теорія постановки цілей Е. Локка і концепція партисипативного управління.

Теорії, в основі яких лежить специфічна картина працівника, беруть за основу певний зразок працівника, його потреби і мотиви. До цих теорій відносяться: ХУ-теорія Д. МакГрегора і теорія Z У. Оучі.

12.5 Мотивування та його методи

Мотивування – зовнішні по відношенню до суб'єкта дії, які виступають зовнішньою мотивацією і, в сукупності з внутрішніми мотивами, складають спонукальну силу поведінки людини в ситуаціях активності. Мотивування, яке застосовується цілеспрямовано ще називають методами мотивації (хоча правильніше було б говорити про методи мотивування).

Всі **методи мотивації**, які сьогодні успішно застосовуються в житті людини, можна розділити на три основні категорії:

- Мотивація персоналу.
- Мотивація учнів.
- Самомотивація.

Нижче ми розглянемо кожен категорію окремо.

Мотивація персоналу - це система морального і матеріального стимулювання працівників. Вона має на увазі під собою комплекс заходів щодо підвищення трудової активності та ефективності праці. Ці заходи можуть бути найрізноманітнішими і залежать від того, яка система стимулювання передбачена в організації, якою є загальна система управління і які особливості діяльності самої організації.

Методи мотивації персоналу можна розділити на:

- **Економічні методи** мають на увазі матеріальну мотивацію, тобто виконання працівниками своїх обов'язків і досягнення певних результатів за надання матеріальних благ.
- **Організаційно-адміністративні методи** засновані на владі, підпорядкуванні регламенту, законам, статуту, субординації тощо. Також вони можуть спиратися на можливість примусу.
- **Соціально-психологічні методи** застосовуються для підвищення соціальної активності працівників. Тут здійснюється вплив на свідомість людей, їх естетичні, релігійні, соціальні та інші інтереси, а також відбувається соціальне стимулювання трудової діяльності.

Мотивація учнів - це дуже важливий етап на шляху формування у людини мотивів, які можуть надати навчанню сенс, а сам факт навчальної діяльності зробити важливою метою для суб'єкта. В іншому випадку успішне навчання стане неможливим. Мотивація до навчання, на жаль, сама по собі виявляється досить рідко. Саме з цієї причини потрібно використовувати різні методи її формування, щоб вона могла забезпечувати і підтримувати плідну навчальну діяльність протягом тривалого періоду часу. *Методів (прийомів)*

формування мотивації до навчальної діяльності досить багато. Нижче представлені найбільш поширені:

- **Створення ситуацій зацікавленості** - це процес впровадження в навчальні заняття цікавих дослідів, життєвих прикладів, парадоксальних фактів, незвичайних аналогій, які будуть привертати увагу учнів, і викликати у них інтерес до предмету вивчення.

- **Емоційні переживання** - це переживання, які створюються шляхом наведення незвичайних фактів і проведення дослідів під час занять, а також викликаються масштабністю і унікальністю того, що викладається.

- **Зіставлення наукових і життєвих тлумачень природних явищ** - це такий прийом, в якому наводяться якісь наукові факти і порівнюються зі змінами в способі життя людей, що викликає в учнів інтерес і бажання дізнатися більше, тому що це відображає дійсність.

- **Створення ситуацій пізнавальної суперечки** - даний прийом ґрунтується на тому, що суперечка завжди викликає підвищений інтерес до теми. Залучення учнів до наукових суперечок сприяє поглибленню їхніх знань, приковує їх увагу, викликає хвилю інтересу і бажання розібратися в спірному питанні.

- **Створення ситуацій успіху в навчанні** - цей прийом використовується, в основному, по відношенню до учнів, які відчують певні труднощі в навчанні. Заснований прийом на тому, що радісні переживання сприяють подоланню труднощів у навчанні.

Самотивація - це бажання або прагнення людини до чого-небудь, засноване на його внутрішніх переконаннях; стимул для дії, яку він хоче зробити. Якщо говорити про самотивацію трохи інакше, то можна охарактеризувати її так:

Самотивація - це вплив людини на свій стан, коли мотивація ззовні перестає впливати на неї належним чином. Самотивація дуже індивідуальна, тому що кожна людина вибирає різні способи для того, щоб мотивувати себе. Але є певні методи, які чинять позитивний вплив на більшість людей. Поговоримо про них конкретніше.

- **Афірмації** - це спеціальні невеликі тексти або виразу, які чинять на людину вплив переважно на психологічному рівні. Дуже часто вони використовуються людьми для того, щоб змінити своє ставлення до чогось, зняти психологічні та підсвідомі блоки. Афірмації, як правило, використовуються не одинично, а комплексно (тобто, застосовуються до багатьох схожих ситуацій). Щоб вони почали діяти і впливати на людину і її життя, їх треба читати кожен день. Найкраще, якщо це буде відразу після того, як людина прокинеться і перед сном. Афірмації впливають на підсвідомому рівні.

- **Самонавіювання** - це процес впливу людини на свою психіку з метою зміни своєї поведінки, тобто метод формування нової поведінки, раніше не властивої, шляхом "обходу" свідомості. Для того щоб навіяти собі якісь речі, потрібно скласти список "правильних" тверджень і установок. Повторю-

вати його треба якомога частіше: і в моменти, коли відчувається нестача певної якості або неможливість бажаної поведінки, і в моменти звичайного стану. Щоб твердження та установки чинили найбільший ефект, потрібно дотримуватися кількох правил: 1) твердження повинні відображати те, що хоче людина, а не те, від чого намагається позбутися; 2) не використовуйте частку "не"; 3) будь-яка установка повинна бути короткою і мати конкретний зміст; 4) важливо формувати установку в теперішньому часі; 5) повторюйте установки осмислено, а не просто завчивши текст; 6) намагайтеся робити це якомога частіше.

- **Біографії відомих особистостей.** Даний метод є одним з найбільш ефективних для самомотивації. Полягає він в знайомстві з життям успішних людей, що досягли в будь-якій сфері видатних результатів.

- **Розвиток сили волі.** Найпростішим, і в той же час, найскладнішим способом розвитку сили волі є робити те, що робити не хочеться. Позбавлення від шкідливих звичок також є тренуванням сили волі. Починати тренування сили волі слід з малого, поступово підвищуючи планку.

- **Візуалізація** - це ще один дуже дієвий метод підвищити свою мотивацію. Він полягає в уявленні бажаного. Щоденна практика візуалізації допоможе завжди пам'ятати про те, чого людини хоче найбільше. І найголовніше - додасть енергії, щоб щось робити, а ваша мотивація завжди буде на високому рівні, а значить і бажане ставатиме все ближче і ближче.

На закінчення варто зауважити, що знання про мотивацію і застосування їх в своєму щоденному житті - це можливість на глибинному рівні зрозуміти себе і оточуючих, знайти підхід до людей, зробити свої взаємини з ними більш ефективними і приємними. Це можливість зробити життя кращим.

ЛЕКЦІЯ 13. ПРОБЛЕМА ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ

План:

- 13.1. Підходи до розуміння особистості в сучасній психології.
- 13.2. Розвиток поняття "особистість" у психології.
- 13.3. Структура особистості.
- 13.4. Л.С.Виготський про особистість.
- 13.5. Основні постулати теорії особистості

Література:

1. Аверин В.Н. Психология личности. / В.Н. Аверин. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 89 с.
2. Варій М.Й. психологія особистості. / М.Й. Варій. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 592 с.
3. Корнилова Т.В. Методологические основы психологии./ Т.В. Корнилова, С.Д. Смирнов – СПб.: Питер, 2006. – 320 с.
4. Корольчук М.С. Методологічні та теоретичні проблеми психології. – К.: Эльга, 2008. – 336 с.
5. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии./ Б.Ф.Ломов – М.: Наука, 1984. – 444 с.
6. Маланов С.В. Методологические и теоретические основы психологии. / С.В. Маланов. – М., Владимир: Заря, 2005. – 320 с.
7. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату). Навч.-методичний посібник./ В.В. Рибалка. – К.: Ніка-центр, 2003. – 204 с
8. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер, 2014. – 600 с.

13.1 Підходи до розуміння особистості в сучасній психології

У психології є різні **підходи до розуміння особистості**:

1. Особистість може бути описана з боку своїх мотивів і прагнень, що становлять зміст її особистого світу, тобто унікальної системи особистісних смислів, індивідуально своєрідних способів упорядкування зовнішніх вражень і внутрішніх переживань.

2. Особистість розглядається як система рис - відносно стійких, таких, що проявляються зовні характеристик індивідуальності, які відображені в судженнях суб'єкта про самого себе, а також в судженнях інших людей про нього.

3. Особистість описується і як діяльне "Я" суб'єкта, як система планів, відносин, спрямованості, смислових утворень, що регулюють вихід її поведінки за межі початкових планів.

4. Особистість розглядається і як суб'єкт персоналізації, тобто потреби і здатності індивіда викликати зміни в інших людях.

Особистість є поняття соціальне, вона виражає все, що є в людині над-природного, історичного. Особистість не вроджена, а виникає в результаті культурного і соціального розвитку.

Особистістю є людина, у якої є *своя позиція в житті*, до якої вона прийшла у результаті великої свідомої роботи. Така людина не просто виділяється завдяки тому враженню, яке вона справляє на іншого; вона сама свідомо виділяє себе з навколишнього. Він виявляє самостійність думки, небанальність почуттів, якусь зібраність і внутрішню пристрасність. Глибина і багатство особистості припускають глибину і багатство її зв'язків зі світом, з іншими людьми; розрив цих зв'язків, самоізоляція спустошують її. Особистістю є лише людина, яка відноситься певним чином до оточення, свідомо встановлює це своє ставлення так, що воно проявляється у всій її сутності.

Особистість є *специфічно людське утворення*, яке "продукується" суспільними відносинами, в які індивід вступає у своїй діяльності. Та обставина, що при цьому змінюються і деякі її особливості як індивіда, становить не причину, а наслідок формування особистості. Формування особистості є процес, який прямо не збігається з процесом прижиттєвої, природно поточної зміни природних властивостей індивіда в ході його пристосування до зовнішнього середовища.

Особистість - це *соціалізований індивід*, що розглядається з боку його найбільш істотних соціально значущих властивостей. Особистість є така цілеспрямована, самоорганізована частка суспільства, найголовнішою функцією якої є здійснення індивідуального способу суспільного буття.

Функції регулятора поведінки особистості виконують її світогляд, спрямованість, характер, здібності.

Особистість не тільки цілеспрямована, а й *система, що самоорганізовується*. Об'єктом її уваги і діяльності служить не тільки зовнішній світ, але і вона сама, що проявляється у відчутті "Я", яке включає в себе уявлення про себе і самооцінку, програми самовдосконалення, звичні реакції на прояв деяких своїх якостей, здатності до самостереження, самоаналізу і саморегуляції.

Що значить бути особистістю? Бути особистістю - це значить мати активну життєву позицію, про яку можна сказати так: на тому стою і не можу інакше. Бути особистістю - це значить здійснювати вибори, що виникають через внутрішню необхідність, оцінювати наслідки прийнятого рішення і тримати за них відповідь перед собою і суспільством, в якому живеш. Бути особистістю - це значить постійно будувати самого себе та інших, володіти арсеналом прийомів і засобів, за допомогою яких можна опанувати своєю власною поведінкою, підпорядкувати її своїй владі. Бути особистістю - це значить мати свободу вибору і нести через все життя його тягар.

У психології є безліч спроб виявлення **ядра особистості**. Наявні підходи можна систематизувати наступним чином.

1. Істотний поділ понять "людина", "індивід", "суб'єкт діяльності", "індивідуальність" (в сенсі унікальності, неповторності кожної людини) і "осо-

бистість". Отже, не можна зводити поняття особистості до понять "людина", "індивід", "суб'єкт", "індивідуальність", хоча, з іншого боку, особистість - це і людина, і індивід, і суб'єкт, і індивідуальність, але лише тією мірою, з тієї сторони, яка характеризує всі ці поняття з точки зору включеності людини в суспільні відносини.

2. Слід розрізнити "*розширене*" розуміння особистості, коли особистість ототожнюється з поняттям людина, і "*вершинне*" розуміння, коли особистість розглядається як особливий рівень соціального розвитку людини.

3. Існують різні точки зору на співвідношення біологічного і соціального розвитку в особистості. Одні включають біологічну організацію людини в поняття особистості. Інші розглядають біологічне як задані умови розвитку особистості, які не визначають її психологічні риси, а виступають лише як форми і способи їх прояву (О.М. Леонт'єв).

4. Особистістю не народжуються - особистістю стають; особистість формується в онтогенезі відносно пізно.

5. Особистість не є пасивний результат впливу ззовні на дитину, вона розвивається в процесі її власної діяльності.

13.2 Розвиток поняття "особистість" у психології

Особистість - найважливіша серед метапсихологічних категорій. У ній виявляються інтегровані, до неї стягнуті всі базові категорії: індивід, образ, дія, мотив, спілкування, переживання.

Людина, як це очевидно, не конгломерат розрізнених ознак, психічних елементів. У практиці спілкування люди вбачають один в одному більш-менш цілісний образ, який дозволяє відрізнити одного суб'єкта від іншого за його не тільки зовнішнім, але і внутрішнім виглядом.

Вже до середини 70-х років ХХ століття було подолано "*колекціонерський*" підхід до особистості, що перетворює її в якусь ємність, приймаючи в себе риси темпераменту, характеру, потреби і інтереси, здібності, нахили, коли особистість виступала як набір якостей, властивостей, характеристик, особливостей. В умовах такого підходу завдання психолога зводилося до каталогізації всіх цих ознак і виявлення індивідуальної неповторності їх поєднань для кожної окремої людини. Все це поставило на порядок денний питання про необхідність структурування численних особистісних якостей (число яких, як було вже тоді підраховано, дорівнювало півтора тисячам, а то і більше). З середини 60-х років робляться спроби з'ясувати загальну структуру особистості. Безперечно, це було кроком вперед у порівнянні трактуваннями, які переважали в минулому.

Однак дуже скоро виявилось, що загальна структура особистості інтерпретується головним чином як якась контамінація біологічно і соціально обумовлених її особливостей. *Проблема співвідношення біологічного і соціального* з цього моменту набуває чи не центрального положення в психології особистості. Полеміка з проблем особистості багато в чому проходила під знаком

розуміння її як біосоціальної істоти і структурного підходу до неї. І хоча розуміння структури особистості викликало суперечки, все більше стверджувалося думка, що в особистості повинні бути виділені "виключно соціально обумовлена підструктура" і "біологічно обумовлена підструктура". Правда, іноді вказувалося на наявність ще двох підструктур - *досвіду і індивідуальних особливостей форм відображення*, але віднесення їх до сфери соціального або біологічного не уточнювалася, а лише відзначався їх проміжний характер.

Таке структурування було б зрозуміло, якби йшлося про людину як індивідуальність. Біосоціальна природа людини і її індивідуальності дискусії не викликає. Але особистість - суб'єкт і продукт суспільного розвитку, який перетворив біологічну особину в творця історичного процесу, - явно не могла зберігати біологічну підструктуру, яка є рівноцінною підструктурі соціальній. Не можна було ставити знак рівності між поняттями "особистість" і "людина", "особистість" і "індивід".

До кінця 70-х років ХХ століття орієнтація на структурний підхід до проблеми особистості змінюється тенденцією застосування *системного підходу*. За його "підключенням" до психології стояла тривала і ефективна робота фахівців - "системників". Це саме та обов'язкова методологічна база, без якої не можна всерйоз братися за вирішення конкретних психологічних проблем. Необхідно було засвоїти загальні принципи системного аналізу, після чого можна було переносити його в психологію особистості. Однак, не можна сказати, що так вже й легко і просто здійснити такий процес. Наприклад, принципи системного аналізу, обов'язкові для побудови теорії особистості, вимагають виділення системоутворюючої ознаки особистості, але вона має бути виявлена не в загальних системних уявленнях, а в самій тканині психологічної реальності.

Визнання безперечної єдності, але не тотожності понять "особистість" і "індивід" (Б.Г. Анан'єв, О.М. Леонт'єв та інші) породжувало ряд питань і серед них - питання про те, що являє собою ця особлива системна якість індивіда, яка позначається терміном "особистість" і яку не можна звести до біологічних передумов, включених в природу його носія - індивіда.

О.М. Леонт'єв писав: "Особистість $\neq$ індивід: це особлива якість, яка набувається індивідом в суспільстві, в сукупності відносин, суспільних за своєю природою, в які індивід втягується ... Інакше кажучи, особистість є системна і тому "надчуттєва" якість, хоча носієм цієї якості є цілком чуттєвий, тілесний індивід зі всіма його природженими і набутими властивостями ". І там же: "З цієї точки зору проблема особистості утворює новий психологічний вимір: інший, ніж вимір, в якому ведуться дослідження тих чи інших психічних процесів, окремих властивостей і станів людини; це - дослідження її місця, позиції в системі, яка є системою суспільних зв'язків, спілкувань, які відкриваються їй; це дослідження того, що, заради чого і як використовує людина дане їй від народження і те, що було набуто ... ".

Запропонованого О.М. Леонт'євим розуміння співвідношення індивіда і особистості, що полягає в "певному психологічному вимірі", іншому, ніж

вимір, в якому ведуться дослідження психічних процесів, властивостей і станів людини (іншими словами, за межами традиційного "індивідуально або диференціально-психологічного" розділу загальної психології), багато в чому відповідає *концепція діяльнісного опосередкування міжособистісних відносин*. З цієї точки зору особистість може бути зрозуміла тільки в системі стійких міжіндивідних зв'язків, які опосередковуються цінностями, змістом спільної діяльності для кожного з її учасників. Ці зв'язки цілком реальні, але за своєю природою "надчуттєві"; вони містяться в конкретних властивостях індивіда, але до них не зводяться; вони дані досліднику в проявах особистості кожного члена групи, але разом з тим утворюють особливу якість самої групової діяльності, що опосередковує ці особистісні прояви, що визначають особливу позицію кожного в системі міжіндивідних зв'язків, ширше - в системі відносин в соціумі.

13.3 Структура особистості

Особистість як особлива "системна якість" індивіда розкривається не в одному "просторі", або "психологічному вимірі", а в трьох просторах. Можуть бути, відповідно, задані три *аспекти розгляду особистості*, три її презентації.

Перший аспект, перший вимір - особистість трактується як властивість, занурена в простір індивідуального життя суб'єкта. Особистість, перш за все, виступає в аспекті її індивідуальності, в її відмінностях від інших. Взятий в своїх індивідуальних відмінностях, індивід виступає в своїй нетотожності загальному і через свою незлитість з ним виявляє себе як особистість. Разом з тим, в ідеї "присвоєння" індивідом елементів культури, предметного буття суспільного цілого, особистість стверджує свою спільність із соціальним цілим. В ідеї активності індивід як особистість виявляється ніби поверх бар'єрів своєї природної або ситуативної обмеженості.

Другий вимір - спосіб розуміння особистості, де сферою її визначення та існування стає "простір міжіндивідних зв'язків". Не сам по собі індивід, здатний до діяльності і спілкування, а процеси, в які включені щонайменше два індивіда (а фактично спільнота, група), розглядаються як носії особистості кожного з них. З цього випливає, що особистість ніби знаходить своє особливе буття, що відрізняється від тілесного буття індивіда.

Примітно, що, переводячи розгляд особистості в цей інтеріндивідний простір, ми знаходимо можливість відповісти на питання про те, що являють собою багато добре досліджених соціальною психологією феноменів (наприклад, самовизначення особистості). Що це: власне групові або особистісні явища? Мабуть, в інтеріндивідному вимірі помилкова альтернатива (особистісне або групове) виявляється подоланою. Особистісне виступає через групове, групове - через особистісне. Питання, таким чином, знімається.

Нарешті, *третій вимір*. Отже, вірогідно, існує ще один простір, в якому розгортається особистість як системна якість індивіда. Особистість при цьому

не тільки "виноситься за рамки" самого індивідуального суб'єкта, але і переміщається за межі його актуальних зв'язків з іншими індивідами, за межі спільної діяльності з ними. Тут ніби знову відбувається занурення особистісного в простір буття індивіда, але на цей раз - в "іншого" ("інших"). У цьому випадку в центрі уваги психолога виявляються "внески" в інших людей, які суб'єкт мимоволі здійснює за допомогою діяльності. Індивід виступає як суб'єкт цих активно здійснюваних перетворень так чи інакше пов'язаних з ним людей. Таким чином, ми вже бачимо особистість під новим кутом зору: найважливіші характеристики особистості, які традиційно намагалися углядіти в наборі іманентних якостей індивіда, пропонується шукати не тільки в ній самій, але і в інших людях.

Отже, прокладається новий шлях інтерпретації особистості: вона виступає як ідеальна представленість індивіда в інших людях, як його "інобуття" в них (і, між іншим, і собі як "іншому"), як його *персоналізація*. Сутність цієї ідеальної представленості, цих "внесків" - в тих реальних смислових перетвореннях, дієвих змінах інтелектуальної та афективно-потребнісної сфери особистості іншої людини, які відображають діяльність індивіда і його участь у спільній діяльності. "Інобуття" індивіда в інших людях - це не статичний відбиток. Йдеться про активний процес, про свого роду "продовження себе в іншому". Тут схоплюється найважливіша особливість особистості (якщо вона дійсно особистість) - знайти інше таке, що має свою динаміку, життя в інших людях, "виробляти" в них довговічні зміни.

Зрозуміло, особистість може бути охарактеризована тільки в єдності всіх трьох запропонованих аспектів розгляду: якщо виявляється і опосередкована соціальною діяльністю ідеальна представленість індивіда в інших людях, в його зв'язках з ними, нарешті, в ній самій як представникові соціального цілого. Одна і та ж риса особистості виступає по-різному в кожному з "просторів", але це та ж сама риса.

У сучасній психологічній науці існують досить різні підходи до класифікації теорій і концепцій особистості, і ми можемо зустріти найрізноманітніші точки зору на розгляд проблеми структури особистості. Так, Р.С. Немов говорить про існування принаймні 48 варіантів, кожен з яких може бути оцінений за рядом параметрів, які є підставою для класифікації. Як приклади розглянемо деякі, найбільш відомі, концепції і теорії особистості.

О.Г. Ковальов ставить питання про цілісний духовний вигляд особистості, його походження і будову як питання про синтез складних структур:

- темпераменту (структури природних властивостей);
- спрямованості (система потреб, інтересів, ідеалів);
- здібностей (система інтелектуальних, вольових і емоційних властивостей).

Всі ці структури виникають з взаємозв'язку психічних властивостей особистості, які характеризують стійкий, постійний рівень активності, що забезпечує найкраще пристосування індивіда до подразників внаслідок найбі-

льшої адекватності їх відображення. В процесі діяльності властивості певним чином зв'язуються одна за одною відповідно до вимог діяльності.

В.М. Мясищев єдність особистості характеризує через спрямованість (домінуючі відносини: до людей, до себе, до предметів зовнішнього світу), загальний рівень розвитку (в процесі розвитку підвищується загальний рівень розвитку особистості), структуру особистості і динаміку нервово-психічної реактивності (мається на увазі не тільки динаміка вищої нервової діяльності (ВНД), а й об'єктивна динаміка умов життя). З цієї точки зору структура особистості - лише одне з визначень її єдності і цілісності, тобто лише часткова характеристика особистості, інтеграційні особливості якої пов'язані з мотивацією, відносинами і тенденціями особистості.

Концепція динамічної структури особистості (*К.К. Платонов*). Найбільш загальною структурою особистості є віднесення всіх її особливостей і рис до однієї з чотирьох груп, що утворюють 4 основні сторони особистості:

1. Соціально обумовлені особливості (спрямованість - бажання, прагнення, ідеали, світогляд, моральні якості).
2. Особистий досвід (обсяг і якість наявних ЗУН (знання, вміння, навички))
3. Індивідуальні особливості різних психічних процесів (увага, пам'ять).
4. Біологічно обумовлені особливості (темперамент, задатки, інстинкти).

1 і 2 - соціально обумовлені, 3 і 4 - генетично обумовлені. Всі 4 сторони особистості тісно взаємодіють одна з одною. Однак, домінуючий вплив завжди залишається за соціальною стороною особистості - її світоглядом, спрямованістю, потребами, інтересами, ідеалами і естетичними якостями.

За *Ю.В. Щербатих*, поняття особистості включає в себе дві пари діалектично-суперечливих характеристик, без розуміння яких важко зрозуміти цей термін.

1. Особистість будь-якої людини є сукупність індивідуальних і специфічних характеристик людини, що відрізняють її від інших людей.

2. В той же час, в кожному конкретному суспільстві особистості людей несуть спільні риси, які визначаються історичними, національними, політичними або релігійними особливостями конкретної соціальної спільності.

3. Особистість має відносно стійку структуру, в якій окремі риси особистості взаємопов'язані між собою в складну ієрархічну систему.

4. Особистість людини не є чимось застиглим і незмінним, а розвивається і змінюється в процесі індивідуального розвитку і впливу на неї зовнішніх обставин.

За *В.А. Ганзенем* в структуру особистості входить:

- потреби, які пронизують всі рівні структури;
- потяги, які виступають як неусвідомлені потреби;
- мотиви - опредмечені потреби;
- установки - готовність до певної активності;

- відносини - система індивідуальних вибіркових зв'язків;
- тенденції, які містять всю систему потреб, потягів, мотивів, установок, ціннісних орієнтацій, спрямованості і відносин.

В.А. Ганзен та Д.А. Головей ці структурні елементи розмістили таким чином:

VII Соціальний	Потреби	Потяги	Мотиви	Установки	Ціннісні орієнтації	Спрямованість	Відносини	Тенденції
VI Соціально-психологічний								
V Психологічний								
IV Психофізіологічний								
III Фізіологічний								
II Морфологічний								
I Генетичний								

Дана концепція представляє безперечну цінність як дослідницька програма системного вивчення особистості для наукового колективу. Однак, її практична реалізація в рамках окремих досліджень утруднена для окремого дослідника внаслідок масштабності завдань і багаторівневості даної моделі психічної організації особистості.

В цілому розглянуті моделі особистості, на думку *Б.Д. Паригіна* відносяться до **статичних структур особистості**, під якими слід розуміти гранично абстрактну модель, що характеризує основні компоненти психіки індивіда. Цей вчений також пропонує свою статичну структуру особистості, в якій виділяються три базові структури з їх характеристиками:

1. Індивідуально-неповторне - вся сукупність уявлень, вражень, символів, ціннісних орієнтацій та інших елементів психічного, набутих людиною в результаті її індивідуально-неповторного життєвого досвіду.

2. Соціально-специфічне, що включає самосвідомість особистості, в тому числі і індивідуальне усвідомлення своєї неповторності:

- родова самосвідомість належності до людського роду;
- соціально-специфічна самосвідомість належності до певної соціальної спільності;
- позиція особистості - ставлення до системи норм, правил, шаблонів поведінки, ролей;
- ступінь інтеріоризації (засвоєння) соціального досвіду;
- символи - офіційне закріплення системи цінностей;
- ціннісні орієнтації, ієрархія цінностей;
- соціальні ролі особистості, так само її права і обов'язки, що впливають з соціального стану;
- приналежність до певної соціальної спільноти (етнічної, класової, політичної, ідеологічної, професійної тощо, відповідні вимоги, норми, правила і шаблони поведінки).

3. Загальнолюдське: комплекс основних психічних процесів (відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, мислення, мовлення тощо).

Динамічні структури особистості. Під ними Б.Д. Паригін має на увазі ту "одномоментну фотографію" або модель психічного стану і поведінки людини, яка дозволяє зрозуміти механізми взаємозв'язку і взаємодії між собою всіх компонентів і пластів в психіці індивіда. При цьому виділяються два *аспекти динамічної структури особистості*:

- внутрішній, інтроспективний;
- зовнішній, поведінковий.

На сьогоднішній день, відзначає Б.Д. Паригін, немає сформованого загальноприйнятого уявлення про еквіваленти динамічної структури особистості. Серед таких розглядаються:

- спрямованість і позиція особистості;
- мотивація і норми поведінки;
- ролі і установки;
- цінності та відносини;
- психологічний настрій.

В зв'язку з цим Б.Д. Паригін пропонує своє бачення еквівалентів динамічної структури особистості:

- 1) Неусвідомлюваний емоційний стан;
- 2) Умонастрій, переживання, мотивація, плани поведінки;
- 3) Невербальний стереотип поведінки;
- 4) Вербальний стереотип поведінки.

Перші два пункти об'єднуються поняттям "психічне налаштування особистості", а два останні – "стереотип соціальної поведінки", які взаємозв'язані та взаємно впливають одне на одне.

Безсумнівний інтерес в сучасній психології стосовно динамічної структури особистості представляє подальша розробка та обґрунтування **Я-концепції**.

Я-концепція - система уявлень людини про себе, що розвивається. Вона включає: а) усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних, характерологічних, соціальних та інших властивостей; б) самооцінку; в) суб'єктивне сприйняття впливають на власну особистість зовнішніх факторів.

13.4 Л.С. Виготський про особистість

Звернувшись до праць Л.С. Виготського, можна виділити щонайменше **чотири ідеї**, виключно конструктивні, які утворюють в цілому певні передумови для становлення психологічної концепції особистості.

Перша ідея - ідея активності індивіда, яка з особливою силою виступила не тільки в теоретичних конструкціях Л.С. Виготського, а й в розробленому ним інструментальному методі дослідження розвитку вищих психічних функцій. В пізніших інтерпретаціях і конкретних додатках інструментального методу підкреслювалося насамперед значення знаряддя для формування ви-

щик психічних функцій і практично не приділялося належної уваги принципу вільного володіння індивідом знаряддям (використання знака або відмова від нього). Знаряддя розглядалося Л.С. Виготським як можлива точка докладання зусиль індивіда, а сам індивід виступав як носій активності.

Сама суть розробленого ним інструментального методу як раз і полягала в тому, щоб встановити активну роль суб'єкта, дитини, що звертається до знаряддя. Зокрема, передбачалося з'ясувати вікові межі звернення дитини до зовнішнього засобу, як, втім, і вікові рубежі відмирання потреби у зовнішніх засобах, які організують діяльність. Перехід ззовні всередину спочатку трактувався Л.С. Виготським як обумовлений активністю суб'єкта. Однією з найважливіших теоретичних передумов інструментального методу став саме принцип активності індивіда - "активне втручання людини в ситуацію", її "активна роль, поведінка, що полягає у введенні нових стимулів".

Друга ідея, - думка Л.С. Виготського про основну особливість психічних властивостей людини: їх опосередкований характер. Функцію опосередкування, як відомо, забезпечують знаки, за допомогою яких відбувається оволодіння поведінкою, його соціальна детермінація. Застосування знаків, тобто перехід до опосередковуючої діяльності, докорінно перебудовує психіку, посилюючи і розширюючи систему психічної активності.

Третя ідея - положення про інтеріоризацію соціальних відносин. При розгляді генезису вищих психічних функцій дитини ця ідея виступила в працях Л.С. Виготського насамперед з "безособової", засобової сторони.

І нарешті, *четверта ідея*, тільки пунктирно намічена Л.С. Виготським: становлення особистості полягає в переходах між станами "в-собі", "для-інших", "для-себе-буття". Ця ідея була ним проілюстрована на прикладі всього розвитку вищих психічних функцій: "Особистість стає для себе тим, що вона є в собі, через те, що вона пред'являє для інших. Це і є процес становлення особистості".

13.5 Основні постулати теорії особистості. Розвиток особистості

Перший. "Природні, органічні сторони і риси виступають у структурі особистості як соціально зумовлені її елементи ... Біологічне існує в особистості в перетвореній формі як соціальне" (А.В. Петровський).

Другий. "Рух діяльності, процес її розгортання необхідно веде до зняття обмежень, спочатку властивих ситуації ... Як об'єкт подолання можуть виступати також і потенційні обмеження діяльності, які в даному випадку розуміються як звуження можливостей суб'єкта в сфері цілепокладання. Обмеження ці спонукають спеціальну діяльність, спрямовану на їх подолання. Цим і визначається власне активність особистості" (В.А. Петровський).

Третій. "Особистість $\neq$ індивід: це особлива якість, яка набувається індивідом в суспільстві ... особистість є системна і тому "надчуттєва" якість, хоча носієм цієї якості є цілком чуттєвий, тілесний індивід зі всіма його природженими і набутими якостями" (О.М. Леонтьєв).

Четвертий. "Філософ-матеріаліст, що розуміє" тілесність "особистості не настільки вузько, що бачить її перш за все в сукупності (в ансамблі) предметних, матеріально-відчутних відносин даного індивіда до іншого індивіда (до інших індивідів), опосередкованих через створені і створювані їх працею речі, точніше, через дії з цими речами ... буде шукати розгадку "структури особистості" в просторі поза органічного тіла індивіда і саме тому, як не парадоксально, - у внутрішньому просторі особистості" (Е.В. Ільєнков).

П'ятий. "... Особистість може бути зрозуміла тільки в системі стійких міжособистісних зв'язків, які опосередковуються цінностями і змістом спільної діяльності для кожного з її учасників. Ці міжособистісні зв'язки практично нерозривні, вони цілком реальні, але за своєю природою" надчуттєві ". Вони укладені в конкретні індивідуальні властивості, але до них не зводяться, вони дані досліднику в проявах особистості кожного з членів групи, але вони, разом з тим, утворюють особливу якість самої групової діяльності, що опосередковує ці особистісні прояви, тобто смислові утворення особистості, пов'язану систему особистісних смислів, визначають особливу позицію кожного в системі міжіндивідних зв'язків, ширше - в системі суспільних відносин" (А.В. Петровський).

Шостий. "Особистість індивіда виступає в трьох аспектах її психологічного розуміння: інтраіндивідній, інтеріндивідній і метаіндивідній атрибуції ... Лише в єдності зазначених аспектів особистість розкривається зі сторони своєї будови, своєї структури. Вона виступає як така, що виявляється і опосередковується соціальною діяльністю, ідеальна представленість індивіда в інших людях, в його зв'язках з ними, нарешті, в ньому самому - як представникові соціального цілого" (В.А. Петровський).

Сьомий. "... Постулат максимізації, тобто прагнення індивіда до максимальної персоналізації з теоретичними гіпотезами, які витікають з нього:

1) будь-яке переживання, сприймається індивідом як має цінність в плані позначення його індивідуальності, актуалізує потребу в персоналізації і визначає пошук значущого іншого, в якому індивід міг би знайти ідеальну представленість;

2) в будь-якій ситуації спілкування індивід прагне визначити і реалізувати ті сторони своєї індивідуальності, які в даному конкретному випадку доступні персоналізації. Неможливість її здійснення веде до пошуку нових можливостей в собі самому або в предметній діяльності;

3) з двох або більше партнерів по спілкуванню суб'єкт при інших рівних умовах вибере того, хто забезпечує максимально адекватну персоналізацію. Аналогічно - перевага буде віддана тому, хто може забезпечити максимально довговічну персоналізацію ... Третьою змінною є інтенсивність потреби в персоналізації" (А.В. Петровський, В.А. Петровський).

Восьмий. "Джерелом розвитку і утвердження особистості виступає протиріччя між потребою особистості в персоналізації і об'єктивною зацікавленістю цієї спільноти, референтної для індивіда, приймати лише ті прояви його індивідуальності, які відповідають завданням, нормам і умовам функці-

онування і розвитку цієї спільноти. ... Особистість формується в групах, ієрархічно розташованих на щаблях онтогенезу (і "соціогенезу"), характер розвитку особистості задається рівнем розвитку групи, в яку вона включена і в якій вона інтегрована" (А.В. *Петровський*).

При розвитку особистості реалізуються:

- *Принцип каузальності* (причинності) ставить розвиток особистості в залежність від минулого досвіду.
- *Принцип телеології* (цілепокладання) ставить розвиток особистості в залежність від прогнозованої мети, тобто в даному випадку розвиток визначається не тільки минулим, а й майбутнім.
- *Принцип синхронії* застосовується до подій, що відбуваються одночасно, але не пов'язані причинно-наслідковими відносинами.
- *Принцип успадкування*, за К.-Г. Юнгом, полягає в тому, що спадковість включає не тільки біологічні інстинкти, а й родові "переживання" в формі архетипів.
- *Принцип прогресії* ґрунтується на поступальному розвитку, спрямованому вперед, в напрямку удосконалення.
- *Принцип регресії* ґрунтується на припиненні розвитку, на перемиканні енергії в бік більш ранніх стадій розвитку, що також може носити пристоувальний характер.

ЛЕКЦІЯ 14. СПІЛКУВАННЯ ЯК БАЗОВА КАТЕГОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

План::

- 14.1. Відносини (спілкування) як категорія в психології.
- 14.2. Загальна характеристика спілкування.
- 14.3. Структура процесу спілкування.
- 14.4. "Формула" спілкування.

Література:

1. Корнилова Т.В. Методологические основы психологии./ Т.В. Корнилова. – СПб.: Питер, 2008. – 320 с.
2. Леонтьев А.А. Психология общения. / А.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2008. – 368 с.
3. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. / Б.Ф.Ломов – М.: Наука, 1984. –
4. Лубовский Д.В. Введение в методологические основы психологии. Уч пособие для ВУЗов / Д.В. Лубовский – М.: МПСИ, Воронеж: МО-ДЭК, 2007. – 306 с.
5. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Теоретическая психология. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский – М.: Издательский центр "Академия", 2003. – 496 с.
6. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату). Навч.-методичний посібник./ В.В. Рибалка. – К.: Ніка-центр, 2003. – 204 с
7. Філоненко М.М. Психологія спілкування. Навчальний посібник. / М.М. Філоненко. – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 224 с.

14.1 Відносини (спілкування) як категорія в психології

Існування безлічі різних визначень поняття "спілкування" пов'язано з різними поглядами вчених на цю проблему. У *психологічному словнику* пропонується визначати спілкування як "складний багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, який включає в себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії і взаємодії, сприймання і розуміння іншої людини". *О.О. Бодальов* пропонує розглядати спілкування як "взаємодію людей, змістом якої є обмін інформацією за допомогою різних засобів комунікації для встановлення взаємовідносин між людьми". *О.О. Леонтьєв* розуміє спілкування не як інтеріндивідуальний, а як соціальний феномен, суб'єкт якого "слід розглядати не ізольовано". Точку зору *О.М. Леонтьєва* на "спілкування як вид діяльності" підтримує багато сучасних авторів.

А.В. Петровський і М.Г. Ярошевський стверджують, що базовою категорією психології є не спілкування, а *відносини*.

Термін "відносини" охоплює безліч найрізноманітніших ознак і властивостей об'єктів в їх взаємозалежності одна від одної, в їх взаєморозташуванні і взаємозв'язках. Цей термін набуває предметно-змістовного характеру тільки в разі його інтерпретації стосовно будь-якої певної системи: формальної, ма-

теріальної, соціальної, духовної тощо. Що стосується психологічної думки, то вона на різних рівнях і з різним ступенем визначеності охоплює в своїх поняттях різноманітні типи відносин між її власними явищами та іншими явищами буття, чи то у формі причинно-наслідкових зв'язків, системних залежностей частин від цілого і т.п. Яка б психологічна категорія не розглядалась, реалії, які за допомогою неї досягаються, ніколи не виступають у вигляді ізолюваних сутностей, а змушують заглибитися у світ відносин,

Подібно до того, як не зводяться один до одного, хоча і є нероздільними, категорії форми і змісту, кількості і якості, в конкретній науці - психології - образ і дію, мотив і переживання "згущують" в своєму категоріальному складі ознаки, які не зводяться до інших. Вони притаманні тільки психіці, відрізняючи її за різними параметрами від всіх інших аспектів буття живих істот. З приводу ж терміна "відносини" (врахувавши зазначену вище його універсальність) такого на перший погляд не скажеш, тому доводиться задуматися про підстави, які спонукають зводити його в ранг особливої категорії, відмінної від інших.

Термін "відносини" може бути прийнятий за умови виділення в предметі психологічної науки особливого змісту, для відображення та вивчення якого його слід визнати, по-перше, більш адекватним цьому змісту, ніж будь-який інший, і, по-друге, таким, що несе категоріальне навантаження.

Виділяючи в зазначеному сенсі найбільш значущі для категоріального аналізу ознаки, відзначимо серед них в першу чергу домінування в категорії відносини значущої для суб'єкта спрямованості на об'єкт, в якості якого можуть виступати не тільки матеріальні речі, але також і феномени культури, духовні цінності, інші люди, сам суб'єкт. Відносини, однак, не слід ідентифікувати з мотивом, емоцією, потребою і іншими проявами індивідуально-особистісного плану психічної життя.

Категорії відносини притаманні такі *ознаки*:

- задана суб'єктом векторизованість психічного акту;
- вибірковість;
- установка на оцінку (позитивну, негативну, нейтральну);
- схильність і готовність до певного способу дії тощо.

Отже, категорія "відносини" розуміється як більш широка порівняно з категорією "спілкування".

Ще одна проблема, пов'язана з розглядом категорії спілкування – його співвідношення з діяльністю. У методологічному плані з цього питання ведуться найбільш гострі дискусії. Суть їх - в різниці підходів, що розвивались різними авторами. Так, *О.О. Леонтьєв* трактував спілкування як діяльність, як окремий випадок діяльності, як один з видів діяльності, як "діяльність спілкування", "комунікативну діяльність". Прихильники такого підходу намагалися поширити на процеси спілкування теоретичні схеми, що сформувалися при вивченні предметно-практичної діяльності. Однак, *Б.Ф. Ломов* виступив з різкою критикою такого підходу. Він вважав, що насправді "стосунки" між спілкуванням і діяльністю істотно складніші. З його точки зору, всю методо-

логічну складність при з'ясуванні співвідношення між діяльністю і спілкуванням створює та обставина, що вони не мають в психології загальноприйнятих визначень, і якщо розуміти діяльність як активність, то спілкування як активний процес можна віднести до категорії діяльності. Однак, ситуація, концепція діяльності охоплює лише одну сторону соціального буття людини, а саме суб'єкт-об'єкт. Саме це відношення становить основу визначень діяльності в переважній більшості психологічних досліджень. Б.Ф. Ломов же вважає, що навряд чи правильно розглядати людське життя як "потік діяльностей, які змінюють один одну", що розуміються тільки в плані суб'єкт-об'єктних відносин. Людське буття він представляє як багаторівневу систему відносин людини зі світом. Спілкування являє собою лише один бік людського буття і є найважливішою стороною індивідуальної форми буття людини.

У процесі спілкування - цієї специфічної форми взаємодії людини з іншими людьми - відбувається взаємний обмін діяльностями, їх способами і результатами, уявленнями, ідеями, установками, інтересами, почуттями тощо. Спілкування виступає як самостійна і специфічна форма активності суб'єкта. Її результат - не перетворений предмет (матеріальний чи ідеальний), а відносини з іншою людиною, іншими людьми. І йдеться не просто про дію, не просто про вплив одного суб'єкта на інший, а саме про взаємодію. Для спілкування необхідні принаймні дві людини, кожна з яких виступає саме як суб'єкт.

Незаперечно зв'язок спілкування і діяльності. Але виникає питання: чи є спілкування частиною, стороною, аспектом спільної діяльності або це два самостійних, рівноправних процеси? У спільній діяльності людина повинна в разі потреби об'єднуватися з іншими людьми, спілкуватися з ними, тобто вступати в контакт, домагатися взаєморозуміння, отримувати інформацію. Тут спілкування виступає як сторона, частина діяльності, але цим людина не обмежується, вона при цьому репрезентує себе, свої особливості, свою індивідуальність іншим людям. Вироблений - це, з одного боку, предмет діяльності, а з іншого - засіб, за допомогою якого людина стверджує себе в суспільному житті, тому що цей предмет відтворений для інших людей. Цим предметом опосередковуються відносини між людьми, створюється спілкування, як виробництво загального, яке однаково належить і тим, хто творить і робить, і тим, хто споживає, привласнює.

Таким чином, діяльність - частина, сторона спілкування, а спілкування - частина, сторона діяльності, але разом вони утворюють нерозривну єдність у всіх випадках.

14.2 Загальна характеристика спілкування

Спілкування - це:

1. Складний, багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, породжуваний потребами в спільній діяльності; включає в себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розу-

міння партнера.

2. Взаємодія двох або більше суб'єктів, викликана потребами спільної діяльності і спрямована на значущу зміну в стані, поведінці та особистісно-смыслових утвореннях партнера, яка реалізується знаковими засобами. Полягає у взаємному обміні повідомленнями з предметним і емоційним аспектами.

Спілкування обумовлено реалізацією особливої потреби в контакті з іншими суб'єктами, про задоволення якої свідчить поява радості спілкування. Порушення спілкування викликають зміни особистості.

Спілкування - одна з основних психологічних категорій. Людина стає особистістю в результаті взаємодії і спілкування з іншими людьми. У найбільш загальному вигляді спілкування виступає як форма життєдіяльності. Його соціальний зміст полягає в тому, що воно виступає засобом передачі форм культури і суспільного досвіду.

Специфіка спілкування визначається тим, що в його процесі суб'єктивний світ однієї людини розкривається для іншого. У спілкуванні людина самовизначається і самопрезентується, виявляючи свої індивідуальні особливості. За формою впливів можна судити про комунікативні вміння і риси характеру людини, по специфіці організації мовного повідомлення - про загальну культуру і грамотність

Справді людське спілкування неможливо без участі свідомості і розуму. Поряд зі *змістом спілкування* виділяються його *засоби*, якими є мова і мовлення, а також різні невербальні засоби.

Поняття спілкування співвідноситься з поняттям комунікації. Акт спілкування аналізується і оцінюється за такими *компонентами*: адресант - суб'єкт спілкування, адресат - кому направлено повідомлення, повідомлення - переданий зміст, код - засоби передачі повідомлення, канал зв'язку, і результат - що досягнуто в результаті спілкування.

Спілкування є поліфункціональним, що відбивається в безлічі існуючих переліків його функцій.

У самих узагальнених класифікаціях виділяється три сторони спілкування, які розуміють і як його основні функції:

- 1) комунікативна;
- 2) інтерактивна;
- 3) перцептивна.

Близька до цієї класифікація і така, в якій виділяються;

1) інформаційно-комунікативна, що охоплює процеси прийому-передачі інформації;

2) регуляторно-комунікативна, пов'язана з взаємним коригуванням дій при здійсненні спільної діяльності;

3) афективно-комунікативна, яка відноситься до емоційної сфери і відповідає потребам у зміні свого емоційного стану.

Ще одна класифікація виділяє:

1) інструментальну функцію спілкування, необхідну для обміну інформацією в процесі управління і спільної праці;

2) синдикативну функцію, відображену в згуртуванні малих і великих груп;

3) трансляційну функцію, необхідну для навчання, передачі знань, способів діяльності, оціночних критеріїв;

4) функцію самовираження, орієнтовану на пошук і досягнення взаємного розуміння (особливо характерну для творчих особистостей).

За критерієм мети спілкування виділяється вісім функцій спілкування:

1) контактна, мета якої - встановлення контакту як стану обопільної готовності до прийому і передачі повідомлень і до підтримки взаємозв'язку у вигляді постійної взаємної налаштованості;

2) інформаційна, мета якої - обмін повідомленнями, а також обмін думками, задумами, рішеннями тощо;

3) спонукальна, мета якої - стимуляція активності партнера для направлення його на виконання певних дій;

4) координаційна, мета якої - взаємне орієнтування та узгодження дій при організації спільної діяльності;

5) функція розуміння, мета якої - не тільки адекватне сприйняття і розуміння змісту повідомлення, а й взаємне розуміння - намірів, установок, переживань, станів тощо;

б) емотивна, мета якої - збудження в партнері потрібних емоційних переживань (обмін емоціями), а також зміна з його допомогою своїх переживань і станів;

7) функція встановлення відносин, мета якої - усвідомлення і фіксація свого місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних та інших зв'язків спільноти, в якій діє індивід;

8) функція здійснення впливу, мета якої - зміна стану, поведінки, особистісно-сміслових утворень партнера, в тому числі його намірів, установок, думок, рішень, уявлень, потреб, дій, активності та ін.

14.3 Структура процесу спілкування

Категорія спілкування часто ототожнюється з категорією комунікації. Це ототожнення відбувається само собою в англомовних текстах, де крім communication немає іншого слова для перекладу українського "спілкування".

Комунікативна сторона спілкування пов'язана з виявленням специфіки інформаційного процесу між людьми як активними суб'єктами: з урахуванням відносин між партнерами, їх установок, цілей і намірів. Все це призводить не просто до руху інформації, але до уточнення і збагачення знань, відомостей і думок, якими обмінюються люди. *Засобами* комунікативного процесу є знакові різні системи:

1) мова і мовлення;

2) оптико-кінетична система знаків - жести, міміка, пантоміма;

3) паралінгвістична і екстралінгвістична системи - інтонація, немовні "вкраплення" в мовлення (наприклад паузи);

- 4) система організації простору і часу комунікації;
- 5) система "контакту очима".

Важлива характеристика комунікативного процесу - наміри його учасників вплинути один на одного, впливати на поведінку іншого, забезпечити свою ідеальну представленість в іншому (персоналізацію); необхідні умови для цього - не просто використання єдиної "мови" (єдиної системи кодування), а й однакове розуміння ситуації спілкування.

В результаті недотримання вищезгаданих нюансів виникають **комунікативні бар'єри** (бар'єри спілкування), які служать причиною нерозуміння співрозмовників і, як наслідок, можуть створювати передумови їх конфліктної поведінки. Бар'єри спілкування мають соціальний або психологічний характер. Соціальні бар'єри створюються через відсутність єдиного розуміння ситуації спілкування, викликані глибокими розходженнями, що існують між партнерами (соціальними, політичними, релігійними, професійними і ін.). Бар'єри психологічного характеру виникають внаслідок індивідуальних психологічних особливостей людей, що спілкуються або в силу сформованих між ними психологічних відносин.

Виділяють три *форми бар'єрів спілкування*:

- 1) бар'єри нерозуміння:
  - фонетичний бар'єр (невизначне швидке або повільне мовлення, скоромовка, мовлення з великою кількістю звуків-паразитів);
  - стилістичний бар'єр (невідповідність стилю мовлення комунікатора ситуації спілкування або стилю спілкування і актуальному психологічному стану партнера по спілкуванню);
  - семантичний бар'єр (відмінність в системах значень слів);
  - логічний бар'єр (складна і незрозуміла або неправильна логіка міркування, доказів).
- 2) бар'єри соціально-культурної відмінності (соціальні, політичні, релігійні та професійні відмінності, що призводять до різної інтерпретації понять, що вживаються в процесі спілкування);
- 3) бар'єри відносин (неприятність, недовіра до комунікатора, які поширюються і на передану їм інформацію).

Інтерактивна сторона спілкування являє собою побудову загальної стратегії взаємодії. Виділяють ряд типів взаємодії між людьми, перш за все - кооперація і конкуренція. Але абстрактна оцінка цих типів як просто згоди або конфлікту призводить до формального опису взаємодій. Хоча на цьому шляху досягнуто певних результатів, наприклад, розрахунок і прогноз стратегій поведінки партнера із застосуванням елементів математичної теорії ігор, формальний характер опису досліджуваних стратегій і та обставина, що аналізується взаємодія тільки двох осіб, створюють перешкоди для застосування отриманих даних при аналізі взаємодії людей в реальному житті. Для психології повинно бути нормативним змістовний розгляд різних типів взаємодії, що впливає з її розуміння як певного способу об'єднання індивідуальних зусиль в конкретних формах спільної діяльності.

Інтерактивна сторона спілкування полягає в організації взаємодії між індивідами, тобто в обміні не тільки знаннями і ідеями, а й діями. Спілкування майже завжди передбачає певний результат - зміна поведінки і діяльності інших людей. Тут спілкування проявляється як міжособистісна взаємодія, тобто сукупність зв'язків і взаємовпливів, що складаються завдяки спільній діяльності людей.

Людина вступає у взаємодію з іншими людьми, керуючись такими **мотивами**:

- максимізація загального виграшу (мотив кооперації);
- максимізація власного виграшу (індивідуалізм);
- максимізація відносного виграшу (конкуренція);
- максимізація виграшу іншого (альтруїзм);
- мінімізація виграшу іншого (агресія);
- мінімізація відмінностей в виграші (рівність).

Залежно від мотивів учасників взаємодія може відбуватися у формі співробітництва (кооперації) або суперництва (конкуренції).

Спільна діяльність і спілкування протікають в умовах соціального контролю на основі **норм** - прийнятих в суспільстві зразків поведінки, що регламентують взаємодію і стосунки між людьми. Діапазон соціальних норм надзвичайно широкий: від зразків поведінки, що відповідає вимогам трудової дисципліни, до правил ввічливості. Орієнтуючись на норми, людина співвідносить форми своєї поведінки з еталонами, відбирає потрібні і, таким чином, виконує певні **ролі** у взаємодії з іншими людьми.

При інтерактивній взаємодії партнерів розрізняють такі **форми взаємодії** партнерів по спілкуванню:

- **Співпраця** - спілкування, при якому обидва партнери по взаємодії сприяють один одному, активно сприяючи досягненню індивідуальних і спільних цілей діяльності;
- **Протиборство** - спілкування, при якому партнери протидіють один одному і перешкоджають досягненню індивідуальних цілей;
- **Ухилення** від взаємодії - партнери намагаються уникати активної співпраці;
- **Односпрямоване сприяння** - один з партнерів сприяє досягненню цілей іншого, а другий ухиляється від співпраці;
- **Контрастна взаємодія** - один з партнерів намагається сприяти іншому, який, проте, активно протидіє йому;
- **Компромісна взаємодія** - обидва партнера частково сприяють, частково протидіють один одному.

Інтерактивна сторона спілкування по своїй суті - це психологічний **вплив**, проникнення однієї особистості (або групи осіб) в психіку іншої особистості (або групи осіб). Метою або результатом цього проникнення є зміна індивідуальних або групових психічних явищ (поглядів, відносин, мотивів, установок, стану). Однак, на шляху подібних впливів стоїть **психологічний**

захист - своєрідний фільтр, що відокремлює бажані впливи, що відповідають потребам, переконанням і ціннісним орієнтаціям особистості або групи і вимогам їх соціального оточення, від небажаних.

Перцептивна сторона спілкування означає процес сприйняття один одного партнерами по спілкуванню і встановлення на цьому ґрунті взаєморозуміння. У процесі сприймання формується уявлення про наміри, думки, здібності, установки, культуру. В цей процес включені як мінімум дві людини, і кожен порівнює себе з іншим, беручи до уваги не тільки потреби, мотиви і установки іншого, але і те, як цей інший розуміє власні потреби, мотиви і установки. Людина усвідомлює себе через іншого за допомогою певних **механізмів перцепції**, до яких відносяться:

- 1) пізнання і розуміння людьми один одного (ідентифікація, стереотипізація, емпатія, атракція);
- 2) пізнання самого себе в процесі спілкування (рефлексія);
- 3) прогнозування поведінки партнера по спілкуванню (каузальна атрибуція).

Ідентифікація - це спосіб пізнання іншої людини, при якому припущення про його внутрішньому стани будується на основі спроб поставити себе на місце партнера по спілкуванню.

Стереотипізація - це сприйняття партнера на основі якогось стереотипу, наприклад, як представника певної соціальної групи.

Емпатія - це емоційне співпереживання іншій людині. Вона заснована на вмінні правильно відчувати або уявити собі, що відбувається в душі іншої людини, що вона переживає, як оцінює навколишній світ.

Атракція (залучення) - форма пізнання іншої людини, заснована на формуванні стійкого позитивного почуття до нього. В даному випадку розуміння партнера по спілкуванню виникає завдяки формуванню прихильності до нього, дружнього або більш глибокого інтимно-особистісного ставлення.

Рефлексія - це механізм самопізнання в процесі спілкування, в основі якого лежить здатність людини уявляти, як вона сприймається партнером по спілкуванню.

Каузальна атрибуція - механізм інтерпретації вчинків і почуттів іншої людини (прагнення до з'ясування причин поведінки суб'єкта). Дослідження показують, що у кожної людини є свої улюблені схеми причинності, тобто звичні пояснення чужої поведінки:

- 1) люди з **особистісної атрибуцією** схильні знаходити винуватця, приписувати причини того, що сталося конкретній людині;
- 2) у разі пристрасі до **зовнішньої атрибуції** люди схильні, перш за все, звинувачувати обставини, не обтяжуючи себе пошуками конкретного винуватця;
- 3) при **стимульній атрибуції** людина бачить причину того, що сталося в предметі, на який було направлено дію, або в самому постраждалому.

При вивченні процесу каузальної атрибуції виявлено ряд закономірностей. Наприклад, причину успіху люди найчастіше приписують собі, а невдачі

- обставинам. Характер приписування залежить також і від міри участі людини в обговорюваній події. Оцінка буде різною у випадках, якщо людина була учасником (співучасником) події або спостерігачем. Загальна закономірність полягає в тому, що по мірі зростання значущості люди схильні шукати причину того, що сталося в усвідомлених діях особистості. Люди оцінюють один одного, зазвичай виходячи з власних уявлень про красу, рівня свого інтелекту і моральної вихованості. Люди з невисоким рівнем інтелекту схильні судити про оточуючих, користуючись усвідомленими оцінками «хороший - поганий», люди з більш високим рівнем інтелекту сприймають партнера по спілкуванню, аналізуючи і оцінюючи його різноманітні особистісні якості - як позитивні, так і негативні.

На сприймання людьми одна одною впливає і ряд *психологічних ефектів*, зокрема, ефект ореолу і ефект стереотипізації

Ефект ореолу проявляється в тому, що інформація, що отримується про якусь людину, накладається на створений раніше образ. Цей образ виконує роль ореолу, що заважає бачити справжні риси партнера по взаємодії.

Ефект стереотипізації означає класифікацію форм поведінки і інтерпретацію їх причин шляхом віднесення до вже відомих (або удавано відомих) явищ, тобто соціальних стереотипів. Стереотипи формуються на основі дефіциту інформації і досвіду, а зберігаються в результаті нетворчого підходу до дійсності, що змінюється. Вони можуть мати істинний сенс, бути помилковими або частково відображати об'єктивну дійсність.

Поведінка індивіда може змінюватися в процесі спілкування. Повідомляючи щось іншій людині, наказуючи або звертаючись з проханням або питанням, взаємодіючи з ним, індивід весь час отримує необхідну інформацію про ефективність свого звернення. Сигнали, одержувані при сприйнятті поведінки співрозмовника, стають підставою для корекції подальших дій і висловлювань.

Сприймання - процес контрольований, його можна змінювати за допомогою вольових зусиль. У спілкуванні беруть участь як мінімум дві людини, і кожен з них може активно впливати на сприйняття партнера. Управління сприйманням партнера відбувається за допомогою залучення уваги до тих особливостей свого зовнішнього вигляду, поведінки або уявлення про ситуацію, що "запускають" відповідні механізми соціального сприйняття, тобто **самоподачі**. Самоподача об'єктивно присутня в будь-якому спілкуванні, хоче того людина чи ні. Це означає, що вона в будь-якій ситуації може послужити джерелом помилок при сприйнятті іншої людини.

Таким чином, спілкування являє собою складний багатосторонній процес, ефективність якого забезпечується адекватним сприйняттям партнерів один одного, умінням сторін передбачити і долати бар'єри нерозуміння, прогнозувати поведінку партнерів.

14.4 "Формула" спілкування

Таким чином, спілкування постає як сума трьох різних процесів: А: перцепція (пізнання людьми один одного) + Б: комунікація, яка приймається як вербально-словесно-мовленнева діяльність + В: спільні цілеспрямовані дії. У цьому рівнянні допущені чотири *спрощення*:

1) по-перше, комунікативна сторона зводиться до вербальної комунікації, що полягає в обміні висловлюваннями, і не береться до уваги безсловесне спілкування між людьми, в цих випадках випадає сторона Б, а сторони А і В залишаються;

2) по-друге, з огляду на випадок перетворення комунікації в зміст спілкування, коли випадає сторона В, слід було б констатувати обов'язковість присутності у всіх випадках спілкування акту перцепції і факультативність сторін Б і В;

3) по-третє, інтеракція, тобто спільна трудова діяльність, може бути у вигляді фізичної праці (матеріальне виробництво) або у вигляді розумової праці (духовне виробництво); це розмежування є принципово важливим, тому що спільне духовне виробництво, по суті справи, зливається з вербальною комунікацією між учасниками, а в разі матеріального виробництва такого злиття немає;

4) по-четверте, ця формула взагалі не придатна для письмового спілкування або для електронної комунікації.

В результаті проста арифметична формула:

$$C (\text{спілкування}) = A (\text{перцепція}) + B (\text{комунікація}) + V (\text{інтеракція})$$

перетворюється в більш складну логічну формулу:

$$C = A \wedge (B \vee \neg B) \wedge (V \vee \neg V).$$

Формула читається так: спілкування являє собою перцепцію А і (? - знак кон'юнкції - логічного множення) вербальну комунікацію Б або ($\vee$ - знак диз'юнкції - логічного складання) відсутність такої ($\neg$ - знак заперечення, логічне НЕ) і матеріальну інтеракцію В або відсутність такої. Оскільки випадок, коли немає ні Б, ні В, виключається (спілкування тоді бути не може), то залишаються наступні варіанти:

1) $C_1 = A \wedge B \wedge V$ - матеріальна праця, яка супроводжується словесною комунікацією;

2) $C_2 = A \wedge B$ - спілкування за допомогою словесної (вербальної) комунікації, духовна праця, при якій $V=B$;

3) $C_3 = A \wedge V$ - матеріальна праця без словесного супроводу;

4) $C_4 = A \wedge \neg B$ - спілкування за допомогою несловесної (невербальної) комунікації.

Реальна комунікаційна дія у всіх її формах - наслідування, управління, діалог - обов'язково включає сприйняття партнерами один одного, формуван-

ня їх образів (іміджів) у свідомості суб'єктів комунікації і їх емоційні переживання. Для ефективного управління або діалогу важливо передбачити реакцію реципієнта на те або інше повідомлення, потрібно знати мотиви, якими він керується, його очікування та комунікативні навички. З іншого боку, реципієнт формує своє ставлення до комуніканта: байдужість, довіру, симпатію тощо. Коротше кажучи, комунікант і реципієнт "моделюють комунікативно значущі особливості особистості співрозмовника" (О.О. Леонт'єв).

Виходячи зі сказаного, варіанти 2 і 4 перетворюються в твердження: спілкування є духовна праця у вигляді словесної (вербальної) комунікації або спілкування є несловесна (невербальна) комунікація. Можна ці твердження об'єднати і тоді виявляється, що усна комунікація в цих випадках не частина спілкування (варіант 1), а тотожна спілкуванню.

Отже, приходимо до наступних висновків:

1. Усна комунікація не буває поза спілкуванням, в той час як спілкування може не включати словесну комунікацію.

2. Співвідношення між усною комунікацією і спілкуванням відбувається в двох варіантах:

- комунікація - духовна складова матеріально-виробничого спілкування (частина спілкування);

- комунікація вичерпує зміст духовного спілкування (тотожна спілкуванню).

3. Усна комунікаційна діяльність є духовне спілкування соціальних суб'єктів. Звернемо увагу на те, що ця дефініція дещо суперечить визначенню комунікаційної діяльності як руху смислів в соціальному просторі; адже духовне спілкування соціальних суб'єктів є не що інше як згаданий рух.

4. Письмова комунікація та електронна комунікація збігаються з письмовим спілкуванням, оскільки спільна матеріально-виробнича діяльність тут виключається.

Отже, категорія спілкування (або більш широко відносин) є однією з широко розроблених в сучасній психології.

ЛЕКЦІЯ 15. ЗАКОНИ ТА ПРОБЛЕМИ В ПСИХОЛОГІЇ

План:

- 15.1 Закони в психології.
- 15.2 Основні проблеми психологічної науки:
  - 15.2.1. Психофізіологічна проблема.
  - 15.2.2. Психогностична проблема.
  - 15.2.3. Психомотиваційна проблема.
  - 15.2.4. Психопраксична проблема.
  - 15.2.5. Психосоціальна проблема.

Література:

1. Корнилова Т.В. Методологические основы психологии./ Т.В. Корнилова, С.Д. Смирнов – СПб.: Питер, 2006. – 320 с.
2. Корольчук М.С. Методологічні та теоретичні проблеми психології. – К.: Ельга, 2008. – 336 с.
3. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии./ Б.Ф.Ломов – М.: Наука, 1984. – 444 с.
4. Максименко С.Д. Развитие психики в онтогенезі. У 2-х т. – Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. / С.Д. Максименко – К.: Форум, 2002. – 319 с.
5. Маланов С.В. Методологические и теоретические основы психологии. / С.В. Маланов. – М., Владимир: МПСИ, НПО "МОДЭК", 2005. – 336 с.
6. Петровский А.В. Основы теоретической психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/>

15.1 Закони в психології

Теоретичні та експериментальні дослідження кожної науки спрямовані на розробку її понятійного апарату і виявлення об'єктивних законів і закономірностей, яким підпорядковані всі процеси і явища.

Закони розкривають об'єктивні, стійкі, істотні зв'язки між явищами дійсності, їх сукупність становить зміст науки, дозволяє формулювати нові проблеми і здійснювати прогнози подальшого розвитку. Специфіка кожної науки, в тому числі і психології, відображається в характері її законів.

Виявлення і пізнання законів психології має свої особливості і труднощі, пов'язані з незвичайною природою психічних явищ. Адже психічні стани суб'єкта недоступні сторонньому спостереженню. Завдання ж психології полягає в тому, щоб, користуючись об'єктивними методами, розкрити об'єктивні закони, яким підкоряється психіка.

Психічним явищам властива динамічна мінливість. Досліджуючи багаторазово один і той же психічний процес, можна помітити, що завжди він залежить від певних умов і протікає по-іншому. Це не випадковість. Психічне як суб'єктивне відображення не може бути незмінним. Тому закони, які відк-

ривають в психології, не визначають твердо і однозначно зв'язку між явищами. Це - закони-тенденції, в яких загальне виступає як тенденція.

У психології відомо багато законів. Деякі з них навіть виражені в строгій математичній формі. Вони відносяться до різних рівнів психічного, розкривають його різні виміри. На основі аналізу того, що в них відображено, Б.Ф. Ломов розділив їх на шість *основних груп*.

1. Закони, в яких відображаються відносно прості залежності, наприклад стійкі зв'язки між зовнішніми впливами і певними психічними явищами, а також між самими явищами. Зокрема, це основний психофізичний закон Вебера-Фехнера, згідно з яким інтенсивність відчуття прямо пропорційна логарифму сили подразника.

2. Закони, які розкривають динаміку психічних процесів у часі. Один з них - закон перцепції, відкритий М.Г. Ланге. Він відображає закономірну послідовність фаз процесу сприймання: зоровий перцептивний образ розгортається фазами - від грубого розрізнення загальних пропорцій предмета і його положення до формування диференційованого і завершеного образу.

3. Закони, що характеризують структуру психічних явищ. Прикладом може служити сучасне уявлення про пам'ять. Спочатку її розглядали як просту однорідну функцію. Однак, в процесі дослідження виявилось, що вона є складною системою, яка включає певну структуру сховищ інформації, їх реорганізацію, а також потоки інформації і процеси управління ними.

4. Закони, в яких фіксується залежність ефективності поведінки людини від рівня її регуляції. Наприклад, закон Йеркса-Додсона, що обґрунтовує залежність успішного вирішення завдань від рівня мотивації. Згідно з ним існує певний рівень мотивації, при якому продуктивність виконання завдань є високою. Подальше зростання мотивації не підвищує (а іноді знижує) продуктивність.

5. Закони, що стосуються психічного розвитку людини і розглядається в масштабі її життя. Прикладом є закон про нерівномірність (гетерохронність) розвитку психічних функцій в окремі періоди і протягом усього життя людини.

6. Закони, в яких розкриваються основи різних психічних властивостей людини. Зокрема, залежність психічних якостей людини від її діяльності в системі суспільних відносин.

Ця класифікація не є остаточною і незмінною: психологія як наука знаходиться в постійному розвитку, виявляючи раніше невідомі психічні факти, формулюючи нові закони, уточнюючи відомі. Закони кожної групи виявляють істотні стійкі зв'язки лише в певній площині. Тому жоден з них не є універсальним - він є вузьким, неповним і наближеним і має свої межі застосування. Ось чому строгий науковий підхід до розвитку психології вимагає не тільки виявити об'єктивний закон, але і встановити умови і межі його дії.

15.2 Основні проблеми психологічної науки

Основними проблемами наукової психології є:

- 1) проблема психофізіологічна - про співвідношення психіки та її тілесного субстрату;
- 2) проблема психосоціальна - про залежність психіки від соціальних процесів та її активної роль в їх реалізації конкретними індивідами і групами;
- 3) проблема психопраксична - про формування психіки в ході реальної практичної діяльності та про залежність цієї діяльності від її психічних регуляторів - образів, операцій, мотивів, особистісних властивостей;
- 4) проблема психогностична - про співвідношення чуттєвих і розумових психічних образів до реальності, яка ними відображається.

Ключові проблеми теоретичної психології (психофізіологічна, психогностична, психосоціальна, психопраксична) також, як і категорії утворюють відкритий ряд: до нього можливі доповнення по мірі розвитку психологічної науки. Вони виникають фактично на кожному етапі історичного шляху формування психологічного знання і виявляються залежними від стану суміжних наук: філософії (насамперед, гносеології), фізіології, герменевтики, а також суспільної практики. Ключові проблеми можуть розглядатись як “класичні”, такі, що неодмінно виникали протягом всієї історії психології.

Розробка основних проблем *ведеться на основі принципів* детермінізму (розкриття обумовленості явищ дією факторів, що їх породжують), розвитку (визнання змінності психічних процесів, їх переходу з одного рівня на інший, виникнення нових форм) та системності (трактовка явищ як внутрішньо пов'язаних компонентів психічної організації.).

15.2.1 Психофізіологічна (психофізична) проблема

Психофізіологічна (психофізична) проблема - питання про активну системну взаємодію тіла і психіки людини. Історично сформована наукова дискусія про роль тіла і психіки в житті людини, а також їх взаємозв'язок. Існують різні погляди на те, як співвідносяться тіло і психіка, однак, даний спір досі не вирішений остаточно.

Психофізіологічна проблема з'явилася в XVII столітті, завдяки Р. Декарту, який висунув теорію про поділ всього суцього на дві субстанції (тілесну і духовну). Тілесна субстанція має прояви, пов'язані з ознаками переміщення в просторі (дихання, харчування, розмноження), а духовна пов'язана з процесами мислення і волі. Р. Декарт вважав, що вищі психічні процеси не можуть бути прямо виведені з фізіологічних (тілесних) процесів або тим більше зведені до них, тому почав шукати пояснення тому, як існують ці дві субстанції в людині. Це пояснення отримало назву *психофізичної взаємодії* і визначалося Р. Декартом наступним чином: тіло впливає на душу, пробуджуючи в ній пристрасті у вигляді чуттєвих сприймань, емоцій тощо, а душа, володіючи мисленням і волею, впливає на тіло, примушуючи його працювати

і змінювати свій хід. Теорія Р. Декарта про психофізичний паралелізм дала початок становленню психології як самостійної науки.

По мірі розвитку теорії психофізичного паралелізму були висунуті ще кілька способів вирішення психофізіологічної проблеми. Один з них запропонував *Т. Гоббс*, який вважав, що існує тільки одна субстанція - тілесна, або матеріальна, яка також є і мислячою субстанцією. Т. Гоббс вважав, що мислення - похідна від тілесних процесів, і має вивчатися за допомогою спостереження різноманітних рухів тіла і в тілі.

Г. Лейбніц, намагаючись спростувати теорію Р. Декарта, висунув свій спосіб взаємодії душі і тіла. За Г. Лейбніцем душа і тіло слідує своїм власним законам: душа діє згідно із законом кінцевих причин (наприклад, відповідно до мети), а тіло - за законами діючих причин. Вони не можуть впливати один на одного, але взаємодіють в гармонії, так як є суттю одного і того ж універсуму.

Б. Спіноза розробив можливе рішення психофізіологічної проблеми в дусі монізму, висунувши концепцію про те, що немає двох окремих субстанцій, а є єдина природа (Бог), що має різні властивості (атрибути), з чого випливає, що свідомість і тіло - атрибути природи. Позиція монізму стверджує єдність світу в його різних проявах (духовному і матеріальному).

Ще до позначення співвідношення тіла і психіки як проблеми в філософії в побутовій свідомості вже сформувалися певні погляди щодо її вирішення. Безсумнівно, що в різних культурах, на різних історичних етапах вона вирішувалася неоднаково. Таким чином, можна умовно розмежувати історію на кілька періодів, співвідносячи їх з тих чи інших поглядом на зазначену проблему.

1) Первісний пансоматизм. Найдавнішому людству не знайомий бар'єр між духовним і тілесним. Тіло тут - опора людського порядку, яка поєднує природу і суспільство через свої фундаментальні потреби

2) Тілесно-пластичний канон античності. Історичне призначення античності визначено європейськими вченими як перетворення живого тіла в естетичний предмет. Виникає уявлення про "калокагатію" - спільну красу тіла і внутрішнього світу.

3) В середні віки домінує дуалістичне уявлення: відбувається повне розмежування, а іноді і протиставлення душі і плоті. Тіло тут - загадка і опонент книжності.

4) У зв'язку з циклом швидких змін (економічних, соціальних, політичних, культурних) тіло втрачає велику частину семіотичних функцій: вони розбираються технікою, писемністю, наукою. З розвитком технічної комунікації людина все більше бачить перед собою не живу тілесну істоту, а знак, картинку, знімок, кадр, тіло - об'єкт для вивчення або впливу. Разом з індустріальною епохою приходить уявлення про тіло - машину.

5) Починаючи з XIX ст. по наші дні. Нове відкриття тілесності відбувається в XX столітті, коли її образ і норми знаходяться під впливом масової комунікації і суспільства споживання. Саме опозиції душа - тіло, ментальне -

чуттєве характерні для свідомості сучасної людини. З культурологічної точки зору настала нова картезіанська епоха, що стоїть на трьох стовпах: "Перший елемент - відчуження від тіла. Другий - відділення емоції від розуму. Третій - використання тіла як машини".

Між людиною і її тілом завжди присутнє вже не щось сакральне і потаємне, а знання його фізичного устрою, схема тіла, бачення тіла "зі сторони". Це знання - в певному сенсі той посередник, який витісняє внутрішній досвід, знецінює його. Звідси настільки популярні сьогодні іконографії тіл-механізмів, тіл-машин, тіл-автоматів та ін. Наслідком є розвиток біотехнологій, спрямованих на поліпшення роботи "машини", збільшення часу її використання. Людина прагне до здійснення картезіанської мрії про абсолютний контроль над тілом.

Концепція, у межах якої психофізіологічна проблема вирішується найбільш повно, базується на теорії функціональних систем П.К. Анохіна. На думку цілого ряду видатних учених (Б.Ф. Ломов, В.Б. Швіркова, К.К. Платонова, С.П. Ільїн та інші), підхід до вирішення проблеми співвідношення психології та фізіології став можливим саме на основі теорії функціональних системи, яка пов'язана з вивченням загальних принципів цілісної діяльності організму.

Базуючись на означеній концепції, можна сказати, що вирішення психофізіологічної проблеми полягає в тому, що співвідношення психічних та фізіологічних процесів розглядається не з застосуванням прямого співставлення, а через їх поєднання в єдину систему, яке здійснюється за допомогою якісно своєрідних системних процесів. Таким чином, психічне та фізіологічне виступають одне по відношенню до іншого саме як системні процеси.

15.2.2 Психогностична проблема

Коло досліджень **психогностичної проблеми**: пізнавальні процеси (відчуття, сприймання, уява, мислення) та їх продукти (образи) як феномени, що розглядаються виходячи з принципів детермінізму, системності та розвитку з метою виявити:

- причинні фактори, що їх породжують та регулюють;
- історію стадіального перетворення цих феноменів;
- їх функцію в загальній системі життєдіяльності суб'єкта.

Центральною в цій проблемі є **категорія образу**. Але, звичайно, при її розробці розкривається її зв'язок і з іншими категоріями.

Розглянемо більш докладно таке співвідношення як **образ – свідомість**. *О.М.Леонтьєв* дав визначення свідомості як такої, що у своїй безпосередності відкриває суб'єкту картину світу, в яку включений і сам суб'єкт, і його діяльність, і стани. Зараз є намагання представити свідомість як "відносини в дійсності", але тут треба згадати і про таке поняття як **ідея**. Ідеєю є образ у дії, продуктивне уявлення, що формує свій об'єкт. Отже в цьому понятті долається опозиція суб'єкта та об'єкта. Ми визначаємо образ як свідомість, виявляю-

чи в ньому те, що характеризує його дієвість. **Свідомість** – цілісний образ дійсності, що реалізує мотиви, відношення індивіда, включає його самопереживання поряд з переживанням положення світу в якому існує суб'єкт.

Розглянемо зв'язок таких категорій, як **образ та дія**. Психічний образ та психічна дія втілилися у предметності образу та активності його побудови, що пояснювалось реальною взаємодією організму з середовищем. Експериментальне підтвердження цьому отримав Г. *Гельмгольц*, потім – І.М. *Сеченов*, який побачив у моторному апараті певну психічну дію, що направляється чуттям, тобто психічним образом середовища, до якого ця дія пристосовується. Зв'язок образу з дією психофізіологи пояснили сенсомоторним механізмом, схованим від свідомості; Дж. *Брентано* ж затвердив цей зв'язок у межах свідомості. У цій протилежності поглядів виявилися структуралістичний (пошук елементів психіки) та функціоналістичний (вивчення функцій, подібних до біологічних) напрямки психології свідомості.

На противагу ним виник новий напрямок – гештальтпсихології -, що розробляв проблему **цілісності образу** (образу як організованого цілого, властивості якого не можуть бути виведені з властивостей частин) та охоплював всі рівні когнітивної організації психіки (як сенсорний, так і інтелектуальний). У зв'язку з поняттям цілісності була розроблена гіпотеза **інсайту** як миттєвого зрозуміння. Вона була протиставлена концепції спроб та помилок, що була розроблена в рамках біхевіоризму. Інсайт – перехід до нової пізнавальної образної структури, і відповідна зміна пристосувальних реакцій. Образ у гештальтпсихології виступає у вигляді сутності особливого роду, що підкорюється власним законам (прегнантності, константності). А зв'язок образу з реальною, предметною дією не прослідковується.

Філософський контекст психогностичної проблеми стосується **проблеми ідеалістичної та матеріалістичної орієнтації**. Для першої – об'єкт існує не інакше, як в формах діяльності суб'єкта, що пізнає, для другої – незалежна від чуттєвого досвіду дійсність (природна чи соціальна) служить основою її відтворення (активного відображення). друга проблема стосується істинності пізнання, критеріїв істинності; проблеми співвідношення “віри”, раціонального знання. Звичайно, все це відобразилось і у психологічному знанні: виділення форм пізнання, переходів від одних до інших, вивчення ілюзій, джерел віри.

Інший аспект психогнозису - **способи здобуття знань**. А більш загально – внутрішній та зовнішній план прояву психіки. Внутрішній план не відділений від суб'єкта, він відкритий йому внаслідок здатності до самоспостереження, що далі привело до поняття рефлексії. Рефлексія виступила як один з різновидів гнозису, а надалі стала основою для методу інтроспекції у психологічному знанні.

Проблема ж **співвідношення суб'єктивного та об'єктивного** чітко виділилась у процесі становлення психології. Перші теоретичні системи будувались на основі саме методу інтроспекції та претендували на істинність отриманого таким способом знання. Однак, науково-психологічне знання зба-

гачувалось за рахунок об'єктивного методу. Завдання наукового психогнозису стикнулись з необхідністю відкинути точку зору філософії позитивізму (згідно якій об'єктивне – це безпосередньо спостережене у вигляді "чуттєвих даних" без "домішок" теоретичних міркувань). Між тим розвиток наук показав, що істини, що відкривають людському розуму незалежну від нього (об'єктивну) природу речей, їх закономірності, добуваються не інакше, як роботою цього розуму.. А спеціальні наукові методи (спостереження, експеримент, тестування) дозволяють вивчити ці явища та вибудувати знання, що має ознаки науковості.

Це третій аспект психогнозису: **пізнання того процесу, в ході якого здобувається та використовується наукове знання про психіку** (що неодмінно включає і когнітивний компонент). Тут ми також стикаємось з проблемою рефлексії, але тут це вже **рефлексія "другого порядку"**, об'єктом якої є не реконструкція психічного світу особистості у певних наукових уявленнях, а саме ці уявлення як один з продуктів інтелектуальної творчості вчених. Сюди ж входить і рефлексія щодо методів пізнання когнітивних процесів.

На наступний виток вивела психологічне знання **потреба співвіднести вирішення психологічних задач з успіхами кібернетики та її інформаційним підходом** (тут важливим стає поняття сигналу як носія інформації про явище чи подію). Вивчення перетворень інформації у розрахункових машинах у співставленні з пізнавальними феноменами у людини призвело до появи когнітивної психології.

За будь-яким дослідником є минуле його науки. Проводячи власні дослідження, він спирається на ті чи інші теоретичні положення і пояснює отримані результати, виходячи з певної системи категорій та пояснювальних принципів. Деякі школи у психології приділяли більшу увагу одним категоріям і заперечували чи не розробляли інші – це накладало відбиток на всі дослідження, що велись у рамках цих шкіл. Тут можна говорити про так звану **категоріальну апперцепцію**: категоріальний апарат науки керує думками людей об'єктивно: він грає роль апперцепції у їх психологічному сприйнятті проблем та перспектив розробки, впливаючи на динаміку теоретичних поглядів, на осмислення емпірично даного.

Слід зазначити, що в цьому плані виявляються також **зв'язки психогностичної та психомотиваційної проблеми**: дійсно, що оскільки весь зміст діяльності вченого є у конструюванні нового знання, увагу привертає пізнавальний аспект дослідницької діяльності; але неможливо ігнорувати його внутрішню мотивацію у науковій роботі.

Отже при розгляді цього аспекту психогнозису у повному смислі слова відбувається обертання назад: тільки обертаючись на минуле наукове пізнання виявляє, на що воно здатне, у чому джерела попередніх успіхів та невдач. Основним механізмом самопізнання науки, рефлексії наукового знання постає **принцип історизму**.

15.2.3 Психомотиваційна проблема

Психомотиваційна проблема: формування направленості поведінки, розглядання мотиваційної сфери у єдності з категоріями образу, дії та відношення.

Цінність – мотив, що характеризується певним місцем у системі самовідношень суб'єкта. Але для того, щоб мотив виступив як цінність, індивід повинен здійснити певну дію (ціннісне самовизначення). Результатом цієї дії є не тільки образ мотиву, але й переживання даного мотиву індивідом у якості невід'ємної частини себе. Через цінності індивід персоналізується.

Подібно до того, як образ і дія суть реалії, що виконують життєві функції в системі відносин індивіда та світу, а не всередині замкненої у самій собі свідомості, також однією з головних реалій є **мотив**.

Підходи до психомотиваційної проблеми. Суттєвим постає питання про природність та моральність у мотиваційній сфері. Зіткнення природних інстинктів з моральним зарядом "рефлексів головного мозку" поставило проблему їх конфлікту. В школах *В.М. Бехтерева* та *І.П. Павлова* мотиваційна енергія вважалась за таку, що повинна вирішувати біологічні завдання на **виживання**. Схема вироблення нових рефлексів будувалась на ідеї біологічної значущості мотиву, що позначалось терміном "підкріплення". Мотив відповідав потребі організму в самозбереженні, у задоволенні його біологічних потреб. "Умовна" мотивація діставала енергію у "безумовній", закладеній в організмі його природою. У *І.М. Сеченова* формування рефлексу підлягало соціально-моральному завданню формування вольової особистості.

Передумовою нових поглядів на об'єктивний (незалежний від свідомої мети) характер мотивів поведінки стали вчення *К. Бернара* (про вітальну активність організму, направлену на утримання **стабільності** його внутрішнього середовища) та *Ч. Дарвіна* (про активність, направлену на **адаптацію** до зовнішнього середовища).

Аналіз складної мотиваційної структури особистості привів *З. Фройда* до трьохкомпонентної моделі її устрою як динамічної та з самого початку конфліктної. Конфліктність виступила у зіткненні несвідомих потягів з силою "Я", що має свої захисні механізми, та тиском "Над-Я" (у якому представлені соціальні норми, заборони, що також мають мотиваційну силу). **Енергія та динаміка мотиву** – суттєва наробка психоаналізу. Які б дії не здійснювала людина, наскільки б високою не була ступінь їх усвідомленості та логічної продуманості, жоден зовнішній чи внутрішній акт поведінки не може пройти без мотиваційної (а отже, і енергетичної) забезпеченості.

К. Левін у своїх дослідженнях вчив про те, що пояснити поведінку можна тільки виходячи з тих відносин, що створюються у особистості з безпосереднім середовищем у даний мікроінтервал часу. Він ввів поняття "**життєвого простору**", а напрямок психологічної сили став позначати вектором.

У *радянській психології* у якості загального механізму виникнення мотиву розглядалась реалізацію потреб у ході пошукової активності і перетво-

рення її об'єктів в мотив, "*предмети потреб*" (О.М. Леонтьєв). Джерелом розвитку мотивів є процес суспільного виробництва матеріальних та духовних цінностей. В онтогенезі певні цінності засвоюються і набувають спонукальної сили. Ці мотиви виконують функцію *смыслеутворення*, тобто надають дійсності особистісний смисл. Ця функція пов'язана з контролюванням загальної направленості діяльності особистості.

Ключовим у вивченні мотиваційної сфери неодмінно виступало питання про її *ієрархічну будову*, про різні рівні її організації. Головні досягнення у пізнанні біологічного рівня відображені у вченні про гомеостатичну регуляцію поведінки, завдяки якій зберігається цілісність організму на протигагу загрозливим зовнішнім чи внутрішнім факторам. Однак, є і інша мотиваційна сила – дослідницька. Отже, тут принцип єдності організму та середовища розкривається у своїх мотиваційних характеристиках: мотивація, направлена на збереження організму, нероздільно пов'язана з мотивацією, що забезпечує вивчення середовища.

Якщо розрізняти два *типи мотивації* (зовнішню та внутрішню), то стосовно вчених, для яких сам процес пошуку нового є самоцінним, говориться про внутрішню вмотивованість, а якщо їх енергія спрямована на інші цілі та цінності, то говорять про зовнішню вмотивованість. Але тут слід зазначити, що сам суб'єкт не є кінцевою причиною тих ідей, що починають поглинати його мотиваційну енергію. Поява цих ідей обумовлена зовнішніми по відношенню до особистості обставинами, ситуацією, логікою пізнання. Мотиваційна сфера життя людини науки має ієрархізовану структуру з складною динамікою переходу від "зовнішнього" до "внутрішнього". Але тут самі терміни, можливо, невдалі, оскільки будь-який мотив виходить з особистості (на відміну від стимулу). Внутрішня мотивація в умовах наукової діяльності створюється у індивіда об'єктивною проблемною ситуацією (історичний аспект) та співвідношенням інтелектуальних сил у науковому співтоваристві (соціокультурний аспект). Тільки тоді психологічний аспект в цій системі відношень набуває перспективи актуалізувати свою унікальність та особистісність.

15.2.4 Психопраксична проблема

Психопраксична проблема формулюється так: формування психіки в процесі реальної діяльності та залежність цієї діяльності від її психічних регуляторів (образів, мотивів, психічних властивостей).

Базисною категорією є *категорія дії*. Певне відображення психопраксична проблема знайшла у формулюванні *принципу єдності свідомості та діяльності*; при розгляді поняття суб'єкта діяльності.

Діяльність представляє собою цілісну внутрішньо диференційовану (таку, що має колективно-розподілений характер) *самоцінну дію* – таку дію, джерело, мета, засіб та результат здійснення якої - в ній самій. *Джерело діяльності* – мотиви індивіда, *мета* – образ можливого, *засоби* – дії у напрямку

проміжних цілей, *результат* – переживання відносин, що будуються зі світом.

Розглянемо, яким чином психопраксична проблема **розв'язувалась різними авторами**. Відомою є схема класичного *біхевіоризму* "стимул – реакція", що втілює погляди на поведінку як на обумовлений подразником поведінковий акт. Категорії образу, мотиву, дії потребували свого пояснення. Але замість них є "дискримінативний стимул", підкріплення та стимул-реактивне відношення. Категорія образу відкрито відкидалась як невловима, містична. Поняття про поведінку трактувалось як таке, що виключає факти свідомості (Дж. Уотсон); необіхевіоризм намагався залучити до системи поведінкових понять і образи (Е.-Ч. Толмен), і нервові процеси периферичного рівня (К.-Л. Халл). На зміну їм прийшли спроби Б. Скіннера, що дотримувався "радикальної" орієнтації.

Отже можна зробити висновок, що психопраксичний аспект поведінки не може розроблятися сам по собі, безвідносно до психогносеологічного та психофізіологічного.

С.Л. Рубінштейн говорив про діяльність як основний спосіб існування психічного. Аналізуючи проблему співвідношення свідомості та діяльності, він прийшов до висновку формування свідомості в діяльності і сформулював **принцип єдності свідомості та діяльності**. Виходячи з історичного підходу, він вважав, що історичний розвиток людської діяльності опосередкований історичним розвитком свідомості. Розроблюючи **принцип детермінізму** і пов'язану з ним проблему необхідності та свободи, у роботі "Людина та світ" С.Л. Рубінштейн говорив про те, що взаємозв'язок людини та світу включає *свідому регуляцію поведінки самою людиною*. Це передбачає усвідомлення людиною світу та дій, що направлені на його зміну. Він наполягав на врахуванні багатоплановості психічного. **Суб'єкт** (як Я) – це суб'єкт свідомої, довільної діяльності. Ядро його становлять усвідомлені мотиви – мотиви свідомих дій. Але психічний зміст особистості також включає розмаїття неусвідомлених тенденцій – спонукань мимовільної діяльності. Розгляд психічних процесів повинен включати і особистісний, мотиваційний аспект відповідної діяльності.

Б.Г. Ананьєв, розглядаючи характеристики людини як суб'єкта діяльності, у якості вихідних виводив **свідомість** (як відображення об'єктивної дійсності) та **діяльність** (як перетворення дійсності). У фізичній діяльності людина характеризується не тільки індивідуальними властивостями, а й технічними засобами праці, що перетворюють, посилюють його функції. Як суб'єкт теоретичної діяльності людина характеризується знаннями та вміннями, з яких потім розвиваються здібності та талант. Ядро у структурі людини – структура особистості, в якій перехреснюються, узагальнюються найважливіші властивості не тільки особистості, а й індивіда та суб'єкта діяльності.

Б.Ф. Ломов. розглядав проблеми категорії **діяльності** і виводив її як **суспільно-історичну категорію**. У зв'язку з цим пропонував вивчати цю категорію не з відносин "суб'єкт - об'єкт", а з вивчення функцій цієї діяльності у

системі суспільного життя. Також з його точки зору саме суспільна система визначає мотиви та цілі індивідуальної діяльності.

Індивідуальна діяльність – функція тих чи інших суспільних відносин: треба зрозуміти, які відносини і як реалізуються в даній діяльності. Звідси виходить, що і відносини "суб'єкт - об'єкт" є опосередкованими системою суспільних відносин. Розглядаючи проблему терміна "діяльність", Б.Ф. Ломов говорить про неможливість розгляду перцептивних, мнемічних та інших психічних процесів як особливих видів діяльності (бо треба буде довести, що в них є мотив, мета тощо). Отже, він пропонує розглядати ці процеси не як "діяльність", а як "активність".

Чітко сформульованою Б.Ф. Ломовим є і сама **психопрактична проблема**. Автор говорив про *завдання психології при вивченні діяльності*: вивчення закономірностей формування та розвитку системи психічних відображень як "внутрішніх умов" (термін С.Л. Рубінштейна), як однієї з найважливіших характеристик суб'єкта діяльності. З одного боку, діяльність розглядається як детермінанта психічних процесів, станів, властивостей, з іншого – психічне як фактор діяльності. Отже тут проявляється зв'язок і з пізнанням, і з мотивацією, і з цілеутворенням. Адже мотив та ціль утворюють вектор діяльності. **Мета діяльності** – ідеальне уявлення (образ) майбутнього результату, що визначає характер та способи дії людини.

Також Б.Ф. Ломов розглядає дуже важливий аспект співвідношення діяльності та психіки і тут постає нова проблема: **внутрішньої та зовнішньої діяльності**. Вирішуючи це питання, автор говорив про їх нерозривність. А роль психічних процесів у діяльності в тому і полягає, що оскільки вони є процесами відображення дійсності, вони забезпечують її регуляцію: адекватність предмету, умовам. Тобто, основними функціями психіки в діяльності є когнітивна та регулятивна.

На такі зв'язки також звертав увагу і *О.М. Леонтьєв*, говорячи, що саме діяльність здійснює зв'язки суб'єкта з предметним світом, що відображається у ньому. З свого боку, це психічне відображення є необхідним моментом (таким, що регулює, направляє) самої діяльності. В діяльності і відбувається перехід об'єкта в суб'єктивну форму, в образ; разом з цим в діяльності здійснюється перехід діяльності в її об'єктивний результат у вигляді продукту.

Отже саме тут і відбувається **взаємоперехід полюсів "суб'єкт – об'єкт"**. Вивчаючи діяльність, психологія повинна розкривати форми, рівні та динаміку суб'єктивного відображення дійсності та механізми психічної регуляції діяльності. Також вивчати вплив діяльності на розвиток психічних процесів, станів та властивостей людини.

З одного боку, тільки завдяки інтелектуально-мотиваційній енергії людини виявляється досі невідома інформація. З іншого – творча наукова діяльність можлива тільки у певній соціальній атмосфері та під дією об'єктивної динаміки ідей, що не залежить від індивідуальної волі та здібностей особистості. Тому **теоретико-психологічний аналіз науки** як діяльності має справу з *інтеграцією 3-х змінних*: соціальною, когнітивною та особистісною.

Соціальна атмосфера, у якій творить вчений, має декілька шарів, вищий з яких - взаємозв'язок науки та суспільства у різні історичні епохи. Але і сама наука являє собою певну підсистему у соціокультурному розвитку людства. Одна з особливих норм наукової діяльності – продукувати знання, що було б новим по відношенню до попереднього знання про об'єкт. Це соціальне призначення.

Суспільний інтерес сконцентрований на результаті, а не на процесі пошуку нового. Однак, при високій новизні результату інтерес викликає і особистість дослідника, особливості його наукової діяльності. Суттєво впливають на неї і особливості мотивів, що надають пошуку особливу енергію та зосередженість на проблемі. Відкриття нового переживається особистістю як цінність, що перебиває всі інші.

Предмет науки будується за допомогою спеціальних інтелектуальних дій та операцій. Вони, як і норми спілкування формуються в процесі дослідницької практики і подібно до інших соціальних норм задані об'єктивно; особистість засвоює їх, заглиблюючись в цю практику. Все розмаїття предметного змісту науки в процесі діяльності певним чином структурується відповідно до правил, що є інваріантними по відношенню до цього змісту.

Отже необхідність розглядати наукову діяльність у трьох аспектах, вплив цієї діяльності на індивідуальні властивості дослідника, обумовленість її мотивами, індивідуальними особливостями когнітивної сфери і складає суть *психопрактичного аспекту науки*.

15.2.5 Психосоціальна проблема

У колі методологічних проблем психології чільне і відповідальне місце займає **психосоціальна проблема** — питання про наявність соціального в психіці окремої людини. Від характеру розв'язання цього важливого методологічного питання залежить вибір підходів до вирішення багатьох теоретичних та науково-прикладних проблем. Оскільки нині проблема людини стає загальною проблемою сучасної науки, природно, що і питання про специфіку психіки людини та її відношення до зовнішнього світу набуває важливого значення не тільки для психології, а й для інших людинознавчих наук. Але в розробці методологічних проблем у сучасній психології помітна явна диспропорція. Якщо психофізіологічній проблемі присвячено багато публікацій, серед яких є ряд монографій, то психосоціальна проблема "розчинена" в дослідженнях із загальної та соціальної психології і навіть не ставиться як спеціальна методологічна проблема типу психофізіологічної. Між тим в історії психологічної думки, є ряд цінних спроб вирішення психосоціальної проблеми, які заслуговують критичного аналізу і подальшої їх розробки. Ми обмежимося у даному разі переважно оглядом досліджень з цієї проблеми в зарубіжній та радянській психології в зв'язку з аналізом тенденцій розвитку категоріального ладу психології.

Психосоціальна проблема має ряд таких **аспектів**, як питання:

- про співвідношення біологічного та соціального в психіці людини;

- про співвідношення колективного та індивідуального в психологічній структурі суспільного індивіда;
- про відношення психіки людини та інструментів (знарядь праці і знаків), в яких вона моделюється і за допомогою яких формується (психоінструментальне питання).

Виділені аспекти психосоціальної проблеми взаємопов'язані, але в історії психології розглядалися переважно ізольовано один від одного. Тому розглянемо, як розроблявся кожний з них окремо. Спершу уточнимо традиційне формулювання одного з аспектів психосоціальної проблеми — *питання про відношення біологічного та соціального в психіці людини*.

У сучасній науці психічні явища розглядаються як невідривні від біологічної та соціальної форм руху матерії. Психічне, як відомо, не існує самостійно, воно є атрибутом, а не субстанцією. Психічне саме включене в більш широкі системи — біологічну та соціальну — і виступає за певних умов їх атрибутом.

Психічне, будучи атрибутом соціальної чи біологічної форм руху матерії, причинно зумовлюється різними апсихічними факторами. Якщо психіка атрибут, а не субстанція, то не може бути й мови про особливу психічну причинність, тобто виведення причинної зумовленості психіки з неї самої. Але це ніскільки не пригнічує положення про активну роль психічного в життєдіяльності людини. Дійсно, психічне — важливий регулятор діяльності людини, проте, було б помилкою називати його першоджерелом поведінки. Психіка виступає детермінантою поведінки не сама по собі, а як елемент, атрибут більш складних систем — біологічної та соціальної. Точнішими і адекватнішими предмету дослідження були б терміни "біопсихічні" і "соціопсихічні" детермінанти поведінки. Доцільно було б замість виразу "співвідношення біологічного та соціального в структурі психіки" користуватись виразом "*співвідношення біопсихічних та соціопсихічних детермінант*", розуміючи останні як психічні структури, що зумовлені переважно біологічними чи соціальними факторами. Уточнення термінів має і інший підтекст: підкреслюється, що йдеться не про співвідношення біологічного (фізіологічного), психічного і соціального, а про взаємодію різних рівнів детермінації самого психічного.

Тому загальноприйняте і звичне формулювання "співвідношення біологічного і соціального в структурі психіки" не зовсім точне, оскільки в психіці співвідносяться не біологічне і соціальне, а психічні структури, що детерміновані переважно біологічними чи соціальними факторами.

Зазначені аспекти психосоціальної проблеми протягом історії психологічної думки розроблялись дослідниками з різних методологічних позицій. Тому дослідження історії розробки психосоціальної проблеми та методів її аналізу передбачає критичний розгляд методологічних засад тих концепцій, в яких вона була представлена.

Друге питання, нерозривно пов'язане з першим - *співвідношення колективного та індивідуального в психологічній структурі суспільного індивіда* Сократ звернув увагу саме на внутрішній світ людини, на її пізнавальні та

моральні якості і можливості. Завданням проникнути у внутрішній світ з тим, щоб змінити його у бажаному напрямку, відповідав *метод Сократа* — мистецтво іронії, маєтики як своєрідне наближення до соціопсихічного формуючого експерименту.

Уявлення про спричиненість поведінки особи і її внутрішнього світу взаємодією з іншими людьми були надійнішим ґрунтом для розробки вчення про активну суспільну природу людини

З утвердженням біопсихічного детермінізму змінюється тлумачення взаємозв'язку соціального та індивідуально-психологічного. Вперше суспільство розглядалось як певний біологічний організм, а сім'я — як його найдрібніша клітина, в концепції *О. Конта*, який за вихідне в детермінації психічних актів брав процес *взаємодії* (а не односторонньої дії, як у механістичному детермінізмі) індивіда з іншими людьми. Але ця взаємодія розумілась як така, що базується не на трудових виробничих відносинах, а на адаптивно-приспосувальних.

Визнати людину соціальною істотою замало для правильного розуміння її сутності. Треба вказати джерело соціальності.

З конкретно-наукових позицій психосоціальна проблема і *категорія спілкування* спершу розроблялись у зв'язку з дослідженням явищ гіпнозу і сугестії.

Г. Тард намагався вивести соціальну зумовленість поведінки із *наслідування* як гіпотетичної основи соціально-психологічних зв'язків. Нічого принципово нового не дало й уточнення, зроблене *Д. Болдуїном*, який виділив два *види успадкування* (природне і соціальне), що своїм механізмом має наслідування. Відомо, що наслідування сприяє відтворенню видового досвіду, а не його розширенню і збагаченню соціальними зразками діяльності. Наслідування — це "загальна", спільна поведінка, а не суспільна, яка передбачає індивідуалізацію дій у системі колективної діяльності.

Е. Дюркгейм і представники французької соціологічної школи в психології аналізували інший аспект психосоціальної проблеми — питання про *відношення колективного та індивідуального*. "Особисте" і "особливе", на їх думку, — це біологічно зумовлене, позасоціальне. Соціальне представлене в нас, але характеризує не нас самих, а тільки суспільство. Воно нав'язане поодинокій природній істоті. Колективне та індивідуальне в психіці людини мислиться *Е. Дюркгеймом* як два антагоністичних начала. *Дуалізм* колективного та індивідуального подано ним у руслі гностичної проблеми як відношення в свідомості та між свідомостями.

П. Жане переміщує обговорення цього питання в площину психопрактичної проблеми і, на відміну від *Е. Дюркгейма*, основним видом соціального зв'язку людей вважає не відношення їх свідомостей, а *дію*, яка розуміється як співробітництво, спільне виконання людьми практичних актів, що вимагають мовного спілкування між ними.

При обговоренні питання *про зняряддєвий, опосередкований характер психіки людини* ігнорувалась зумовленість "зняряддєвості" реальними соці-

льно-економічними відносинами в суспільстві. Знаряддевість, інструментальність психіки розглядалась як продукт індивідуальної творчості (навіть коли і припускався вплив взаємодії з іншими людьми), а не як суспільно-історичне утворення. Інструментальність (знаряддевість і знаковість) психіки бралась позаісторично. Підкреслюючи предметний характер спілкування, зазначимо, що жоден опредмечений суспільний продукт не розпредмечується в індивідуальному розвитку людини поза процесом спілкування з іншими людьми.

З підвищенням в кінці ХІХ — на початку ХХ століття інтересу до пізнання закономірностей суспільних явищ у психології набуває актуальності вивчення *представленості соціально-історичного в індивідуально-психологічному*. В зв'язку з поширенням *неокантіанських* уявлень про принципіву несумісність методів природничих та суспільно-історичних наук стало дискутуватись питання про сферу застосування лабораторного експерименту в психології і про перспективи використання емпіричних і кількісних методів у пізнанні соціопсихічних детермінант поведінки.

Психосоціальні стосунки (спілкування) представлені не тільки в конкретно-психологічних ситуаціях безпосередньої взаємодії осіб, а і в історично опосередкованих формах взаємодії індивідів, що проступають у процесах *опредмечування та розпредмечування* продуктів суспільної творчості. Саме наявність опосередкованих форм спілкування (психосоціальних стосунків), які є зосередженням багатьох детермінаційних залежностей, диктує необхідність розробки та використання нових специфічних методичних засобів.

Недостатньо обґрунтований аналіз категорій, що мають описувати суспільноісторично зумовлений рівень активності поведінки, пояснюється *слабкою розробленістю* психосоціальної проблеми. Соціально зумовлений рівень активності поведінки є набагато складнішим у структурному та функціональному плані, ніж психофізіологічний, який описується в трьох проаналізованих вище категоріях образу, дії, мотиву. А для адекватного відображення в системі психологічних знань вищого рівня активності людини необхідно розробити більш розгалужений категоріальний апарат. Історико-теоретичний аналіз дозволив виділити такі складові елементи останнього, як дві *групи категорій*, що описують особливості соціопсихічного рівня детермінації поведінки загалом та специфічні особливості окремих його аспектів.

Однією з категорій, що описує специфіку цього рівня загалом, є категорія *спілкування* (психосоціальні стосунки), виділена *М.Г. Ярошевським*. У цій загальнопсихологічній категорії розкривається спосіб буття і прояву психіки на власне людському рівні. Зауважимо, що термін "спілкування" широко і неоднозначно використовується в сучасній психологічній літературі. Спілкування тлумачиться то як особлива форма діяльності разом з працею та пізнанням (*Б.Г. Ананьєв*), то як аспект психіки, то як спосіб прояву психологічної організації одного з рівнів поведінки. Спілкування завжди має предметно-історичний контекст, предметний зміст, який "відливається" в продуктах діяльності, в яку воно з самого початку входить. Спілкування спершу виникає в

трудо́вій колективній діяльності, в праці, що "є незалежна від усяких суспільних форм умова існування людей".

Спілкування включає в себе і свою протилежність — відособлення. **Відособлення** — це не перехід у позасоціальне буття, а встановлення нового типу суспільного зв'язку (з референтною групою чи особою), який за формою відрізняється від соціальної взаємодії в реальній групі. Відособлення — це не тільки опосередкована комунікація з референтним об'єктом чи самокомунікація, а й відстрочене спілкування, що підготовляє і передхоплює прямий соціальний контакт.

Природа і механізм відображення дійсності суб'єктом на соціальне зумовленому рівні активності поведінки описується і в категорії **свідомості**, яку як власне психологічну виділяють *О.М. Леонт'єв, К.К. Платонов, О.Г. Спіркін та інші*. Конкретно-психологічним змістом ця категорія наповнювалась у дослідженнях явищ свідомості, проведених *П.П. Блонським, Л.С. Виготським, С.Л. Рубінштейном, Д.М. Узнадзе*, які розкрили ієрархічну та системну природу свідомості як єдності інтелектуальних, афективно-спонукальних та вольових компонентів психіки людини.

Категорія свідомості безпосередньо пов'язана з виділеною і проаналізованою вище категорією спілкування, оскільки описувані в них явища усвідомлення (узагальнення) і комунікації (спілкування) об'єктивно утворюють дві сторони єдиного **мислительно-комунікативного процесу**. Ці явища перебігають у колективній (а не просто спільній і одночасній) діяльності, в якій суспільно розподілені між індивідами окремі виробничі акти, коли "багато рук бере участь одночасно у виконанні однієї і тієї самої неподільної операції".

Таким чином, соціальне в психіці конкретного індивіда постає як:

а) система соціальних цінностей, що визначає інтенціональність поведінки суб'єкта;

б) система соціального пізнавального досвіду, що структурує поведінку індивіда і служить засобом орієнтації в суспільстві;

в) система соціального практичного досвіду.

Описані вище проблеми є лише найбільш загальними, "вершинними" питаннями, на які сучасна психологія активно шукає відповіді.

Підп. до друк 27.09.16. Формат 60x84 1/16.
Умовн.-друк. арк.12,0.
Вид. № 49/16.

Сектор редакційно-видавничої діяльності
Національного університету цивільного захисту України
61023 м. Харків, вул. Чернишевська, 94.